

Одил
Абдурахмон

УРУШ ВА ҚИСМАТ

Роман

ТОШКЕНТ
"ЯНГИ АСР АВЛОДИ"
2013

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7 - 48. араб

А-15

Абдурахмон, Одил.

Уруш ва қисмат: роман / О. Абдурахмон. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – 240 б.

ISBN 978-9943-08-953-2

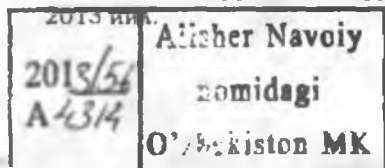
Олийгоҳни энди тамомлаб, мактабда иш бошлаган Зухриддиннинг фин уруши-ю, асирликдаги ҳаёти, «уруш» деган офат сабаб бутун оиласидан ажралиб, ёлғиз қолган Эмма, севгисига эришиш учун ўзга юртларни ватан қилган Нодира опа, томирида жўш ураётган қон сабаб билмаган ҳолда қариндошларга интилиш... Улар ўртасида ўқшашлик йўқ, умумийлик эса барча инсонларга хос. Қисмат битиги инсоннинг хоҳиши ва имкониятларидан устунлиги, ҳаёт ва кўргуликлар белгиланганидан ортиқ ҳам, кам ҳам бўлмаслигига ушбу роман мутолаасидан кейин яна бир бор амин бўламиз.

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

ISBN 978-9943-08-953-2

© Одил Абдурахмон, «Уруш ва қисмат». «Янги аср авлоди».

*Ушбу асар ГФР ва ГДР мамлакатларининг
бирлашишига бағишланади*

I

Ўрдадаги карвонсаройлар аллақачонлар ҳувиллаб қолган эди. Барибир “Бахтсизлик қўш-қўшлашиб келади” деганларича бор экан. Ҳаёт қийинчиликларидан одамларнинг кайфиятлари мутлақо тушиб кетган, уй мўриларидан тутунлар ўрлаб чиқмас, эрталабдан кечгача гринглар оҳангига тоб беролмай, “кўчаман-кўчаман” деб турган гавжум чойхона деворларининг шувоқлари ҳам “уликлари”ни кўтариша олмай захлаб, моғор босиб кетган, оёқ қўйсанг уқаланиб кетаман, деб турган пол устига тукилишидан кўрққандай ўргимчаклар тўқиган ип-турларга осилишганларича шалвирашиб турарди.

Масжидларга намоз ўқиш учун келаётган қарикартанглар сони ҳам энди беш-олтиталарга тушиб қолган эди.

Чанги тўпиққа урадиган ҳолатга тушиб қолган шаҳар кўчаларида болта ва арқон кўтарган ёш-яланглардан тортиб, соқол-мўйловларини мош-гуруч оралаган кексалар ҳам ўлакса қидираётган қора қарғалардек чор-атрофга озиб-тўзиб, қилдек бўлиб қолган бўйинларини чўзиб, тоғ ва адирлар устида олис-олисларга ҳеч нарсадан хабари йўқдек виқор билан турган чўққиларга қандайдир бир умидворлик билан қараб қўйиб, ўзларини чорлаётгандек ўша томонга мўнғаярдилар.

Мирҳожининг бир пайтлар жуда ҳам машҳурлигидан ўз эгасини даромадга кўмиб ташлаган асбоб-ускуналари – олмонлардан олиб келиб қурган мой жувозиям, янги бозор яқинидаги тегирмониям энди тўхтаб қолди.

Тез-тез ҳали у, ҳали бу маҳалладан йиғи-сиғи овози чиқар, кўча бўйлаб тобутдаги майитни кўтариб бораётган одамларнинг бели ҳам эшак қуртидай эгик, қабристон томон аранг судралиб борардилар.

... Э, воҳ! Аллоҳ шоҳид, илгарилари бу элнинг ўзиям, унинг халқиям бунчалар хокисору, бунчалар хор бўлмаган эди. Бу эл-юртнинг одамлари ўзга юртларда қанчалар кўп бўлишмасин, қанчалар кезишмасин, ўз юртларининг, ўз музофотларининг гавжум бозорларю, расталаридаги қўли гул ҳунармандлар қалаштириб ташлаган нақшинкор ўймакорлик буюмларидан бозор оралаган ҳар бир одамнинг кўзлари қамашарди.

Қозихона олди гавжум. Офтобда соябонлари қора мумдек ярқираб турган қатор-қатор фойтонлар (извошлар), Кўқон аравалар, эшак қўшилган кажавали аравалар, саф-саф эгарланган отлар, туялар, карвонлар, хачирлар-у, эшаклар. Катта ҳовуздан сув олиб, чор атрофга сепаётган мешқопчиларнинг ўктам қичқириқлари одамларнинг қулоқларини гаранг қиларди:

– Пўшт, пўшт! Йўл беринг, йўл!

Ҳовуз атрофидаги сўриларда ҳам одамлар қайнайди. Қатор-қатор баққоллик дўконлари-ю, қандолатчилик расталарида ҳар турли ширинликлар ва нозу неъматлар ҳар тарафларга ёзиб ташланган. Бир томонда эса кабобпазлар тутун буриқситиб, кабоб елпишади. Уларнинг ёнларидаги салобатли бўйчан дунган эса пештахтага “тап-тап” уриб, кокилдек хамир тасмаларини ёнига келган шогирдининг тоғорасига ташлайди. Ҳавода кабобнинг ўткир ҳидига ҳинд зирavorларининг муаттар иси ва хитой кўкатларининг аччиқ бўйи қўшилиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетган. Олис хориждан келган меҳмон минг бир таажжубда бозор расталарини кезиб айланади, ширмойхонаю нонвойхоналарда бўлади, қашқарлик машҳур пазандаларнинг хўракхоналарига беихтиёр бошини суқа-

ди. Упа-элик, сурмаю-сулаймон, хинаю-аччиқтош ёйган ёймачилар олдидан ўтиб боришаркан, гавҳар кўзли узуклар, дур қадалган билагузук, марварид ўрнатилган зебигардон ва тиллақошлар терилган заргарлик дўконларидан ҳайратга тушиб, яна беихтиёр нақшиндор мис баркаш офтоба, олтин суви берилган обдасталарни кўз-кўз қилишаётган мисгар чилопчиларга синчковлик ила кўз югуртиришади. Дуппи, қийиқ бозорлари томон ихтиёрсиз силжийдилар...

Озоду ва яна обод бу юртнинг чумолилардай тиним билмай тер тўкиб, ўз юртларини дунёга кўз-кўз қилишаётган бу элнинг бошигаям кўп балою, кулфатлар тушди. Юртларини талаб, олиб кетганлари етмай, улар ўзларини ҳам хокисор қилишди. Ҳатто оғизларидаги нонларини ҳам узоқ-узоқлардан келишган кимсаларга бериб юборди бу халқ.

Бир чоғлар Ипак йўлининг оғир-оғир карвонлари беихтиёр қўниб ўтган, эндиликда оғир бетобликдан миждози қуриган, бетоб миждози туфайли силласи бутунлай қуриб, хокисор чўпга айланган одамдек талон-тарожликдан бор-шудларидан айрилиб бозорликдан мазорликка айланаётган Ўрда бозори "самариска"лар, юлғучлару майда-чуйда безорилар ўралашиб юрган бир жойга айланган эдики, атиги бир-икки дўкону, яна бир-икки ошхоналарни ҳисобга олмаганда таниб бўлмас овлоқдек жойга айланган эди.

Йўқ, бу бозор ёнидан, ёни бўлганда ҳам бозорнинг қоқ ўртасини бўлиб ўтувчи анҳор ёнидаги катта кучадан мана, икки-уч йилки, қаёқдандир асир қилиб олиб келинган жулдур кийимларни эгниларига илиб олган одамлар эрталаб кун чиқиш томонга, кеч кириб, қоронғи туша бошлаганда кун ботиш томонга судралиб ўтиб қолишади. Нурсиз кўзларида аллақачонлар тирикликнинг умид учқунлари сўнган ва суяқларини яшириб турган юзларининг териси шафтоли қоқсидек қовжираб қолган, нари борса йигирма ёки йигирма беш ёшларга аранг борган бу навқирон йигитлар

атрофларида ўзларига нафрат ва ғазаб ила боқаётган одамлардан ҳар қадамда туйқусдан оёқларини синдириб юборгудек тепкию, қўққисдан учиб келиб, қулоқлари тагини ўпириб юборадиган даражада зарб билан отилган тош тегишидан ҳар эҳтимолга қарши ҳушёр тортиб, тез-тез чор атрофга аланглаб қўйишни канда қилишмас эди.

Акси ўлароқ, яна улар бугун-эрта ўлиб қолмаслик учун ҳозиргина бир-иккитадан ошқовоқ сомсаю, яримтагина сабзи тўғралган ярим коса ҳам келмайдиган суюқликка бармоқдай келадиган икки тўғрамгина қотган нонни ивитиб, ором олдирган қоринларини яна қулдирашидан ўлакса қидираётган калхатлардек кўзлари ҳамон олазарак, емиш қидириш билан банд эди, барибир.

Аммо ростдан ҳам бу олмон асирларини халқнинг кўргани кўзи йўқ эди. Ўз дарди, ўз ташвишларию, пешоналарига битган шўрли тақдирларнинг ғам-ташвишларига сабабчи, деб билганлари – мана шу бебахт одамларнинг ўликларини калхатлар чўқиб, ўлганларининг ўликлари йўлларда қолиб кетиши билан халқларнинг нима иши бор, ахир. Олмонларнинг ўзлари дунёга ўт қўйиб, тинч турган дунёни бузиб юбордиларку? Ўлигинг устида тўнғиз қўпгурлар, деб сўқинишарди одамлар, уларнинг шу атрофда қоралари кўриниши биланоқ.

– Не шивились, прямо своичи! – ўдағайлади асирларнинг ўнг томонида бораётган соқчи бурнига кирган ширингина таом ҳидидан бир оз сергакландими, панжалари беихтиёр ҳар қадам ташлаганда қундоғи ўнг думбасини ялаб ўтаётган миалтиқ дастасига ёпишганича уни елкасидан оларкан.

Соқчиларни билгани билган. Кўз – ўғри, ит таталаётган қориннинг айтганини қилади, агарки мия билан ақд аралашмаса. Мия миялигига борсаям анча узоқни кўради. Кўзга кўринганини қилдиртирмайди. Тарозисига солиб, тортиб, анчагача чамалайди. Йўқ,

Вайснинг қорнини ҳар куни, ҳар соатда ит ёмонроқ таталаб туради. Ақли ҳам ёмон эмас, Вайснинг ёнини олиб-олиб, шу ерга келди. Ақлнинг гапига кираверсаям вужуди бир йўли тўкилиб қолади, шекилли. Қорингаям тортишиб қўйиш керак. Ҳа, керак албатта. Ана, яна иссиқ ноннинг ҳиди бурунга кириб, ақлниям эсини оғдириб юборди, чамаси.

Вайснинг қўли иккитагина бўрсилдоқ иссиқ нон кўтариб бораётган ўн-ўн бир ёшлар чамасидаги болага тушдию, очликдан кўзлари чақнаб, ақли ҳам озаётганини ўзи ҳам билмай қолиб, қатордан яшин тезлигида чиқдию, икки қўлининг панжалари нонга ёпишганича чўкка тушиб, нонни оғзига тикқанича чайнай бошлади.

– Сволоч, фриц! Вставай, свиня! – ўқирди ҳалиги соқчи унинг орқа думбасига тепиб. – Дай меня, свиня! Дай меня, дай меня! – қўл ва оғздан нонни тортаркан у.

– Вой, дод! Дод, нонимни еб қўйди, – бола асирнинг оғздан нонни торта бошлади йиғлаганича.

– Уринглар, анави фрицни! Анави немисни уринглар!

– Вой, аблаҳ! Уруш қилгани етмай...

– Уринглар уни! Ўлдириглар!

Бақриқ-чақриқлардан қулоғи динг бўлган Мадумар ака чор тарафга аланг-заранг қилгандан сўнг, нон ковшаётган асирга кўзи тушиб қотиб қолди. Кейин бирдан ҳушига келиб, ўша томонга отилганича бақира кетди:

– Тегманглар унга! Ўлдириб қўясизлар, ахир! Ҳой, – ўшқирди асирни боши аралаш кўринган ерига тепаётган соқчи билан бир оёғи майиб йигитнинг ёнига қандайдир шашт билан етиб келиб. – Ноннинг ҳақини мен тўлайман, баччағар. Энди сен қолувдинг чўлоқ, бировни урмаган. Ҳой, соқчи ўрис бола, буям сенга ўхшаган битта одам. Қоч, кўзимга кўринма, баччағар. Буям Худони бандаси, сенам, уям, билдингми? Ҳой! –

у соқчининг куйлагидан чимдиб тортди. – Ҳеч бўлма-са қорнини тўйгазиброқ ишга опчиқсаларинг бўлмай-дими, ўрис бола. Қара, эртами-индин буларингни ҳам-маси ўлиб қолади. Силлалари қуриб бўпти, буларинг-ни. Аллоҳни бандалариниям шунақа қиласанларми, сенлар.

– Ну, Мадумар ака, вы тоже тоза болтайти. Как, еда хватает сейчас всему, интересно! – рус соқчи йигити бошини сарак-сарак қилди.

Бўлаётган тўс-тўпалону, ўзининг чор атрофини ўраб турган одамларнинг шовқин-суронига қарамай асир немис лўнжига тиқилиб қолган нонни чайнаб, томоғидан ўтказиб бўлгандан сўнг панжалари орасида одам-лар юлқиндисидан қолиб кетган нон бўлакчалариниям оғзига тиқиб, шоша-пиша чайнаб бўлганидан сунг ўша косасидан тўкилиб кетаман деб турган кўзларини аранг очганича, тепасида турганларга қўрқа-писа кўз югуртира бошлади.

– Ну, фриц?! Несчастный гнилой блён, вставай! – ўшқирди ҳалиги соқчи. – Сегодня я тебя все равно убью, понил?!

Асир соқчининг ўшқирини эшитиб, нималар деб вайсаганини англамаса-да, ҳар ҳолда бугун бошига оғир кун тушишини сезиб, тепки ва калтакдан қақшаётган баданини аранг кўтариб ўрнидан турди. У ўрнидан туришга турдию зирқираётган оёқла-ри вужудини кўтара олмай яна “топ” этиб ерга шил-вираб тушди.

– Вставай, свиня! – уни оёғи билан турткилаб ўшқир-ди соқчи.

– Соқчи бола, бунингни менга ташлаб кет, – деди Мадумар ака соқчига яқинроқ келиб. – Ҳозирги теп-кию, мушт зарбидан ҳали бунинг ўлибам қолади йўлда. Тағир сен ҳам Худонинг қаҳрига қолиб юрмагин, лад-ними?

Соқчи бош ирғади:

– Нельзя, понимайте, Мадумар ака, нельзя.

– Нимага нельзя, ўрис бола? Ўлиб-пўлиб қоса яхши-ми-а? Ўша ўзингни каттанга айтаман буни. У менинг гапимга киради. Йўқ, Худони қаҳрига учрамай десанг, менга ташлаб кетасан. Овқатлантираман, қорнини тўйғазаман, билдингми, нима қилишимни.

– Менинг нонимни ким тўлайди? – йиғидан тўхтаб, ҳалидан буён бўлаётган тўс-тўпалондан оғзи очилганича қолган болани эсига асир еб қўйган нон тушди-ми, хўнграб йиғлай бошлади.

– Мадамин, ҳой Мадамин! – Мадумар ака орқасига утирилганича бақирди. – Эшитдингми, манави болага нонни иссиғидан иккита берворгин, бўпtimi-а?! – Кейин яна соқчига ўтирилди. – Энди шунақа қил, ўрис бола. Йўқолиб қолади дема, немисингни. Пишириб емайман уни. Менга нима кераги бор. Ўлиб қомасин дейман, холос. Ўлсаям, ўлмасаям нима фойдаси бор. Лекин, тирик одам ўлиб қолса ачинасанми – ачинасан. Буниям онаси бордир, отаси бордир. Эҳтимол, боласиям бордир, ким билсин тагин.

Соқчини эсига бир нима тушди-ми чўчиб уйғонган одамдай “эҳ, время”ладию, Мадумар акага қараб, “қайтишда опкетаман” деганича воқеа нима билан тугашига ақли етмай қолган асирларни яна сафга тизиб, кетаётган томонларига ҳайдади.

Немис асирга нонини олдириб, ўзининг муруввати билан яна нон олиб кетаётган боланинг “раҳмат”ини эшитган Мадумар ака чуқур бир хўрсиндию, ариқ бўйидаги танаси алақачон ўтин учун кесиб кетилган тол тўнкага ўтирганича нималаргадир хаёли бўлинди, шу тобда. Бироқ ёнида кимнидир турганини сезиб кўзини очдию, хаёли паришонлигидан асирдан ҳам узр сўраб юборди:

– Э, асир бола, эсим қурсин, сени опқоганим хаёлимда йўғ-а? Мени Зухриддиним нима қиялптийкин, Ўрися томонларда? Ишқилиб сенга ўхшаб уям немис-пемисингга асир тушмадимикин, боласи шўрлик. Сенлар қанақа одам экансанлар, билмасам. Ишқилиб,

яхши бўлинглар, Худони мўмин бандаларига ўхшаб. Энди билсанг, ҳаммамизниям Худомиз битта, билдингми? Ўзбекча билмайсан-а, оббохолам. Ҳа, тилимизга тушунмасангам, дилимиз тўғрию, кўнглимиз покиза бўлса бўлгани. Сениям катталаринг чатоққа ўхшайди. Бўлмасам уруш қилармиди, аблаҳлар. Худони қаҳрига учраганларгина шунақа одамларни сарсону саргардон қилади. Мени Зухриддинимни пешонасига ишқилиб сени кунларинг ёзилмаганмикин, билмайман, немис бола. Ўша Гитлерингам эси йўқ йигитакан, билсанг. Ке, ке манави тўнкага, – у тиззаси тегиб турган чап томондаги тўнкага ишора қилди, – ке, ке ўтир. Бир нарса дерсан, ўткан кунинг ҳақидами? Бу олмонларнинг калласи жудаям зўр дегишганини кўп эшитувдим, билсанг. Сартарошхонага кирсанг бошинг тепасида соч олаётган сени мошининг, анави чевар Холисон деганлари чок тикаётган мошинасиям сен томондан келган. Э, – Мадумар ака қўлини силтаб қўйди. – Тешавой Московидан кўтариб келиб, одам шаклини минг битта қилиб чиқариб юрган пўтўтариб деганини сенларники девди, бир қулоғим эшитганини айтсам. Э... эсим қурсин, сенга мени мана шунақа гаплариммас, овқат керак-а, нафсингни ором олдиргани. Хўў, Мадамин! Мадамин, хўў Мадамин дейман! – у ўнг қўлини тепага кўтариб, беш панжасини ёзиб, ўйнатганича қийқира кетди. – Оббо, қулоғинг бировга овқат-повқатни текин-пекин бергин десам, дарров ариққа чим босгандай эшитмайдиган бўлиб битиб қолади-я, қизталоқ.

Мадумар ака икки қўлининг панжаларини сонларининг устига ёзиб ташлаб “ё, пирим” деб ўрнидан тураркан, “ортимдан юр, ортимдан юр, юр” деган имошора билан немисни кетидан эргаштириб, ошхонаси томон юрди. Ўлжасига ташланиш учун бутун вужудининг ярмини қулоғу, ярмини ҳушёрликка тортган калхатдек Мадумар аканинг ҳар бир ҳаракатига кўзқулоқ бўлиб турган асирга тушган немис аскарлари ўрта

яшар бу осиеликнинг тилига тушунмаса-да, ҳар ҳолда уни ўзига яхшилик қилаётган хатти-ҳаракатини фаҳмлаб, ортидан юриб бораётган бўлса ҳам ён атрофдан ногоҳ муштми, тепкими тушиб қоладиган ҳадикда кўзлари жовдираганича борарди.

– Шунча қулогинг оғирми? – койинди Мадумар ака ҳеч нарса эшитмагандай бамайлихотирлик билан қозон ковлаётган ўн икки-ўн беш ёшлардаги ўғлига хўмрайibroқ қараркан. – Бировга бир коса текин овқат беришимни эшитиб қолсанг лаб-лунжинг осилиб, қулоқларинг ўз-ўзидан кар бўп қоладида-а, сени?!

Ўғли индамадию, рўпарасига келиб тўхтаган олмон асирга кўзи тушиши билан серрайиб туриб қолди.

– Бу немисни нима қиласиз, дада? – сўради кейин вужудини қўйиб юбориб.

– Пишириб еймиз, болам, – деди ўғлига кўзларини синчковлик билан тикаркан. – Унақа бир-икки коса овқатни оғир олма, ўғлим, – деб гап бошлади дадаси. – Бу ун-умочу, бир коса-ярим коса қуюқ-сууюқ кимлардан қолмайди, ўғлим. Акангни ўйласам... – гапининг у ёғини айтолмай кўз косасига тўлган ёшларини чап қўлининг панжалари билан сидирди. – Мана шунақа асир-пасир бўлсаям тирик бўлса майлийди, болам. Хат-патиям, тирикман деган ном-нишониям йўғ-у, уни. Сен бўлсанг... – у бошини қайта-қайта чайқаб, ўксиб йиғларкан ўнг қўли панжаларида алақандай имо-ишора билан Мадаминжонга тушунтиришга ўтди.

Мадаминжон ўз қилмишидан ўзи уялиб кетдими, олмон асирини ошхонанинг қўланкароқ томонига олиб бориб, имо-ишоралар билан ўтиргизди. Бир коса тўла лармон қўйиб келиб, унинг олдига қўяркан, дастурхон устида икки тўғрам нон турганига қарамай, бутун нонни синдириб унинг олдига қўйди. Кейин отасига бир қараб қўйиб, “ол, ол” деб имлади.

– Баққа кел, Мадамин, – ўғлини чақирди ота. – Зухриддин аканг мана шу олмон тилини биларди-а? – деб сўради.

– Э, дада, роса биларди. Гаплашгандаям униси-буниси “немис бўп кет-э” деганини ўзим эшитганман.

– Сен-чи?

Мадаминжон бошини чайқади.

– Бу олмонинг нимага ўзбекчани билмаскан-а? – сўради ота.

Мадаминжон елкасини қисдию:

– Ие, дада, бу немис ўзбекчани қаттан билсин? – деди ҳайрон бўлиб.

– Унда аканг Зухриддин нега олмонни билади?

– Ўқиб ўрганган-да, дада.

– Қара-я, – деди бошини чайқаган Мадумар ака таажжуб билан. – Бу ўзбекчани билмайдию, аканг олмончани билади. Нега ўзбекчани ўрганмовдийкин, қизталоқ. Мана, роса унга ўзбекча керак бўп қоларкану. Эси йўқлик қилиб ўрганмаган-да, бунинг, – бошини сарак-сарак қилди афсуслангандай. – Бунингни тилини шаҳарда ким яхши билади, ўғлим?

Мадаминжон “немисни тили дадамга нима керагикин?” дегандай ҳайрон елка қисдию, индамади.

– Сен нимага бунинг тилини билмайсан? – бир оздан кейин яна сўради Мадумар ака ўғлидан.

– Ўқимаймиз, деяпман-ку, дада.

– Аканг ўқиптию... Хўп, сен ўқимаган бўлсанг, эрта-пертага битта-яримта ўқиганини топиб ке, буни, – у немис асирига ишора қилди, – гапиртирамиз, болам.

– Гапиртириб нима қиласиз, дада? – жаҳли келгандай тўнгроқ жавоб беришга ўтди Мадаминжон.

– Гапиртирамиз дедимми, гапиртирамиз. – Мадумар аканинг ҳам негадир жаҳли чиқди ўғлидан. – Бу олмонингдан акангни дарагини сўрасам нима бўпти. Дунёда бўлмаган ишларни ўзи йўқ. Эҳтимол, учрашиб, гаплашипам қолгандир, аканг олмон тилини сув қилиб ичадиган бўлса. Гапингни қара, сени?! Хўў, миждозга қара. Хуш келибсиз, меҳмон. Таом-паом ейсизми, меҳмон? Маставадан яхшилаб қуйиб бер, болам. Соя-сал-

қинроққа ўтиб ўтиринг, манави офтобни кучидан қочиброқ.

Мадумар ака лағмон хамирини чўзиб, тахтага қарсиллатиб урганича пишитиб бўлиб, қизларнинг сочларидай ёйиб, қозонда қайнаётган сувга ташлагандан сўнг, ҳўў, нарироқда ўтириб, лағмон еяётган олмон асирга қарадию, қошлари сузилиб кетди. Вой, олмоней, пишиллаб ухлашини қаранглар, худди энасининг уйидай ёзилиб.

– Қўй, қўй уйғотма, Мадамин, – деди ўғлига. – Ўзиям яқин атрофда энди бир маза қилиб ухлаётган бўлса керак, қорнидан ғам-ғуссаси йўқ, буни. Аммо менга, – деди яна Мадаминжонга қараб, – эртага битта олмончада гапирадиган одам топиб келиб берасан, болам. Буни бир олмонча гапиртириб, акангни сўраб-суриштирмасам бўлмайди, болам. Шундаям қўйним тўкилиб кетяпти, акангни ўйласам. Онангнию қўявер, ўғлим, ўзинг биласан, ўғлини соғиниб, шумшайганини. Бу дунёни катталари ёмон, бу дунёни пошшолари ёмон, болам. “Сичқон сифмас инига, ғалвир боғлар думига” деб шунга айтадилар-да, Мадамин. Аммо гапларимни ўнг қулоқ, сўнг қулоқ уқвол. Керак бўлади, бир кун. Ўйламай-нетмай бир нарсага тумшуғингни тикма, азобини тортасан. Буларингни қайси бири енгса ролиб бўладию, енгилган эса энасини тўйини кўради, дор тагида бўйни узилиб. Э, – у қўлини силтади, дор-порга осишмаса милтиқ-пилтиқ билан отворар. Э, ҳаммасиям бир-бирини отиб-поттишгунча ҳазилакам қийинчиликни савдо-соттиғини халқ бошига солмайди, дейсан, болам. Халққа қилғилигини қип қўйиб, ўзи эса думини чигиб, қочворган пошшолариниям кўп эшитганман, кўрганманам.

Кун қайрилиб, қош қорая бошлаганда олмон асирларини ҳайдаб, бозорнинг шундоққина биқинидаги йўл бўйида яна соқчилар пайдо бўлишди. Анча-мунча ўзбекчани таталаб-путалаб гапирадиган ўрис соқчи Мадумар акага қараб “немис қани” дегандай ишора қилди.

– Ана, унингни еб қўйганим йўқ, ўрис бола, – деди Мадумар ака ҳали ҳам пишиллаб ухлаётган асирга ишора қилиб. Буларни кечасиям тиндирмай қўшга қўшасанми, нима бало.

– Қўш-пўш йўқ, еда-педа оз-моз, – деди соқчи ўрис йигит ростини айтиб, яна қўшиб қўйди. – Ўзимизгаям еда йўқ, Мадумар ака, пленга нима қилсин.

– Менга ташлаб кет бўлмаса, – деди Мадумар ака устидаги халатни ечиб, турмаклаганича ўғли Мадаминжонга узатаркан, унга сўз қотди, – жуда кирлашиб тўкилиб бўпти. Бошқасини топиб, эгнимга илмасам бўлмайдиган бўп қопти, – дея соқчига яна юзланди. – Ҳалиги гапга ладними-а?

– Қанақа гапга? – тушунмай сўради соқчи.

– Манави пишиллаётган олмонни менга қолдириб кетавер. Ўзим боқиб, ўзим ишлатаман керак бўлса, панимаеш.

Соқчи бошини чайқади:

– Нельзя, Мадумар ака, КГБичники меня... – у бошини сарак-сарак қилди.

Мадумар ака хиринглаб кулди:

– Ҳамманг бир-бирингдан қўрқасан-а, қўрқасан барибир. Лекин сенда инсоф бор, ўрис бола. Буларингни, – Мадумар ака озиб-тўзиб кетган асирларга ишора қилди, – суяклари қопти, қара. Сал у ёқ-бу ёққа югуртирворадиган бўлсанг қовурғалари ерга тўкилиб тушади-я, бечораларни. Овқат-повқат бермайсанлар шекилли-я, ўрис бола? Анави, мени Мадамин ўғлим дарахтларни тагидан йўл-йўлакай қўзиқорин қидириб юрадими-ей, дегани тўғри шекилли, очлигидан. Отинг Миколаймиди, ўрис бола?

– Николай.

– Шу Миколай бола, буларингни ҳаммасига увол.

– Это увол? – елкасини қисди соқчи.

Мадумар ака бир нималар деб тушунтирган эди, соқчи бошини чайқаганича, унга қараб эътироз билдирди:

– Когда они голод – это грех штоли, – Николай бо-
шини чайқади. – Вот у вас тожи сын воюет, правильно?
Кто начал война? – Мадумар акага осонроқ тушунти-
риш учун дона-доналаб гапира кетди Николай. – Вы
подумили, кто виноват?! Они, это, вот своличи. Всех
надо растрелат.

Ўрис боланинг ҳозирги чиққан жаҳлидан Мадумар
ака бир оз хижолат бўлса ҳам:

– Но, ўрис бола, бу фрис, дедингми? Мана шу фрис-
ларингни катталарини от, қўлингдан келса. Унақа
ҳамма нарсага жаҳлинг чиқаверса ақлингни қаердан
топволасан-а, ўрис бола. Ўзи буларингниям, қолавер-
са сениям катталарингни эси йўққа ўхшайди. Ўғлим
милтиқ отиш у ёқда турсин, милтигини ушлашниям
билмасди. Мана, опкетди урушига. Сен нима дейсан,
милтиқ отолмагандан кейин буларингга ўхшаб, бир
ерларда уям асир юрибдими ҳали.

Николай “Ну ладно, Мадумар ака” дедию, ўзлари-
нинг гапларига тушунмай аланг-жаланг қилиб турган
олмон асирларига буйруқ бериб, ухлаётган асирга
қараганича бақирди:

– Ну, фриц, сволоч, – унинг пишиллаб ухлашини
кўрган соқчининг жаҳли чиқиб кетди. – Как у себя дома
храпишь, осёл. Ну, вставай поехали...

Соқчи олмон асирнинг бошига милтиқ қундоғи би-
лан солмоқчи эди, Мадумар ака яна шаштидан қай-
тарди:

– Миколай, сен яхши ўрис. Нинада, уям Аллоҳни бан-
даси, – деди унг қўлини тепага чўзганича. – Худо кўриб
турибди, кимда гуноҳ бўлса ўзи жазосини бераверади.

Улар кетишгандан кейин Мадаминжон отасининг
ёнига келиб, бир хирмон бўлиб шўппайиб қолганидан
хижолатда:

– Шу немисини озиб-тўзганларигаям хафа бўласиз-
ми? – деб сўради.

Мадумар ака индамади. Кейин ўғлига бир қараб
қўйиб:

– Аканг-чи, аканг? – деди кўзига ёш олганича. – Бу немисларингни ҳаммаси отишни биларкан, чопишним биларкан. Зухриддин отишним, милтигини уш-лашним билмасди. Энди унга нима булдийкин, ма-нави занғар немислари, шунақа бўлиб асирга тушган-дан кейин?

– Ие, дада, ўзингиз ўшаларни ёнини оляпсизу, Ху-дони бандаси булар ҳам, овқат бер, нон бер деб, яна меҳрибонлик қиласиз, ҳар куни...

– Бор, бор ишингни қил, – деди Мадумар ака қово-гини уйганича. – Уларним урушга мажбур қилишган бўлса керак катталари. Ўша катталарини оғзидан қони келсин, илойим. Э, тўхта, тўхта, – деди ўғлининг била-гидан ушлаб, ёнига ўтирғизаркан. – Урушигаям уч-тўрт йил бўлди, қачон тугаркан-а, ўғлим? Анави соқ-чи ўрисдан сўрасам бўйнини қисади. Бу акангдан хат-хабар йўқ, – у қўйнидан дурра чиқариб оқаётган ёшлар-ини артди.

Ўғлини эслаб, кўнгли қанча эзилмасин, негадир кўз олдидан ҳозиргина нари кетган суюқлари шундоққи-на тўкилиб кетаман деб турган, кийим-кечаклари ҳам йиртилиб, бир аҳволга келиб қолган олмон асирлари-нинг турқи-шамолию, кўз косаларидан “тўкилиб ке-таман” деб айланаётган сўниқ ва умидсиз кўзлардан юраги орқага тортиб кетди. “Уруш одамларни шунча-лик ҳам хор қиладимиз?” деди у ўзига-ўзи. Бу олмон-ларни анча тўқ ва бадавлат дейишади. Одамни нафси ростдан ҳам бало экан-да. Бўлмаса шунақа жойлар-гаям уруш қилиб, босиб оламан дейдимиз?

– Дада, олмонлар нима бўлсаям еб кетаверадиган одамлар бўларкан-да, – деди Мадаминжон дадаси-нинг чуваланиб кетган хаёлини бўлиб.

– Нимага ундай дейсан? – деб сўради Мадумар ака ҳайрон бўлганича.

– Ҳали айтдим, эшитмадингизми, дада?

– Нимани айтдинг? – сўради Мадумар ака ҳайрон бўлиб.

– Ээ... – қўлини силтади Мадаминжон эгнидаги халатни ечиб, қўлтиғига қистириб оларкан. – Шу шаҳримиз атрофидаги тут борми, тол борми, яна қанақа дарахтлар борми, ҳаммасини тағларини қўзиқорин қидириб титкилаб бўлишган, булар. Ҳатто ҳалиги мияларни томирлариям қолмади буларни дастидан. Шунанга очофат халқ бўладими-а?

Мадумар ака ўғлига бир қарадию, бошини чайқаганича:

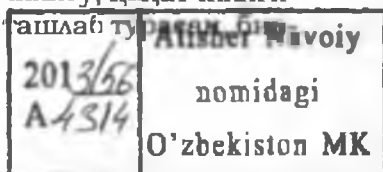
– Худое тавба, десанг-чи, болам, – деди қовоғини уйиб. – Бу асирларга юнди-сундига ўхшаш тўйиб-тўйғизмасдан овқат беришса нима қилишсин, улар. Бир йўла ҳаммалари қирилиб ўлиб қолишсинми, энди. Акангни ўйласанг, бунақа гапларни қилма. Сен билан мени, яна беш-олтита одамни қорни тўқ, жуда бўлса. Кунжара еяётганларни ўз кўзинг билан кўриб турибсан. Бозор атрофидан ҳар кунни ўн-йигирма одамни ўлигини териб кўмишяпти. Бу олмонларингни барибир жониям қаттик экан. Ҳалигини отини ким деди-а?

– Ханс, деди, шекилли.

Мадумар ака бошини ирғаб қўйиб:

– Оғзингни камроқ очадиган исми бор экан, унингни, – деди қулиб. – Ул-булни йиғиштир, уйга қайтамиз, – бошини қуйи солиб, яна ўйига қоришди у.

Одамни ёмони қаердан чиқаркин-а, бу дунёда. Ё яхшилар кам қоляптими, дейман. Бор-йўғи йигирма-ўттиз йил умр кўрасану, шунга шунча тўпалону, шунча бир-бирингга гўр қазиб умринг ўтади. Зухриддиндан ҳеч қанақа дарак-парак йўқ. Уям анави Хансга ўхшаб орқасидан милтиқ ниқтаттириб, бирон бир жойда нону меҳрга зор қақшаб-негиб юрибтимикин-а, боласи пақир. Бу ишга оббориб, опкелаётган немисларини энди нима қилишаркин, булар. Ў-ў, баччагарлар-ей, одамни бошига итни кунинимас, ундан баттарини солишади. Итгаям қимматчилигу, қаҳатчилиги-га қарамай, эрта-кечда нон-пон

икки маҳал. Анави соқчи ўрис бола сувга сабзими, шолғом ташлаб қайнатиб бериб турибмиз дейди-я, уялмай нетмай.

– Мадамин, ҳой Мадамин! – деб бақирди жаёли бирдан бўлиниб.

– Нима дейсиз, дада? – сўради ҳайрон бўлган Мадаминжон.

– Бўлдингми йиғиштириниб?

– Бўлдим, дада. Ҳа, кетамизми?

Мадумар ака бош чайқади.

– Анави соқчи ўрис болага бор.. – дедию калласига бошқа фикр келиб қолдими бир оз ўйланиб тургандан сўнг, – ҳалиги Хансни таниволдингми, болам? – деб сўради.

– Таниб, танитай нима қиламан, дада? – таажжубда сўради у.

– Қолган-қутган нон бор-а, болам.

– Нима қиласиз? – ҳайрон бўлиб сўради.

– Ҳалиги немисни топиб, унга ўзинг бериб кел, болам.

– Ие, дада, жуда қизиқсиз-а?! Лагерга мени қўярмиди улар. У ерда қанча соқчию, қанча немис асирлар. Қаердан топиб, қаердан танийман.

– Бўлмайдими, болам? – сўради Мадумар ака.

– Отишворишиям мумкин, ўзингизча кираман десаңгиз, душман деб.

– Соппа-соғ одамни сўраб-суриштиришмасдан отиб юборадими, болам? Унда қўй, анави акангни ҳасратиям, – панжаларини бўйнига тортди, – етиб турибди ўзи. Отворадиям дегин? Юр, бўлмасам кетдик, – у икки қўлини орқасига қилганича ўғлининг орқасига тушиб уйга жўнади.

II

Берлин худди чўпак суқиб қўзғатилган арининг уясига ўхшарди.

Ёмғир эрталабдан бери савалаб турганига қарамай остин-устун бўлаётган эди. Зухриддин Берлинга жуда

кам келса-да, ҳозиргидек қиёмат-қойимни эслатувчи бундай тўс-тупалоннинг устидан ҳеч қачон чиқмаган эди. Лекин ростдан ҳам бомбаю, снарядлар ёғилиб, қанчадан-қанча ерлари вайрон булганлигини эшитган эди.

Германия таслим бўлганига худди немисларнинг ўзларидек Зухриддин ҳам ишонмас эди. “Наҳотки, дунёни титратган шундай бир мамлакат энди ўз гуноҳлари олдида тиз чўкиб турса?!”

Пристанда параходларга ўзларини ураётган одамларнинг сон-саногии йўқ эди. Ким қаёққа, нима учун, нима мақсадда оёғини қўлига олганича шошаётганига ҳеч ким тушунмасди.

“Бу нима гап, мен энди нима қиламан?!” Зухриддин уйғонган ва ўз-ўзига берилаётган бу саволлар шу чоғнинг ўзида уни қийнаб, бошини гаранг қилиб қўйди.

Ана шу қийин ва оғир ўйлар бир неча сонияда белини эшакқуртдай букиб қўйди, ўз-ўзидан шилвираб, одамлар сийракроқ томонга судралганича кета бошлади.

“Бу уруши тугабди-да? Бу немислари ўзларига эмас, бизларгаям қилғиликларини қилиб қўйди”. Хаёлидан шу гаплар ўтдию, бирдан эсига она юртига қайтиш ҳадиги тушиб, боши ғовлаб кетди. Энди бизни у томонларда нималар кутяпти экан? Пристандаги овозлар рост бўлса...

У шу ўй ва ташвишда Берлиндаи унча узоқ бўлмаган Хеннигсдроф шаҳри атрофидаги уйига қайтди.

– Сенга нима бўлди? – сўради хотини Эмма уни кўриши биланоқ.

– Германия енгилибди-ку, – деди Зухриддин ҳамон хайратда.

– Сен билан менга нима дахли бор уни, – деди Эмма. – Урушни биз билан сен қилмаганмиз. Айбдорлари бор.

– Менинг Ватанимга қайтишим-чи? – таажжуб билан сўради Зухриддин.

– Зихр, – Эмма уни “Зухриддин”га тили келмай шундай деб чақирарди. – Буюк Германия соб бўлди, Зихр, – у афсус билан бошини чайқаб кўйди. – Энди билдингми? Сенга индамагандим. Укам... – унинг вужуди титраб, шумшайганича рўпарасидаги олма дарахти танасига бор оғирлигини ташлаб суяниб қолди.

– Уканг ҳақида бирон бир ёмон хабар эшитдингми? – сўради Зухриддин.

Эмма бошини чайқади.

– Йўқ. Аммо у тирик бўлса алақачон хабари бўларди ё келарди. Ота-онамдан ёлғиз ёдгорлигим эди, билдингми? Энди сен нима қилмоқчисан?

– Эмма, кетамиз. Менинг юртимга кетамиз.

Эмма бошини чайқади:

– Бу мумкин эмас, билдингми?

– Нега-а? Ахир мениям ўз юртим бор. Ота-онам бор, билдингми?

– Сен кетолмайсан! – деди Эмма унга яқинроқ келиб, маҳкам бағрига босаркан.

– Нега кетолмас эканман? – ҳайрон сўради Зухриддин.

– Сени отиб ташлашади улар.

– Кимлар уларинг? – сўради Зухриддин.

– Эшитмадингми, ўша пристандаги гапларни.

– Эшитдим. Лекин ҳамма гуноҳларингиздан кечамиз, дейишяпти-ку, Эмма.

– Йўқ, барибир отишмаган тақдирдаям сени қамаб ташлашади, билдинг. Сенга ўз юртингга кетиш мумкин эмас, Зихр. Мен барибир сен билан кетолмайман. Болаларимниям бермайман, тушундингми?

Зухриддин кўзларини катта-катта очганича Эмманинг гапларига ҳайрон бўлиб қолди.

– Сен нима учун мен билан кетмайсан? – сўради Зухриддин.

– Мен ҳеч қачон ўз юртимни ташлаб кетолмайман. Бунинг устига укам-чи, укам. Униям дарагини билишим лозим. Менинг.. – тараддудланди Эмма, – менинг

сен билан кетолмаслигимни яна бир сабаби немислигим. Сенга ҳозир яхши бўлмайди. Барибир сени улар жазолашмай қўймайди.

Зуҳриддин индамади. Кейин унга қараб:

– Мен Оренбургга ўтиб келаман, Эмма. Барибир яна бир ўйлаб кўрарсан кетишингни. Эҳтимол, менинг таклифим маъқул бўлар, – деди.

Эмма индамадию, елкасини қисиб қўйиб:

– Оренбургда нима қиласан? – деб сўради ҳайрон бўлиб.

– Эсингдан чиқдим, Эмма. У ерда менинг ҳамюртим яшайди-ку, – деди. “Балки Қосим хотини билан Эммани кўндирар, унинг хотиниям немис-ку, ахир” деган ўй билан унинг олдига бориш учун чиқиб кетди.

Зуҳриддин тош йўлдан бориб, ўрмон йўлига чиққандан сўнг Хафел дарёси бўйида анча ўтирди. У кўпинча Ватанни кўмсаган чоғлардагина дарё қирғоғига чиқар, бутун ғам-ғуссаю, ҳасрат-надоматини тушини сувга айтаётган одамдай ўз-ўзидан лаблари титраб, тўкиб соларди, бечора. Ахир, она юртни соғинмай бўларканми. Ватан, бундоқ ўйлаб қарасанг, танангни бир бўлаги-ку. Не-не азобу, уқубатларни кўрмади бу одам, ёш бўлатуриб сочларига алақачон оқ оралаб бўлганди. Фин урушидан қайтганидан кейин уйга кетаман, барибир армиядан бўшатишар, деб ўйлаганди. Йўқ, пешонасига ёзгани бор эканми, яна уруш. Омади бор эканми, у урушдан чиқиб, бу урушга кирсаям ҳали тирик юрибди. Қанча-қанчалари ўлиб кетишди, битта ўққа учиб...

Хафелнинг мана шу жойлари нақадар гўзал. Унинг кўкимтир суви янаям тинч ва осуда оқади. Йўқ, барибир бу дарё Норин ёки Қорадарёдай ўжару, асов эмас. Зуҳриддин узоқдан кеманинг соҳилга яқинлашаётганда бўлиниб чиқадиган овозидан сергакланиб, кемаларнинг тўхташ жойи томон шаҳдамроқ қадам ташлай бошлади.

Мағлуб мамлакатдаги кичик шаҳарлару, қишлоқлар ҳам бир оз тўс-тўпалону, саросималик бўлгани учун келди-кетдилар илгаригидан анча кўпайган, одамлар ҳам бир-бирларига олазарак нима дейишлариниям билмай, таниш-билиш бўлсаларгина бир-бирларига истар-истамас салом бериб қўйишардилар-да, яна жим йўлларида давом этардилар. Бунга худди Зуҳридин айбдордай бу томонларда орттирган таниш-билишларини учратиб қолишдан ҳадиксираб атрофига гоҳ-гоҳ аланг-заланг қилиб ҳам қўярди. Бир томондан унинг кўринишию, нутқининг мукамаллиги ҳар ҳолда хижолатдан чиқарарди.

Зуҳридин тўс-тўпалон ичида кемага чиқиб, чарчаганидан бир чеккароқ жойга ўрнашиб олиб, кўзларини юмди. Одамларнинг уруш ҳақида, Германиянинг нима сабабдан мағлуб бўлганидан тортиб, Мусолинининг довдир мижозигача бир-бирлари билан баҳс ва мунозараси қулоқларни йиртарди.

У мана шу, асирликнинг тўрт йилидаги ўтган умридан унчалик ачинмади. У ўз қисматига тушган мусофирликнинг оғир дамларини кўпроқ мум тишлаганича фикр ва мулоҳаза юритиб, оғзидан сўз чиқарди. Дилига келган фикрни ҳар доим мулоҳаза билан бир оз дангалроқ гапирардики, олмон тилидаги сўзларнинг урғуси ҳам жой-жойига тушарди.

Қосимжон Зуҳридинни кўриши билан қучоғини кенг очиб, уни бағрига олди.

– Яхши, хўжайининг бу сафар тезроқ рухсат берибди, – деди олма дарахти устидан ўзини ерга “топ” этиб ташларкан. – Аммо зап кебсан-да, ошна. Ё немисча гаплашамизми-а, сен билан.

Зуҳридин икки томонга аланлаганича:

– Янгиликни эшитмадингми? – деб сўради.

– Эшитдим ҳам, эшитмадим ҳам. Ростдан ҳам уруш тугаптими-а, Зуҳридин?

Зуҳридин бошини ирғади.

– Урушиям шу томонларгаям етиб келдию... – деди Қосимжон. – Аммо яхши келдинг. Мен бу томонлардан қочмоқчи эдим.

– Қаёққа? – ҳайрон бўлиб сўради Зухриддин.

– Қаёққа бўларди Америкага-да. Ё бўлмаса Австралиягаям кетса бўларкан.

– Юртимизга қайтмаймизми? – ҳайрон бўлиб сўради Зухриддин.

Қосимжон бошини чайқади:

– Хўжайиним асло юртингга қайтма, отиб ташлашади, деб айтди.

– Сени кетишингни истамаётгандир-да, тайёр хизматкордан қуруқ қолиши хуш келмай.

– Гитлер капут, дейишяпти. Хўжайиним ўзиям йўқолиб қолганига икки ҳафта бўляпти. Чамамда ўрислардан қочиб кетди, шекилли. Бу томонларни энди бизникилар эгаллайди, шекилли. Этагимиз очилмай туриб... – Қосимжон бошини ирғаб қўйди тилида турган гапнинг қолганини айтмай. – Қўлга тушгудай бўлсак барибир отиб ташлашса керак. Ёки бўлмаса қамаб ташлашади, билдингми.

Зухриддин унга бир тикилдию:

– Ростданам сен қочиб кетасанми, юртимизга кетмай? – деб сўради.

Қосимжон бош ирғаган эди,

– Ота-онанг-чи, юртинг-чи? – деб сўради Зухриддин.

– Бизни у томонларда барибир ўлимми, қаттиқ қийноқларми кутяпти, холос. Ёруғлик кун йўқ энди бизларга, билдинг, – деди чуқур хўрсиниш билан Қосимжон кўзларини маъюс сузганича. – Сен ўзинг-чи, ўзинг нима қилмоқчисан?

– Мен уйимга кетаман. Кетмасам бўлмайди. Нима бўлса бўлар. Отамниям, қишлоқларимизниям жуда соғиниб кетганман. Барибир бу томонларда қололмайман. – Зухриддин оғир “уф” тортдию, қулини силтади. – Пешонада бўлганини кўрарман. Пешонамизга

мана шу тарафларни ризқ-насиба ёзилган экан, то-тиб қўрдик.

– Иккита боланг бор-а? – деди Қосимжон. – Хотинингам немис бўлгани билан ўзбекка ўхшаб кўҳлик-кина. Немисча гапирмаса ўзбекдан айирмайсан бир кўриб. У нима дейди? – сўради Қосимжон қўлида ҳали ҳам осифлиқ турган ярим пақир олмани оғирлиги энди тушди, шекилли, ерга қўяркан. – Қара, жуда эртаки олмайкан, ўзимизни қирмизак олмаларга ўхшаб. Ма-засиям ўша бизникидай.

– Хотиним кетмоқчи эмас. Ялинсамам унамайди, шекилли. – Зухриддин бошини чайқади. – Ҳатто бола-ларимни биттасиниям бермайман, деб айтди. Лекин ҳеч бўлмаса битта боламни, ўғлимни олиб кетаман, юртимга, Қосимжон, – деди Зухриддин пақирдаги олмадан биттасини олиб, садафдек майда оқ тишла-ри билан қарсиллатиб узиб олганича чайнаркан, – ўзинг танимаган узоқ юртларга кетиб нима қиласан, сарсону-саргардон бўлиб. Ота-онангни йўлингга мўлтиратиб нима қиласан-а?

– Менинг онам ёшлигимдаёқ ўлиб кетган, – деди Қосимжон чиройли кўзларини катта-катта очганича. – Отам эса бошқа аёлга уйланган, ҳозир анча қариб қолган бўлиши керак. Мен нимаям йўқотаман, бун-доқ ўйлаб қарасанг. Бу биринчиси. Иккинчиси эса, ҳали айтганимдай, ўз юртимизда бизни ўлим ёки қамоқ кутяпти, холос.

– Аҳдинг қатъий бўлса отангга хат-пат ёзиб бермай-санми-а? – Зухриддин қўлидаги олма қолдигини орқ-асига ирғитаркан Қосимжонга савол назари билан қаради.

– Хўжайиним йўқолиб қолди, демадимми, – деди Қосимжон ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғи билан иягини қашларкан. – Бугун шу ерда ётиб қолиб, эрта-лаб кетмайсанми-а, имконинг бўлса. Яна қачон учра-шамиз, Худо билади. Бугунги гап эртага тўғри келмай-дигандек, бир-биримизни яна.. – у томоғига тикилган

аллақандай нарсадан бўғилиб гапира олмай кўзлари-га ёш олганича йиғлаб юборди.

Уни кўриб юраги эзилиб кетган Зухриддин “қолсам қолибман-да”, дегандай бошини қимирлатиб кўяркан сўради:

– Сенга гап тегмайдими, ишқилиб?

Қосимжон бир-иккита яшиқда янги узилган олмаларнинг тепасига хашак ташлаган бўлди-да, Зухриддинни бошлаб, хўжайини унинг учун боғ ёнидан қуриб берган айвонли чайлага қараб:

– Хўв, кўряпсанми яшил томли чайлани? Шнапсам, вискиям бор. Айрилишимиз олдидан бир ўтирайлик, одамга ўхшаб, – деди унинг елкасига дўстона қўлини ташларкан уни бағрига тортиб қучганича эркалади.

– Сен Германиядаям қолмайсанми? – сўради Зухриддин.

Қосимжон уни бағридан қўйиб юбораркан:

– Ўлмасак учрашармиз, дўстим, – деб бошини чайқади. – Анча-мунча пул ҳам топдим, буёғини сўрасанг. Хўжайин бир йўла беш панжасини оғзига тиқволадиган хилдан эмаскан. Сенинг ҳамёнинг қанақа-а?

– Соатсозлигим яхши иш берди. Хунарни барибир думи юлинмасакан. Хўжайиним икки йил ўтмаёқ дўконимни кўрғоннинг ташқарисига чиқариб берди. Ишлаганимнинг ўттиз фоизини унга берадиган шартнома тузган. Анчагина пулим бор. Нима, узоққа борадиган бўлсанг берай, керак бўлади ҳали.

Қосимжон бошини чайқаб, вискидан қуйди. Ҳар иккиси бир-бирига унсиз тикилишаркан, ич-ичидан эзилаётган туйғуларидан ҳеч нарса дейишолмай бир-бирига билдириб-билдирмай яна ичларида хўрсиниб қўйишарди.

Эҳ-ҳе, инсонни бир-бирига айтадиган ҳам, бир-бирига айтолмайдиган, ҳеч қачон айтиши мумкин бўлмаган ғам-андуху, дард-аламлари кўп бўларкан. Ана шу кечинмаларни ғурурдан деб бўлмаслигини ҳаммаям яхши билавермайди. Бу ғам-аламу, ҳасрат-надомат-

ни инсон бир-бирига айтиб, қалбини енгилатиб олишни билсаям, барибир ўз яқинига, ўз суҳбатдошига уни айтиб, унинг ўз аламини яна оғирлатишни ўзига эп кўравермас экан.

...Ўшанда Қосимжон билан Зухриддин фин урушида қаерлардан қаерларгача бўлмасин бир-бирларини ҳеч қачон учратмаган эдилар. Улар ёнма-ён казармаю, орқама-кетин бир ошхонада овқатланишганларига қарамасдан бир-бирларига дуч келиб, бир-бирлари билан танимаган эдилар.

– Кимни юлдузи қулаб тушдийкин-а? – деб юборди Зухриддин ойдинда чарақлаб турган осмон қатидан узилиб, пастларга томон оққан юлдуздан ногаҳон хи-жолат чекиб, ўз она тилида.

– Сен, сен ўзбекмисан? – деб сўради бир чимдим тамакини ҳозиргина ҳафсала билан йиртиб олган газета парчасига тўкаётган қорачадан келган йигит ҳайратомуз.

– Сен-чи? – сўради Зухриддин унга жавоб қилиш ўрнига шошилиб унинг юзларига тикилганича...

Ш

Ўшанда 1941 йилнинг 20 июни эди.

Зухриддин билан Қосимжон бир-бири билан тузук-роқ танишиб, суҳбат қилишга ҳам улгура олмади. “Тревога!” товушидан титроқ кирган аскарлар қанчалик пала-партиш ўзларини у ёки бу томон уришса-да, тезлик билан бўй-бўйларига қарашиб, бир сафга тизилиб қолдилар.

– Ҳар ким қуроолларини жой-жойидан олиб, қисмларга ажратиб, яна беш мартадан қайта-қайта созласин, – қатъий буйруқ берди қисм командири соат тунги ўн бирга яқинлашиб қолганига қарамай.

Эндигина топишган икки ҳамюрт бир-биридан ажралмаган ҳолда ўз милтиқларини ёнма-ён қисмларга ажратишиб, яна эҳтиёт қисмларини қайта-қайта

йиға бошладилар. Улар ростдан ҳам уч йил ичида бу қурооларни неча маротаба қўлларига, неча маротаба елкаларига олганича қанчадан-қанча йўлларни босишмади. Керак бўлса уйқудан уйғотиб “карабин” деган савилиними, автомат деган балосиними кўзингни очмай бузиб, яна йиғиб бер, дейишмайдими. Бу қисмдагиларнинг ҳаммасиям ўша 1939 йилнинг баҳоридаёқ фин урушига чақирилган йигитлар эди. Улар барибир хизматдан ҳоришган, ўз она юртларини аллақачонлар соғиниб, кўз ўнгиларидан ўтказишар, бу хизмат деганнинг поёни қачон тугашига ақди етмай, ўй билан қотганди, бошлариям.

Қисм командири икки-уч кунгача аскарларни тинч қўймади. Гоҳ тонг отарда, гоҳ ярим кечада, гоҳ эса кундузлариям аскарларга ўз қурооларини қисм-қисмларга ажратиб, яна қайта-қайтадан йиғдириб созлатишга мажбур қиларди. Взвод ва бўлим командирлари эса бу қўмондонлик томонидан махсус буйруқ билан амалга оширилаётган ҳарбий топшириқ эканлигини аскарлардан яширишиб ўтиришмасди.

Уруш бошланмасдан бир кун олдин қоронғи тушиши билан яна қурооларни қимларга ажратиб, ўшандай ҳолда қолдириб, яна бир жанговор “тревога” да йиғиш кераклиги айтилиб, жангчиларга “отбой” берилди. Ярим тундаги “тревога” да эса Зухриддинлар қисмию, яна бошқа қисмларнинг жангчилари аввал машиналарга чиқарилиб, кейин поездларда СССР чега-расидан Германияга ўтказиб юборилди.

Уруш бошланган 22 июннинг эртасими, индиними – бунини Зухриддин аниқ эслай олмади, уларни Берлин яқинига олиб келиб туширишди ва энди немис ҳарбий соқчилари қандайдир бир лагерга олиб келиб қамашди. Буюк Германиянинг пойтахти Берлин атрофидаги лагерь атайлаб илгарироқ ҳарбий асирлар учун тайёрлаб қўйилган эди. Буюк Германия томонига ўтиб, иш кўраётган генерал Власов ва унга қўшилган бошқа власовчилар ёрдамида урушнинг биринчи

кунлариданоқ СССР деб аталувчи улкан ва бепоён мамлакатнинг мағлубияти албатта фашистларнинг буюк ғоялари қанчалик тўғрию, беқиёс кучларининг даражаси ҳарбий асирлар билан баҳоланарди. Мамлакатнинг ҳар қандай фуқароси ўз кўзи билан кўриб, ҳатто галлашиб, иқрор бўлиши турган гап эдики, одамларнинг кўз ўнгида мағлуб бўлган мамлакат асирлари турарди, гўё.

Ғолиблар ҳар ҳолда мағлубларнинг дастлабки асирларини имкони бўлса ўзларининг фойдаси учун фойдаланишлари мумкин бўлганидек аллақачон ўз тарафқашлариниям топиб қўйишганди. Бошланишиданоқ ҳарбий асирларга бир йўла қўпол муомалада бўлишдан чекиндилар. Ҳар ҳолда ғолиблар ётиш-туришидан тортиб, ейиш-ичишига чидаса бўладиган даражада иш олиб боришди.

“Гитлер-юген”чиларнинг аллақачон оғзи қулоғида эди. Улар ўзлари бир умр содиқ қолувчи Адольф Гитлернинг доҳиёна чақириқлари-ю, қийқириқлари, буюк кучга эга китобларини кўкка кўтариб мақтаганларича ўрис асирларининг бор кор-қоли шу эканлигига яна ҳам ишонч ҳосил қила бошлаб, ўрис асирларини келиб кўришга ошиқардилар. Лекин асирларнинг кўпчилигини осиеликлар, украину, белорус ва кавказликлар ташкил қиларди, чоғи. Фин урушидан чиққан аскарларни ҳисобга олмаганда поезд вагонларига ортилган қуролсиз аскарларнинг деярли ярми ҳали милтиқ отиш у ёқда турсин, ҳатто ўлим қуролини ушлашни ҳам билишмас эди.

Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ҳали қўй оғзидан чўп олишга улгурмаган, ҳали севиб-севилмаган минглаб ватанли ватангадо йигитлар, яқиндагина висол дамларига етишган ёхуд бир-иккитагина фарзанд юзини кўришга мушарраф бўлган кишилар немисларнинг ҳарбий лагерларининг тиканли симлар тўсилган, бир ҳамла билан одамнинг суякларини майдалаб еб ташлаш кучига эга эшакдай келадиган овчарка итлар, ўз

фюрерларига бир умр содиқликка қасам ичишган “СС” соқчилари қуршовига қандай қилиб тушиб қолганликларини алаҳсиб ухлаб, туш кўраётгандай ҳангу-манг эдилар, холос.

Тўс-тўпалону, автомашина ва поездларга “ур-сур” билан чиқди-чиқдиларга қарамай, Зуҳриддин билан Қосимжон яна тасодифдан ўзлари келиб тушган ҳарбий асирлар лагерига бирга эдилар. Ҳар иккиси энди бошларига қандай оғир кунлар тушишига қарамай, танишишиб, бирга бўлиб қолишганига ҳам шукр қилишаркан, “бизни энди ўлим ажратсин, шу томонларда ўлигимиз қолиб кетадиган бўлса” дейишганича бир-бирларининг қўлларини қисиб қўйишди.

Лагерга келиб тушган кундан уч кун ўтиб, нонушта дейиш жоиз бўлса – бир бурда қотган нону, ярим коса келадиган гуручлари санокқа кирадиган суюқ овқатдан сўнг ташқарига олиб чиқиб, қатор қилиб териб қўйишдилар. Аввалига ўрис тилида, кейин эса осиеликлар тилида, ҳатто ўзбек тилида ҳам мурожаат қилишга тушдилар.

Улар аввалига инсон эрки ҳақида оғиз тўлдириб, анчагина гап ҳам қилишди. Ким хоҳласа, Буюк Германиянинг тезроқ ғалабасини таъминлаш учун фюрер томонида ўрислар билан жанг қилишга ихтиёр беришмоқчи ҳам бўлишди. Энди мана шу асирларнинг ҳаммалари Буюк Германиянинг мулки эмиш. Хоҳлашса отиб юборишлари мумкин, хоҳлашса сотиб юборишлари, хоҳлашса мажбур тариқасида урушга солиши мумкин экан. Бироқ, яна бир томони – фронт ортида туриб, немислар учун, Буюк Германия учун жанг қилаётганларга озиқ-овқат етказиб бериш ишига ўз ҳиссаларини ҳам қўшишларига имкон яратиб беришармиш. Шу мақсадда ҳар кимнинг ўз ҳунарию, меҳнат кучини аямаган тақдирдагина соғ-саломат қолишлари мумкин эмиш.

Зуҳриддин немисчани яхши билишини ҳеч кимга айтмас эди. Шунинг учун ҳам лагерга келиб тушган

куниёқ соқчилар оғзидаги гапларни тез-тез қулоғига илиб олар, уларнинг мақсадлари нималардан иборат эканлигини ўзича мулоҳаза қилиб юра бошлади. У олдинги қаторда турганлиги учун ҳам рўпарасида бир-бирларига аллақандай нарсаларни ўзларича тушунтириб, таржимонларнинг қулоқларига қўйдираётган гап-сўзларни бошини пастроққа босганича фикр ғалвиридан ўтказиб турарди.

– Ким фюрер учун хизмат қилади?

“Турфа дунёю, юз бир олам”, деб шунга айтарканлар-да. Адольф Гитлер хизматига ҳам ҳарбий асирлардан анчагина одамлар топилди. “Ичган қасамларию, босган излари қолган юртни унутган одамлар иккинчи бир дунёда ўз хўжаларига садоқатли бўлиши даргумон эканлигини қолиблару, мағлубларининг ўзлариям яхши билишмасмикин?” деган хаёл ўтди Зухриддиндан. У пастга қараб тургани учун ҳам афти бир оз буришиб, вижиниб ҳам қўйди.

Ниҳоят, қолиблар кимнинг қанақа ҳунари борлигини сўраб-суриштира бошлади. Ҳунарлилар уч қадам олдинга чиққанларида Гитлер хизмати учун ёланган асирлар ўз ватандошларини тарк этиб, ҳарбий лагернинг тиканли сим дарбозасидан чиқиб кетаётган эдилар.

– Мен соатсозман, – деди Зухриддин соф немис тилида.

Ундан уч-тўрт қадам чамаси нарида турган таржимон билан немис офицери бир-бирига қараганича анграйиб қолишди.

– Миллатинг нима? – деб сўради офицер ўша ҳайрати билан.

– Ўзбек.

– Сен немис тилини қаердан ўргангансан? – сўради немис.

– Институтда, кейин ўзим мустақил, – деди Зухриддин.

– Сен биз учун, немислар учун хизмат қилмайсанми?

Зухриддин бошини чайқади.

– Унда нега ўрислар учун хизмат қилдинг?

– Мен Германияда эмас, ўша юртда туғилдим, – деди Зухриддин ҳеч бир иккиланмасдан дадиллик билан. – Ўша юрт учун хизмат қиламан, шунинг учун яшайман.

– Ўрислар ҳам Туркистонни босиб олганини билсанг керак-а?

– Ҳа, биламан.

– Унда нима учун ўрислар томонида бизга қарши урушасан? – сўради унга қизиқиб қолган немис офицери.

– Мен ҳали немисларга муштумниям, милтиқниям кўтарганимча йўқ.

– Нега унда улуғ фюрер учун хизмат қилишни хоҳламайсан? – таажжубда сўради офицер.

– Мен бу мамлакатда туғилиб ўсмаганим учун.

– Ўрусияда туғилмагансан-ку, уларга нечун хизмат қиляпсан? – яна сўради офицер.

Зухриддин ҳам ўзини саволга тутаётган немис офицерига кўзларини тик қададию:

– Улар билан кўпдан бери бирга яшаймиз. Қозонимиз ҳам битта.. – деди иккиланмай.

– Сен бизларни немис мактабларида ишлашни хоҳламайсанми? – деб сўради унга анча қизиқиб қолиб савол жавоб қилаётган офицернинг чап томонида турган унвони юқорироқ офицер яқинроқ келиб.

Зухриддин бошини чайқади.

– Хоҳламайсанми? – қайтадан сўради ҳалиги офицер.

Зухриддин елкалари қилганча:

– Биз бир-биримизга душманмиз, қандай қилиб сизларнинг фарзандларингизни ўқита оламан, жаноб офицер. Ахир мениям ўз гурурим, ўз...

Офицер вақт ўтаётганини ҳисобга олдими ёки бўлмасам Зухриддиндай бир асир билан ади-бади айтишиб ўтиргиси келмадими, ҳар ҳолда ўзларидан

беш метр чамаси олдинда турган ҳунарли асирларга бориб қўшилишини буюрди. Лекин Зухриддин:

– Мен анави, – у ўнг қўлини Қосимжонга чўзганича, – дўстим, э, ҳамюртимниям бизга қўшишингизни илтимос қиламан, – деб юборди.

– Ҳамюртингни қанақа ҳунари бор?

– У деҳқон, – деди Зухриддин унга. – Лекин мен унга бир ойдаёқ ўз ҳунаримни ўргатаман, жаноб офицер.

– Ўзинг айтганингдай, – хиринглади афтини буриш-тирган ҳалиги офицер, – бу.. бу.. – у тагин хиринглаганича Зухриддинни олдинга итариб юборди, – бу Улуғ Германия сениям она юртингмас, билдингми? Билдингми, деб сўраяпман.

Ортиқча гап-сўз ўрни эмаслигини аллақачон англаган Зухриддин довдираб-совдираб ўз тўдасига қўшилди. Лекин ҳалиги офицер ҳар ҳолда одамгарчилик қилдими, негадир Қосимжонни ҳам мана шу тўдага қараб итариб юборди. У қаттиқ турткидан ўмганлаб бориб, чалқанчасига ағдарилиб тушди, ўрнидан тураётганда Зухриддин етиб келиб, елкасига олганича жойига келиб туришига ёрдам берди.

– Сен немисга нима дединг? – деб сўради Қосимжон жони оғриб турса ҳам пичирлаганича.

– Буёғи яхши бўлди. Кейин, кейин айтиб бераман, – деди Зухриддин ортиқча гап-сўздан жағларини тийиб туриш кераклигига ишора қилганича.

Тўда-тўдага айириб, ҳаммани бўлиб бўлишганидан сўнг навбат-навбати билан ҳарбий асирларни лагери-дан ташқарига олиб чиқишди. Бу ерда ҳарбий бўлмаган фуқаро кийимдаги одамлар мол-қўй бозорига келган харидорлардай муомалада ҳарбий асирларнинг қадди-қоматларидан тортиб, тишларигача қараб кўра бошладилар.

– Соатсозлари йуқ эканми, техникани сал-пал туншунсаям бўлаверади, – деди гавдаси калтароқ бўлса ҳам қорнини бирйўла олдинга қўйиб юборган киши.

– Мадумаров, олдинга чиқ, – буюрди соқчи қўлидаги қорозга бир қараб қўйиб.

Одатдагидай олдинга уч қадам илгари чиққан Зухриддин:

– Алиев-чи? – деб сўради.

Қорин солган немис соф немис тилида сўров берган Зухриддинга ҳайрат назари билан қараб қўйгач:

– Бунинг немисми-а? Мен арзон-гаров хизматга ёллагани келсам, нима бало немисни қўшиб бермоқчимисанлар? – деди ўз тилида яна алланималарни вайсаганича.

– Истаганингизча текинга ишлатасиз, жаноби Шулц, – соқчи ёнида ажабланиб турган қоринли офицерга тиржайиб қўшиб қўйди, – осиеликларнинг шунақасиям бўларкан.

Шулц бошини ирғатганича елкасини қисдию, бошқа ҳеч нима демади.

– Жаноби Шулц, – деб мурожаат қилди Зухриддин “Ётиб қолгунча отиб қол” наздида иш тутиб, – мени ҳамроҳимниям олинг ишга. Текинга ишлаб берарканмизу? Уни мен соатсозликка ўргатаман, жаноби Шулц.

Шулц бошини чайқадию ҳеч нима демади. Тарвузи қўлтиғидан тушган Зухриддин Қосимжонга:

– Шулцни эслаб қолинг, Қосимжон. У орқали бир-биримизни топиб оламиз, – деди немисларнинг бир сўзлик эканлигини билгани учун. Кейин “нима бўлса бўлар” дедими: – Жаноби Шулц, исмингизни билсам бўладими? – деб сўраган эди, у ҳеч нима эшитмагандай Қосимжонни ўз машинасига чиқариб, “Опель”га газ берди.

Зухриддиннинг кўзи йўлга тикилганича қолди.

IV

Кўча ва тоғ йўли бўйларидаги одам белига чиқиб ўсган мияларнинг томирлари олмон ҳарбий асирлари томонидан аллақачонлар ковланиб, ейилганлиги учун қовжираб, бехос тушган учқундан ёниб кул бўлиб кет-

ган, шундоққина тоғ биқинидаги сой устидан зарангзор томонга чўзилиб кетган адир устида янги қабристон кўзга ташланиб турарди. Ана шу томонни мўлжал олиб келаётган кишилардан учтаси кетмон ва белкуррак кўтарган, яна иккитаси эса замбилда аллақандай оғирроқ нарсани ёнларида узун қўлларини пастга тушириб, ятакларининг учларини ўйнаб келаётган элик ёшларга борган мўйловли киши билан дам-бадам алмаштириб, навбат билан кўтаришиб келишарди.

– Э, мусулмон бўлмасаям, барибир Аллоҳни бандаси. Буям ўлигим шу томонларда қолади, деб уришибдими, урушда. Ҳамма айб анави Гитлер-питлерида, билсанг.

– Мадумар ака, элниям, сиз билан бизниям қийнади-да, булар барибир. Шу немис-пемисими, олмон-полмонини бу дунёда бўлмаганида Зухриддинингиз шундоқ ёнингизга кириб юрган бўлармиди, обби-холам. Шунини уилаб, буларни қарғайман-да, ўлмай ўлгур деб. Урушиям тугадию, аммо уни захрини қачонгача тотамиз, билмадим.

– Бирингиз унақа, бирингиз бунақа деганингиз билан ҳаммаси Худодан. Пешонамизга ёзилганини, мана, кўряпмиз. Яна нималар ёзилган буни ёлғиз Аллоҳни ўзи билади. Зухриддин дедингиз, уни ўйласам юрагим орқамга тортиб кетади. Кампиримгаям қийин. Унданам менга қийин. “Қачон келади, мана урушам тугади”, деб сўрагани-сўраган.

– Қизталоқ, бу олмонми, немисми ўзи? – сўради ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғини урушда олдирган Мамжон деган бўйи бир ярим метрдан зиёд бўлмаган киши томоғини қириб қўйиб. – Униси-буниси мендан сўрашгани сўрашган, худди сиздай. – Мадумар акага қараб қўйди. – Унисиям дейман, бунисиям дейман. Ўзбекчасига олмон бўлса, ўрисчасига немис деб тушунтираман, бир хил пайтда.

Сочлари оқарган қора қош киши “бир зум дам олайлик-а?” дегандай замбилга ишора қилиб қўйди.

– Қўй, қўй ерга, майитни. Адир йўли анча қийнайди. – Мадумар ака ҳамроҳларига бир қараб қўйиб. – Бу дейман, Мамажон, кўрсаткич бармоғингни атайин ўзинг кесволиб, милтиқ отолмайман деб, урушдан қайтган бўлмагин тагин? – деди.

– Жуда ҳазиллашасиз-да, Мадумар ака, – деди Мамажон бир ирсайиб қўйиб. – Дўхтирлари ҳазилмас, урушдаям. Гувоҳ топтиради, текширишади. Кейин урушдан жавоб беришади. Кўрсаткич бармоқларини ўзлари отиб, узиб ташлаганлар ҳам бўлди, бу ёғини сўрасангиз.

– Энди қанақа қилиб кўмамиз? – сўради Мамажонга бир қараб кетмонни ерга қўйган киши.

– Сиз нима дейсиз, Мадумар ака?

Мадумар ака ичида алланималарни пичирлаб ўқиб бўлганидан сўнг:

– Мусулмончасидан бошқасини қанақа қилиб кўмишини ростини айтадиган бўлсак ҳаммамизам яхши билмаймиз, тўғрими? – деди бир оз хомуш тортганича. – Худони ўзи кечирар ҳаммамизниям. Бу Хансиям бир мўмин болайди, раҳматли. Гап-сўзидан ота-оналари жудаям бой-бадавлат бўлгани билан бу томонларда жудаям хор-зорлик билан ўлди, жойинг жаннатда бўлгур, олмон бола. Мана, ўзларингиз айтиб турибсизлар, бир сиқим бўпқопти деб. Ҳа, болани ўпкасини совуқ уриб кетган экан, емиши йўқ, қировли чиллардаям. Мен ҳам Зухриддинимни ўйлайман-да, ахир. Униям бошига не балолар тушдийкин. Тирик бўлса боши тошдан бўлсин. Бунини анави Мадаминга билдириб ҳам, билдирмай ҳам, ҳалиги Миколай ўрисига ялиниб-ёлвориб, анча парваршини қилдим, кўлимдан келганича. Ўзи пишиб қолган экан.

Мадумар ака “шошмайлик, шошилиб нимадан қуруқ қолардик” дегандай ўнг қўлининг панжаларини ўйнатганича ҳамроҳларини бир оз сабр қилишга ишора қилди. Унинг бир оз хаёлот дунёсига кириб бо-

раётганини англаган шериклари ўзларича қандайдир “гудинг-гудинг”га тушиб кетишди.

Пастки лабини тишлари билан қимтиган Мадумар ака хаёл оғушида ўзи айтганидай ўша олмон болага кўзи тушган дастлабки кундан унинг кечаги ризқи охирлаб қолганидан Мадумар ака қуйган ярим коса маставадан бир хўплам хўплаб-хўпламай, жон таслим қилганича бўлган фурсатдаги унинг итдан бешбаттар хаёти кўз ўнгидан ўтди.

Урушни уруш ҳам дейишди. Лекин уруши тугаганига икки йил бўлганига қарамай аҳвол яна ҳам оғир эди. Гўшт билан картошканинг ўзи қиш охирламай ўз қорасини кўрсатмай қўярди. Мадумар ака бир нима қилиб бўлса ҳам қозон қайнатиб, ҳам ўзини, ҳам бир бурда нонга ёхуд ярим косагина суюққа зор одамларни мана шу кунлардан олиб чиқиб кетиш учун интиларди.

Қаерлардандир топиб, вагондан бозор ёнига ўзи туширган сабзи билан қуюқ-суюғининг эпини қилиб юрди. Қорнига бир бурда нон истаб бозор томон оқаётган одамларнинг айримлари йўлдаёқ жон таслим қилдилар. Ҳар куни бозор раиси шу бозорнинг ўзида қанча одам ўлиб қолганию, уларни кўмиб келгани ҳақида ахборот бериб турарди. Деярли ҳар куни 20-30 киши очликдан тарқаган вабодан кўз юмаётган эди. Бир куни бозорқўм Худога тавба айтиб, “Аллоҳга шукр, бугун озайибди. Хайрият, минг хайрият, бозордан ўн еттигагина ўлик йиғиштириб олдик”, деди катта-катта очилган кўзларида умид учқунлари ялтираганича.

Бошқалардан кўра кўп нарсаларни: яхшиниям, ёмонниям, яхшилиқниям, ёмонлиқниям курган бу одам одамларнинг аҳволига ачинса-да, Худонинг ночор бир бандаси сифатида фақат қўлидан келган нарсадан ортиқча бировга мурувват қилолмасди. У қанчалик инсонлар қисматига ачинмасин, ич-ичидан эзилмасин, ёнгинасида кўймалашиб, ўзига

қўлтиқтаёқ бўлиб қолган ўғли Мадаминжонга қайта-қайта қараркан “ростданам бозорқўм Усмонқул бугун озайибди”, дедими-а?” деб кўзлари йилтиллаганича қайта-қайта сўрарди, одамларнинг ўлиши озайганлиги ҳақидаги хушxabардан.

– Болам, бу кунлар ўтади, ўтиб кетади, ҳа. Оч-на-ҳорларни топиб, бошлаб кел. Ярим чўмич бўлсаям суюқ-суймиқ ичсин, – дерди Мадаминжонга.

У олмон асири Хансни икки йилча еб-ичирди, парвариш қилди. Ўша соқчиларнинг каттаси Николай сариқ ўрис боланиям кўнглини олиб, олмон Хансни мана шу йўдан ҳар куни ўтган-кетганда қорнини туйғизиб юрди.

– Мадумар ака бир оз чарчабам қолди, шекилли, шунга пинакка кетдими? – деди кетмон чўлдисига орқасини кўйиб утирган киши. – Бу Мамажон дейман, бўйинг ярим газ бўлсаям урушга олганига куяйми сени, хумпар? Аммо сен ўзинг ҳеч немисини кўрганмисан, ўзи, урушда?! Ё ростдан ҳам милтиқ отолмайди дегизиб кўрсаткич бармоғингни ўзинг отиб, туширворганмисан-а?

Мамажон ҳам буш келишини истамади, шекилли, гапни бошқа томонга буриб, ҳазилга ўтди:

– Бир куни сенга ўхшаганигаям сон тегиб, урушга бориб, ақопда ётишган экан, дегин. Ҳозиргидай сени саволингга ўхшатиб шеригига “Мамарайим, бу немисини ҳеч кўрганмисан, баччағар. Улар ҳам сен билан менга ўхшаган одамлармикин, оғзи-қулоғи бор”, деб сўрабди. Шунда Мамарайим “Э, йўр-эй, кўрмаганман, сен айтгандай қанақайкин улар? Оқопдан бундоқ бошингни чиқариб қара-чи?” дебди. Абдурайим “Ростдан ҳам немис қанақа бўларкин?” деган мақсадда қараган экан “ванг” этиб қулоғи тагидан ўқ ўтиб кетибди. Шунда Абдурайим: “Манавини қара, Мамарайим, бу немиси одамга тегиб-нетиб кетади демас эканда-а” дебди.

Абдурайим билан Мамарайимнинг гап-сузую, милтиқ овозини эшитган командир аюлда ўрмалаб келиб, ҳар иккисининг ота-онасини ахтариб сука бошлаганда, Мамарайим нима дермиш дегин-а?

– Нима дермиш?

– Сени кўрқмасдан аюпдан бошингни чиқарганингга орден-порденга тавсия қилипти чоғи, – дермиш ўрисчага тушунмай.

Ўр қазийётганлар бир-бирига қарашиб хиринглашдию эсларига бир нарса тушгандай Мадумар аюга қараб қўйди. Мамажон деганиям ярим тиржайиб:

– Лахат ковлаётиб ҳам куладими, одам?! – деди Мадумар аю томон имо қилиб. – Ухламаётган бўлса таъзирларингизни бериб қўярди ҳозир.

Мадумар аю ухламаётган эди. Унинг хаёли бир зум чувалашгандан чувалашиб, танаси совуқ тупроққа қоришишига лаҳзалар қолган олмон Хансинг руҳлари билан суҳбат қиларди...

– Сиз жуда анави немис асирлари билан яқин бўлиб қолибсиз. Ўзи тинчликми? – деб сўради бир куни ошхона ёнидаги сўрига келиб ўтирган йигит Мадумар аюни ёнига чақириб.

– Мусофир, болам, уларни ҳаммасиям мусофир. Бир кўрсанг эди, баданларида бир килоям гўштлари йўқ, этлари суякларига ёпишиб кетибди. Туртиб юборсанг, йиқилиб ўлиб қолишади, болам, – деди Мадумар аю “сен кимсан, болам?” дегандай савол назари билан.

– Уларга кўп яқинлашманг, Мадумар аю, – деди унинг сўзларини эшитишни ҳам хоҳламай. – Ўғлингиз урушяптими улар билан?

– Урушаётган бўлса керак. Хат-хабариям, ўзиям йўқ, уруши тугайдими ўзи?

– Тугайди. Яқин орада бизни ғалабамиз билан тугайди, уруши. Немис-пашистлари энасини кўради, аюки, – деди ҳалиги йигит.

– Ҳалолободликмисан, болам? – сўради Мадумар аю.

– У ёқ-бу ёқдан, – деди ҳалиги йигит ёнидаги қора сумкасини ўзига яна ҳам яқинроқ суриб қўйгандан кейин.

– Бундоқ бир аниқ қилиб гапирмас экансан, болам. Қорнинг қанақа?

Йигит тушунмагандай елка қисиб қўя қолди.

– Оч-почмасмисан, болам? Бир косагина қуюқ-суюқ ўтар, дейман.

Йигит Мадумар акага жавоб бериш ўрнига:

– Тилмоч топиб, плен немис билан ҳам гаплашиб-сиз, деб эшитдим.

Мадумар ака “ҳа” дегандай бошини ликилатиб қўйди.

– Нималарни гаплашдинглар энди у билан?

– Шу ўтган-кетганни, – деди Мадумар ака бамай-лихотирлик билан. – Таг-зотини суриштирдим. Анча ўқимишли, бой-бадавлат экан, тушмагур. Уруш улар-ниям хонавайрон қилганмиш.

– Ие, кимдан эшитибди, сука?

– “Сука” дедингми. Унга айтяпсанми, сука деб. Йўқ, унақа сўкадиган йигитларданмасакан, олмон боласи.

– Немисчани тушунасизми? – сўради йигит ҳайрон бўлиб.

– Э, қаттан тушунаман, болам. Отинг нимаиди? Карим дейсанми? Каримжон экан-да, исминг. Отангники-чи? Сулаймон? Пайғамбарларимизни исмларидан экан. Бу яхши. “Немисчани тушунасизми?”, дедингми? Қаёқда дейсан? Хўрандалардан биттаси суҳбатимизни улаб берди, немисчани менга тушунтириб, билдинг. Каримжон, сен ўзинг бирон ерда ишлайсанми ё ўша олмон билан сенам бир гаплашмоқчимисан, болам.

– Ота, сиёсат билан аралашманг, – деди Карим дегани энди жиддийликка ўтиб. – Немис асир билан ҳам гаплашманг, бу сиёсатга киради. Улар фашистлар. Сталинграддан тепки ейишгандан кейин қулга тушишган. Паульс деган генерали билан асирга тушиб, соб бўлишди, ҳаммасиям.

Мадумар ака Карим деганининг гапларини у кетгандан кейин ўзича мулоҳаза қилиб кўрдию, бу Карим деган нотаниш йигитни нима демоқчилигига ақли етмай ўғлини чақирди.

– Анави нима деди, Мадамин, тушунмадим-а, болам?

– Э.. у ҳалиги НКВ деган ерда ишлайди, – деди, “НКВД”ни тўлиқ айтолмасдан Мадаминжон. – Сиз ҳам жуда оширвордингиз, дада, анови немисни бир-йўла ўғил-пўғил деб. Унақа НКВдан узоқроқ юрмаса бўлмайди, сал нарсага қаматиб ташлайди-я.

– Ҳали қаматадиямми, болам? – таажжубда сўради Мадумар ака. – Вой, тавба-ей, бировга савоб учун яхшилиқ қилсангам қамашадими-а, Мадамин. Ё билмай айтяпсанми?..

Мадумар ака қулоғига кираётган “қикир-қикир”дан сергакланиб, кўзлари очилди.

– Бўлай дедими? – деб сўради ўрнидан туриб.

– Айвонига гувалак йўғу, Мадумар ака? – деб сўради бир ярим метрлик Мамажон. – Нима қиламиз?

– Сенга кулги бўлса бўлди, Мамажон. – Мадумар ака яктагининг этагини қоққан бўлди. – Лой билан кесагда урворамиз, бўптимми? Яна битта гап, – деди эсига бир нарса тушгандай бошини ликилатганича. – Яна гап-сўз бўлиб юрмасин, мусулмонча қилиб кўмдик, деб. Майитни сен ювдинг-а? Урушдаям бўлгансан. Биздана кўпроқ нарсаларни биласан, бўптимми. Бу, олмон болани исм-шарифлариниям битта-яримта тунука-пунукага ёзиб, қабр бошига қоқиб қўйиш сени вазифанг бўлсин, хўпми?

– Хўп-у, – деди Мамажон ҳали ҳам оғзини унчалик йиғиштиролмасдан Мадумар акага тикилганича. – Туш кўрдингизми Мадумар ака, бирпасда-а?

– Қанақа туш? – Мадумар ака Мамажонга ўгирилиб сўради.

– Олмон болалаб, кейин “энкеви” дейсизми, билмадим.

– Бу немис боласига яхшилик қиламан деб, ундан-бундан ҳам гап-сўз эшитволдингиз ўзи. Сизга нима бориди фашистларга меҳрибонлик қилиб?

– Унинг ҳам, бунинг ҳам пашис-пашис дейсан-а, Мамажон. – Мадумар ака майитни жойига қўйиб, бошқалар унга узатган лой ва кесаклар билан қабр даханасини ураркан. – Сенлар ўзи буни ёмонлигини кўрдингми? Йўқ, кўрмадинг.

– Сиз ҳам жуда гумманийлик қиласиз-да, Мадумар ака, – деди Мамажон ҳамроҳларига бир-бир қараб қўяркан. – Мана, урушини мен кўрдим, бошқалар кўришмасин. Бу немиси уруш бошладими, бу – бир, менга ўхшаган урушга борганларни неча минг, неча мингини қириб юборди, бу иккинчиси. Учинчисини сизга айтсам, конслагерларда нечта-нечталарини тиррик куйдириб юборди.

– Ўзингни кўзинг билан кўрдингми? – сўради Мадумар ака даханани уриб бўлиб тупроқ илашган яктакларини қоқаркан: – Ёнганини кўрмагансан?

– Тўғри, кўрмаганман, – иқрор бўлди Мамажон. – Аммо танки билан одам янчиганини ўз кўзим билан кўрдим. Бунга нима дейсиз?

– Буни-чи, буни? – сўради Мадумар ака қўли билан чуқурга ишора қилганича.

– Э, бунингиз бир асиру, қаттан бировни отарди, – оқсоқланиб қабр устига тупроқ тортаётган киши Мамажонни ёнини олиб Мадумар акага қаради. – Мана-ви, Мамажонни гуманный деганича борақансиз, Мадумар ака. Буларни ҳаммаси бир гўру, урушни бошлаган аблаҳлар. Мана, одамгарчилик қилиб росмана қабр ковлаб кўмяпмиз, фашистниям. Меҳрибончилик бўлса шунчалик бўлар.

– Сен ўликка меҳрибончилик қиляпсанми, – аччиғи чиқди Мадумар аканинг. – Меҳрибончилик қилдингми, ҳали. Унга бир тўғрам нон берганинда шунақа енгил-елпи бўлиб ўлмасди, қорнида шилдираган бир нарсга бўлиб. Мени боламам бир ерда милтиқ ушлаб

эҳтимол бировни отгандир, ё бирон биттасини чопгандир. Уни ўзи отиб-чопибдимми? Уни мажбур қилганлар, уни урушга олиб кетганлар ҳаммаси ҳукуматни одамлари, ҳукуматни катталари. От деса сен ҳам танимаган одамингни буйруқ-муруқ билан отиб ташлайсан. Ё ундай эмасми? Анави катталарга, ҳукуматдагиларга айт бу гапингни, бўптими?

Мадумар ака билан галма-гал ўрин алмашиб, замбилдаги майитни кўтариб келган чўққи соқоли киши энди бўшаб қолган замбилни ўнг қўлининг қўлтиғига тикқанича “кетдикми, энди” дегандай йўл бошлаётиб, Мадумар акага имо-ишора қилганича гапга тушди:

– Мундоқ қарасам, ҳеч биримизга сўз бермайсан, ошна, – деди сиполик билан: – Шунақаям сиёсатга аралашасанми-а? Ҳали уни, ҳали буни оғзини қаричлайсан.

– Энди сен қолувдинг, – деди Мадумар ака яна бўш келмай. – Тўғри гапириб онангга ёқмайсан. Ҳа, мен сенларга тўғрисини гапириб қўйдимда-а, Ғопир?!

– Анави кўмиб кетаётган фашистга бир тўғрам нон бердингни, деб Мамажонга ўдағайлайсан, бир қараса. Нима, у катта холасини ўғлимидики оғзидагини узиб берса. Ўзининг егани нони йўқ, аҳволига қарасанг-чи. Гапингни бир томони тўғри, – Мадумар аканинг ҳам ёнини ола бошлади у. – Юртингга келган мусофир отангданам улуғ, деган ўзбекни гапийам бор. Ёт одамни чаёнигаям тегма деб қўйишади. Лекин.. – Ғопир ака қўлини силтадию, бошқа гап гапирмай замбилни судраганича келган сўқмоқ йўлга тушиб, орқасига ҳам қарамай кета бошлади.

Мадумар ака унинг ортидан анчагача таажжубда қараб тургач, ҳамроҳларининг изидан ўзи ҳам йўлга тушаркан ҳалигина ёдидан кўтарилган ўғли Зухридинга яна хаёли кетиб, шерикларининг ортидан майда-майда қадам ташлаб одимлади.

Европанинг шимолий-шарқига жойлашган Коми автоном республикаси Шарқий Европа текислигининг шимолий-шарқида жойлашган бўлиб, жанубий шарқдан шимолий-ғарбга кўтарилиб борганлигидан Уралнинг Печора пасттекислигида жойлашган ерларнинг анчагина қисми ёз бўйи ҳам музлаб ётарди.

Бундай ўлканинг тоза ҳавосию, музамаларидан эркин нафас олиб, қуллардан ҳам оғирроқ меҳнат қилиш бу томонлардаги минг-минглаб маҳбуслар ичида Зухриддинга ҳам “насиб” қилган эди. Бу томонларда кесилётган қарағай ва оққайинларнинг бехосдан тагида қолиб ўлиш, вабо ва очликдан, дарахт оқизишаётганда дарёда чўкиб, ғойиб бўлганларни сўраб-суриштириш расм эмас эди. Ўлган ва йўқолганлар ўрнини тўлдириб туриш учун янги текин кучлар тез-тез келиб турарди. Аммо бу олис ва поёнсиз ўрмон ва тоғликлар орасидан йўл топиб, жуфтақни рослаб қолишдек озодлик саринтилишнинг ҳеч қандай имкони йўқ эди.

Тақдирига тан берган маҳбус ўрмон кесувчилар, дарёга дарахт оқизувчилар қаттиқ назорат қилинишидан ташқари бундай инсонлардан тузукроқ тамадди қиладиган овчарка итлар ёрдамида қўриқланардилар. “Жуфтақни ростламоқчи бўлганларнинг ҳаммасиям қолганларга намуна сифатида ўша бўрилардан ҳам йиртқичроқ итларга ташлаб, гўшлари бурда-бурда қилинарди.

Маҳбуслар аллақачонлар ўз ҳасратларини бир-бирларига бошидан-оёқ оқизмай-томизмай айтиб бўлишган, туғилган кунларидан тортиб ҳозирги кунларгача ҳамма-ҳамма воқеа-ҳодисаларни миридан-сиригача ҳикоя қилиб бўлишганди. Энди улар фақат бир янгиликни – ўзлари ҳам билишга улгуролмаган ўлим вақтларини айтишга ожиз эдилар, холос.

Одам барибир одам экан-да, ахир. Илонни инидан, қилични қинидан чиқарган ҳам одамлиги учун соқчи-

лар, терговчилар томонидан текширишиб, титкиланиб кетган йиртиқ-ямоқ кийим-бошларининг авра-астарлари қовуқ ва жияклари орасида “оғир кунимга яраб қолар” қабилда сақлаб, эҳтиётлаб қўйган пул ёки қимматбаҳо нарсаларидан бошларига бирон кор-қол ёхуд ташвиш тушгандагина фойдаланардилар.

Зухриддиннинг ўн битта олтин пистончалари бор эди. У бу олтин доначаларни керак бўлишию, уларни сақлашни ўз хўжайини Шулцдан ўрганган, тўғрироғи, у унга ўргатган эди. Бугун у негадир Шулцни эслади. Қўпол, кўп бўлмаса ҳам озроқ қуриган тўнкага ўхшаш мижоз бўлган бу одам Зухриддинни итга ўхшаб бойлаб қўйиб юрди, ярамас.

... Хеннигсдорф шаҳарчасининг чеккароғида яшовчи Вилли фон Шулц анча бой-бадавлат бўлгани учун катта бир қўрғонли икки қаватли ҳашаматли уйда яшаркан. Ўзининг айтишича, қайси бир унвони юқори ҳарбий таниши унга Руссиядан олиб келинган асирлардан хоҳласа бир-иккитасини хизматига ишлатиш учун арзон-гаров беришга ваъда қилгани учун Зухриддин билан яна бир ўрис асирини олиб келганмиш. Ўрис асирни қишлоқдаги ерларида ишловчи тракторига қараб юриш учун иш юритувчисига бериб юборибди. Зухриддинни ўзича Зихр деганича, анчадан буён ишламай ётган соатсозлик дўконини юргизишга ажратиб қўйганмиш.

– Мен сени қорнингни тўйдириш кафолатини оламан, – деди у Зухриддинга соатсозлик дўқонидаги улбул майда-чуйда асбоб-ускуналари билан таништираркан. – Дўқонга соат ва бошқа юмушларини сенга кўрсатиш учун келганларга бизни немислардан ҳам яхшироқ хулқу, одоб билан муомала қиласан. Эртдан иш бошлайдиган бўлсанг бугундан ёввойилик хулқ-амалларингни бутунлай унут, тушундингми? Ишлаганингга қараб қорнингни тўйгазаман, нима дединг? Аммо буюк Германияга хизматингу, ёввойичалиш одатларингни унут қилиб, ҳеч бўлмаса бизни немис-

ларни ярим хулқини эгаллаб олгунингча занжирда боғ-лоғлик юрасан.

– Мен ит эмасманки, занжирда юрсам, – эътироз билдирди Зуҳриддин.

– Зихр, – деди Вилли фон Шулц унинг гапига эътиборсиз. – Арзон-гаров бўлсаям таниш-билиш қилиб сени сотиб олдим. Энди сен менинг қулимсан. Хоҳласам сал қимматингга сотиб юбораман, хоҳласам ўликдай сулайтириб, савалашим мумкин. Нима дединг? Менга сени худди ўзимдай, худди немислардай немис тилидаги гап-сўзларинг ёқиб турибди. Бўлмасам сендан тушадиган бир чимдим даромадни менга нима кераги бор? Сендай ташвишли бир нарсани кўрғонимга қўйиб, яна овқату, ётгани жой-пой берсам.

Зуҳриддин ўша фин урушига чақирилган кунидан бошлаб ҳозиргача жуда кўп ҳақсизлик, хоинлик, сотқинлик, ҳақ-ҳуқуқсизлик ва пасткашликларни кўрган бўлишига қарамай, мана бу олий ирқли Шулцнинг яна ҳам тубан кетишини кўрмаганди. Уни итдай қилиб занжирлаб қўярмиш, инсон шакл-шамойилида юрган одам дейиш мумкин бўлса, бу одам.

– Нега, индамайсан? – сўради Шулц қўлидаги папиросни оғзига тикқанича қуюқ бурқситиб. – Қочиб нетиб қолишингни истамайман да.

– Итдай бўйнимга занжир осмасангиз ҳам қочмасдим. Қочиб қаергаям борардим, жаноби Шулц, – деди хаёлига келган ёмон ниятини зўрма-зўр ичига ютганича.

Шулц бошини ғалати ирғаб қўйгандан кейин:

– Мен ҳали ёввойи осиеликларни синаб кўрганим йўқ-да. Эҳтимол, қочиб кетиш тараддудида юргандирсан. Мен ўз немисларимга ишонмайману, осиеликларга ишонаманми-а? – дедию ҳозиргина ёш бир қизча олиб келиб қўйган токча соатини унинг қўлига тутқазди. – Аввалига майда-майда қилиб бўлаклагинчи.

Зухриддин ўзини синаш учун Шулц узатган соатни бир зумдаёқ майда-майда бўлакчаларга бўлиб юборди. “Энди барибир йиғиб, ўз ҳолига келтиришим керакдир-да?” деган савол назарида немисга бир қараб қўяркан, соатни қандай тез парчалаган бўлса шу муддатда йиғиб, унинг олдига қўйди.

Шулцнинг жиддий қиёфасига майинлик югурдию:
– Ростдан ҳам осиеликмисан? – деб сўради ишонқирамагандай.

Шулц Зухриддинга биринчи кунданоқ қандайдир ишончга ўхшаш майлик билдирса ҳам барибир уни занжирга боғлаб ишлатишни лозим кўрди. Аввалига занжирни белига боғлаган бўлса ҳам орадан роса бир ҳафта ўтгандан сўнг занжирни чап оёғининг ошиғи устига олди. Занжир ҳалқасини мижозлар олдида шилдиратиб юрмаслик учун соатсозлик дўконидан ҳожатхона ёнигача тортилган бармоқдай йўғонликдаги симга ўтказиб қулфлаб қўйди.

Зухриддин соатсозлик дўконига қўрғон ичкарасидаги эшикдан кириб, панжара орасидаги одам боши сифмайдиган қилиб пайвандланган тешикдан мижозларга хизмат кўрсатарди. У мижоз узатган соатларнинг қайси тури бўлмасин бир зум кўздан кечиранди-да, унинг носоз жойини бир сониядаёқ аниқлаб, ҳаяллатмай тузатиб, қўлига тутқазарди. Баҳо-кирада у мижозга ҳеч нарса демас эди. Бир-икки дақиқадаёқ “чиқ” иллаб, жилаётган соат мурувватига кўзи тушган харидор кўнглидан чиқарган чақасини ташлаб кетаверарди.

Вилли фон Шулцнинг эски соатсозлик дўкони яна ишлаётганлигию, унда қандайдир осиелик ҳарбий асир ҳар қандай соатни тез ва сифатли созлаётганидан тортиб, Буюк Германия ғалаба дақиқалари атрофида турганлигининг гувоҳи сифатида дастлабки ўрис асири немислар хизматини бажараётганлиги ҳақидаги “шовшув” Хеннигсдорф атрофларига ёйилиб кетганидан, соатларини тузатиш учун келаётганлардан кўра

Адольф Гитлернинг қудратига гувоҳ бўлган асир соат-созни кўриш истагидагилар кўпроқ эди.

Сиёсатдан, урушдан, ватандан, ота-онадан жуда ҳам олис бўлган Зухриддин мижозлари томонидан ўзига узатилаётган соатларни созлаш билан машғул бўлиб, анча кунларни билмагандай ўтказиб юборди. Йўқ, ҳар ҳолда унинг жони ростдан ҳам энди бир оз ором олаётган эди. У ўзининг итдай занжирга боғлиқ турган оёқларини мижозлари кўриб қолишидан барибир ор қиларди. Ўз қўл соатлари бузилмаган бўлса ҳам осиелик асирни кўриш, бир-иккита сўзини эшитиш, ўзларига ўхшаган одамми ёки ҳайвонми билиш, оёрига солинган занжирли кишан рост ё ёлғонлигини кўриш мақсадида атайлаб кўплаб олий ирқ вакиллари келишарди.

Зухриддин ўзига узатилган соатнинг соз ва носозлигини қараб туриб билса-да, у ер-бу ерини ковлаган бўлиб индамасдан мижозига узатар, ҳақ талаб қилмаса ҳам улар атайлаб арзимаган ҳақ ташлаб кетишарди. Ана шу пулларни ҳар куни бирма-бир йиғиштириб олаётган Вилли фон Шулц Зухриддинга бошқача муомалаю, емишида ўзгартиш билан анча табасумли ҳам бўлиб қолди. Ҳатто унинг кўрпа-тўшагини ҳам ўзгартириб, янгилаб берди.

Бир куни Шулц Зухриддинни йўқлаб қолди.

– Энди оёрингдаги занжирни олиб ташлайман. Эртадан кишансиз дўконингни юритаверасан, – деб қолди ўз-ўзидан.

– Нима учун, жаноби Шулц? – деб сўради Зухриддин атайлаб ундан.

Шулц костюмининг дўппайиб турган қорни усти қадалмаган тутгани ўрта ва кўрсаткич бармоғи билан ўйнаркан:

– Сен.. сен биз.. умуман мен ўйлаган осиелик эмас экансан, – деди унга узоқ тикилиб қараб қоларкан. – Ўша томонлардаям шу бизларчалик ҳалол ва маданиятли одамлар яшашадими? – деб сўради.

Зухриддин ҳам унга бир тикилиб қарадию, кўнглига келган гапни аяб ўтирмади:

– Ҳар ким экканини ўради, – деди.

– Бу нима деганинг? – деб сўради тушунмаган Вилли фон Шульц ундан.

– Сиз мендан бирон нарсани тушуниб қолганга ўхшайсиз. Шунинг учун ҳам итдай бўйнимда осилган занжирни ечиб юбормоқчисиз, шундайми? – деб сўради.

– Осиёликларни ҳаммасиям сендақа бўлишадими? – деб сўради унинг тагдор гап-сўзини тушуниб қолган Шульц.

– Немисларни ҳаммасиямми? – деди “гап келганда отангни аяма” деган қабилида суз юритаркан. – Ҳаммасиям сизу, биздақа...

Шульц индамади. Кейин кўз қирини Зухриддинга ташлаб сўради:

– Осиёликларни қанақа миллат дейишади?

– Мен ўзбекман, – деди Зухриддин биринчи бор ўзини қайси миллатга мансублигини айтиб. – У томонларда жудаям халқ кўп, миллатлар ҳам кўп, ерлар ҳам, дарёлар ҳам жудаям кўп.

Шульц калласини лиқиллатиб қўйди.

– Анави мени хотиним, – деди яна бошини лиқиллатганича, – сени жудаям покиза экан, деб айтди. Биласанми, сен менга анча даромад келтирдинг. Аслида сени Россиянинг одамларини кул қилиб ишлатяпти, бу Шульц дегани, деб одамларга мақтанмоқчи эдим, анча-мунча зиёнга ишласам ҳам. Бу сиёсатгаям, “Гитлер-юген”гаям, Буюк Германиягаям жуда керак, билдингми? Сен эса бошқача чиқиб қолдинг, Зихр. Айтдимку, дастлаб исмингни сўраганимда айтолмай “Зихр” дедим. Энди сен биз учун Зухрсан, бўптими? Анави хотиним ҳам сени Зухр деб айтяпти, – рўпарадаги олма тагида стул қўйиб ўтирган аёлни чақирди. – Нона, стулинг билан бизга яқинроқ кел, гап бор.

– Нима дейсан? – деди Шулцнинг қоматига қарама-қарши нозикдан келган сариқ сочли бу аёл истаристамас.

– Манави осиелик билан анча чиқишиб гаплашсак ҳам бўларкан, Нона. – Сен уни менга жуда маданиятли экан, девдинг. Айтганингча боракан.

– Зухрни биронта немкага уйлантириб қўймаймизми, Вилли. Савоб ҳам бўлармиди, – деди Нона бошини бир томонга ташлаганда сариқ сочлари ўнг томонига тушиб, юзларини бутунлай ёпиб қўяркан. – Буям эркак, тўғрими, Вилли?

“Булар ўзларини олий ирқ дейишларига қарамасдан “буни бирон бир немис аёлига уйлаб қўймаймизми?” деб айтяпти, буёғи қандоқ бўлди, энди?” таажжубланди Зухриддин ўзидан ўзи. Аммо анави Виллиси айтгандай соатларини ўнглаб берганим учун ҳам, мени зоопарклардаги бирон бир ҳайвонга ўхшатишиб, қаер-қаерлардан атайлаб келиб, соатларини тузатиш мақсадида ташлаган пулларининг қанча-қанчасини тўплаб, бу Шулцнинг чўнтагини анчагина қаппайтириб ҳам қўйдим. Эҳтимол, шунинг учун оз-моз қутимни товоққа чиқаришаётгандир?” деган ўй ўтди, унинг хаёлидан.

Шулц хотинининг гапига елка қисиб қўяркан, осиеликларнинг миллати ҳам кўп экан-да?” деган хаёлда:

– Миллатингни нима деддинг? – деб сўради.

– Ўзбек. Ибн Синони эшитганмисан, Авиценна, – деди “бирон нарса тушуниб қолар” деган ўйда.

Шулц Шарқ маданиятидан беҳабар бир саводсиз эди. Шунинг учун ҳам Зухриддинни нима демоқчилигига тушунмади. Аммо хотини тиббиёт коллежида ўқиганлиги учун Авиценнанинг кимлигини эрига тушунтиришга анча ҳаракат қилгандан сўнггина, “наҳотки” дегандай бошини бир томонга қийшайтириб Зухриддинга қараб қўйди.

– Сен, – деди бир куни у, – сен, ҳа сен билан энди шартнома билан ишлаймиз, тушундингми? Топган

даромадингни қирқ фоизинигина мен оламан. Қолгани ўзингники бўлади. Қўрғонимиз ташқарисидан устахонангга эшик очтириб бераман, маъқулми?

Зухриддин хурсанд бўлиб Шулцга миннатдорчилик билдирди. У ростдан ҳам гапида туриб шартнома тузиб, дўконига кўча томонидан эшик ҳам очтириб берган куни Зухриддинни виски билан сийлаётиб, бир оз кайф бўлиб, эриб кетганиданми шу гапларни уқтирди:

– Сен барибир менга асирсан. Ўз юртингга кетолмайсан ҳам, мени рози-ризолигимсиз. Буюк Германиядан кетиб қаергаям борардинг, ўзбек. Сен яхшиси топган пулингга оз-оздан олтин тугмачалар туплаб бор. Бир куни йиртиқ-яморингга керак бўлиб қолади. Қаерингда сақлайсан, ўша олтин тугмачаларни, биласанми? – у “қаҳ-қаҳ” отганича куларкан ҳатто Зухриддиннинг бетларини эркалатиб шапатилаб ҳам қўйди. – Мана, манави ерингга, – у кетини шапатилаб кўрсатди. – Бирр... бировни хаёлига келмаган жой, тушундинг. Мен ҳам болалигимда ўмарган олтин тангаларимни мана шу жойимга беркитиб, бой бўлиб кетганман, уқдинг!..

Зухриддин Вилли фон Шулцни унутмади. Уни ўзи айтганидек, ростдан ҳам унутиб бўлмасди. Ўзини ҳар гапида Вилли фон Шулц “Унинг калласи ҳеч қачон елкасига овирлик қилмайди, совет аскарини биринчи бўлиб, немис хизматини бажартириб, қул қилиб ишлатган” деб неча марта мақтанганича майда гап бўлиб қолганда ўз қароли Зихрни калака қилганларига ғаш келса-да, Зухриддин барибир танчанинг икки томони борлигини хаёлидан чиқармас эди.

Зухриддиннинг ўн битта олтин пистончалари бор эди. Зухриддин ана шу олтин пистончаларни Вилли фон Шулц маслаҳати билан унинг ўзи сақлаган жойида эҳтиёт қилиб келганди.

У эндиликда эшакнинг туқимидай эскириб, пахталари титилганидан увадаси чиқиб кетган камзулининг

киндигига яқин жойида сақлаб келарди. Ана шу ўн битта олтин пистончаларни еттитаси мана шу томонларда тирик қолишини ўз гарданига олиб, ҳар эҳтимолга қарши тўрттагинаси жойида турибди.

– Сен мени қорни чиққан бир тўнка деб атама, – деган эди Шулц ўша мастлигида яна. – Билиб қўй, мен билганни ҳаммаям билавермайди. Шулц бекордан бекорга Вилли фон Шулцларга содиқ қолмаган. Менинг ота-боболарим ҳамма-ҳаммалари қоринлари катта бўлишгани билан бойликлариям ўзларига етарлию, манави, – у ўнг қўлининг панжаларини мушт қилиб бошига уриб-уриб қўйди, – ҳа, манавини яхшироқ ишлатишган. Сен Авиценна дедингми, ўшани, анави хотиним Нона жавраганидай, билмаганимга буни калласи ишламасақан, деб ўйламагин тагин. Мен унақа, – у бошини чайқаганича гапида давом этди, – тарих-марихини билмайман, дунёни ҳамма одамларини ҳалиги... ҳалиги нима дейди, миллатиниям билмайман. Лекин пул топиш йўлини биламан. Пулни ким топади, биласанми? Йўқ, сен билмайсан, сен шунинг учун менга ... менга сотилган қулсан, билдингми? Пулни калалилар, ақлилар топишади. Ўшанга пулни пулга уриштиришиб пул топишади. Пулинг бўлса қорнинг катта бўлсаям яшайверасан, бўптими. – Шулц кўрсаткич бармоғи билан қорнининг чап томонига ниқтаб қўйди, – Ичидагини нима дейди, биласанми. Индамаяпсан, биламан билишингни. Ўшанақа ёмон нарса бўлсаям пулинг бўлса одамлар сени қорнингнияма мақташга тушади. Қорни борлар салобатли бўлади. Ана шу қорни билан салобатли кўриняпти-я. Сал қорин солганингиз бутун вужудингизни кўркем қилиб юборибди, деганларини ҳар кун эшитаман, билдинг.

Эс-хушли одамларгина боши кесилгандан кўра оёғига кишан урилишини ёқтиришмайди. Зухриддин оёғидаги занжирнинг “ширик”лашидан чўчиб, соат-созлик дўконига қўйилган стулдан ҳожатга борганига турарди. Унинг радио эшитишию, мижозлари

билан суҳбатлашини Шулц томонидан тақиқлангани учун дунёда нималар бўлаётганию, бошланган урушнинг бошию, поёнини ҳали ҳам билмас эди.

Ўша кун 1942 йилнинг 29 декабри Зуҳриддиннинг бугунги кундай ҳамон хаёлида миҳланиб қолган. Тушдан кейинги немислар вақти билан соат 16 лар чама-си эди. Келишган ёшгина жувон соатсизлик дўконига келдию, бузуқ соатни ковлаб ўтирган Зуҳриддинга қараганича жим тураверди. Хиҷолат бўлганидан унга бир-икки қарадию, ҳеч нима демай ўз ишини давом эттираверди.

Ниҳоят, Зуҳриддиннинг негадир гаши келганиданми ёки бировнинг бўйланиб туравериши ёқмадими, немисчасига:

– Сизга нима керак, фрау? – деб юборди.

Зуҳриддиннинг бу саволидан таажжубга тушган жувон:

– Менга шу дўконда ишлаётган асир соатсоз керак эди? – деди кўзлари у ёқ-буёққа жавдираркан.

– Соатингизни тузатгани ташлаб кетувдингизми? – деб сўради Зуҳриддин.

– Йўқ, мен унга соатимни тузаттирмақчийдим, – деди жувон.

– Беринг соатингизни, кўрайлик-чи, – деб Зуҳриддин унга бир қараб қўйди.

– Мана, – у кўлидаги соатни ечиб узатди.

Зуҳриддин жувон узатган соатнинг у ёқ-бу ёғини кўздан кечириб, муруватини бурадию, қайтиб ўзига узатаркан:

– Соатингизни бурамабсиз, холос. Ҳеч ҳам бузилмапти, – деди яна соф немис тилида.

Нима қилишини билмай аланг-жалаң қилиб қолган жувон атрофида ҳеч ким йўқлигини кўргандан кейин:

– Менга рус асири бўлган соатсоз керак эди? – деб сўради.

– Ўша мен, нима ишингиз бор эди?

– Сиз немис эмасмисиз? – яна ҳайрон бўлиб сўради жувон.

– Ўша сиз айтган русми, ўзбекми асир соатсоз менман. – Зухриддин ҳайрон бўлиб ўзини танитди.

– Сиз ростдан ҳам немис эмасмисиз? – таажжубда бошини чайқаб қўйди жувон. – Афтингиз ҳам, гапсўзларингиз ҳам худди немисларнинг ўзи-я, вой, тавба-ей.

– Мен сиз немислар билан гаплашишим тақиқланган, фрау, – деди Зухриддин ташқарига бир кўз ташлаб қўйиб.

– Мен сизда ишим бор эди. Исмингиз нима?

Зухриддин бир оз ўйланиб қолиб:

– Мен бу томонларда ҳеч кимни танимасам, сизни менда қанақа ишингиз бўлиши мумкин, фрау? – деб сўради кўнглига ҳар хил ёмон хаёлар келиб. – Бор-йўғи битта асирман, холос.

– Сизни милатингиз нима? Мен сизни немис дебман-а, қаранг. Ўзимизни немисларга шунақаям ўхшар экансиз. Сиз томонларингизни одамлари ростдан ҳам бизни немисларга ўхшаб кетадими, ростдан ҳам.

– Бир палақда юз-бир хамак, деди Зухриддин бир оз мийиғида қулиб.

Жувон ҳам ширингина қулиб қўйди. Кейин:

– Мени акам ҳам урушга кетганича йўқ.. – деди жудаям бўшашиб. – Ҳалиги Сталинград деган ерини биласизми?

– Биладан. Йўл-йўлакай поездда ўтган эдим, – деди Зухриддин.

– Ўша ерга кетганича дараги бўлмади.

– Мен ҳеч нарсани билмайман, – деди Зухриддин. – Бу дунёда нималар бўляпти, ҳеч нарса билан ишимиз йўқ. Нималар бўлаётганидан ҳам хабарим йўқ.

– Сиз томоннинг одамлари ёмон ёки уришқоқми-а? – жуда паст товуш билан сўради жувон.

– Йўқ, – деди Зухриддин унинг гапларига гаши келиб жавоб бермасликнинг иложини тополмасдан. – Биз

уришқоқ эмасмиз. Ким ўзини ёмон дерди. Аммо.. – у яна атрофга аланг-жаланг қилганича қўшиб қўйди. – Урушни немислар бошлади шекилли-а?

– Исмингиз нима? – сўради жувон.

Зухриддин “менинг исмимни сенларга нима кераги бор?” дегандай кўнглида индамай қўя қолган эди, у яна сўради:

– Ўзингиз ҳам бизга ўхшашиб кетадиган одамдай исмларингиз ҳам ўхшашмасми-а? – деб сўради эркалангандай.

Зухриддин кулиб юборди.

Жувон ҳам кулдию:

– Исмингиз нима-а? – деб сўради қайтадан.

– Зухриддин. Менинг хўжайиним Вилли фон Шульц эса Зихрга ўрганиб қолган, – деди тўғриси айтиб.

Аёл зотининг ҳиди бошқача бўлади. Зухриддин ундан қандайдир ўзига ёқимли ҳидни сезиб, бир оз кўнглини бўш қўйдими, бир сония қўлидаги ишни қолдирганича жувонга қараб туриб қолди.

Кўзлар бир-бири билан учрашганда ҳар иккиси ҳам ўзларини ноқулай сезишди-ю, бу ҳолатдан чиқиш учун йўл қидиришгандай теппа-тенг кулиб юборишди.

Жувон кўзидаги қандайдир ҳорғинликни фаҳмлаган Зухриддин унинг ҳам қалб тубида дард яширишиб ётганини ҳис қиларкан ана шу сониядан фойдаланиб қолиш мақсадида сўради:

– Бизга одамлар билан гаплашиш ҳам, радио эшитиш ҳам тақиқлангани учун сиз дунёда нималар бўлаётганидан мени хабардор қилмайсизми? – деб сўради.

Жувон унинг гапларини тинглаб бўлиб:

– Радиога ҳушим йўқ. Қўшиқларинигина тинглайман, холос, – деди елкаларини учириб. – Бошқа мамлакатларни эшиттиришларига тушунмайман.

– Германия урушда енгяптими? – деб сўради бирон бир янгилик эшитиш мақсадида кўнглидагини очиқ айтолмай.

Саволдан жувоннинг юзларига қандайдир сўлғинлик қўнганини фаҳмлади-ю, гап мавзусини бошқа томонга буриб юборди:

– Исмингиз нима, фройлен? – деб сўради кейин.

– Ана, – деди юзларидаги сўлғинлик дарров ўзгара қолиб. – Сизга эса... ҳа, ҳалиги айтганингиздай Зихр, деб мурожаат қилсам бўладими?

– Худди шундай деб айтишингиз мумкин, фройлен. Барибир мени Зухриддин деб айтишга тилингиз яхши келмайди.

– Фройлен, мумкинми? – унинг ёнбошидан ичкарига қўлини суққанича соатини узатган киши Зухриддинга мурожаат қилди.

– Сен тез ишлай оласанми? Шундай бўлса беш-олти дақиқа кутиб туришимиз мумкин, ҳамроҳим билан.

Зухриддин “тез ишлай оламан” дегандай мижозга бош ирғаб қўяркан?

– Хайр, фройлен. Тез-тез келиб туринг, – деганича унга ҳалидан буён қўлида ўйнаб турган соатни узатганича.

– Сен немисмисан? – сўради дўкон тешигига қўлини суқиб, соатини берган барзанги киши. – Сени Вилли фон Шульц ёввойи осиёликлардан деганди-ку? – деди лаби бурилиб.

– Вилли фон Шульц жаноблари жуда тўғри айтган. Мен унинг қули бўламан, – деди Зухриддин “шулар шу гапимга хурсанд бўлсин” деган мақсадда атайлаб.

Мижозлар бир-бирларига қараб бошларини тебратиб қўйишди.

Вилли фон Шульцда ҳар ҳолда инсоф бор эканми ёки бир сўзга ўрганганми, Зухриддиннинг оёқларидаги занжирни ўша айтган кунининг эртасигаёқ бўшатиб, қўрғон ташқарисидан дўконга эшик очтириб берди. Фоизли шартномасини ҳам қўлига тутқазди. Фақатгина ўз ихтиёри билан қаёққадир кетиб қолмаслигини тайинлади.

VI

Ўша кун, ўша 1942 йилнинг 29 декабридаги кун, шу куннинг немислар вақти билан 16 лар чамаси Зухридиннинг хотирасига асрлар шамолига ҳам бардош бергудек қабр тошига ёзилган рақамлардек хотирасида қолганди.

– Сизга нима керак, фройлен?

– Менга шу дўконда ишлаётган асир соатсоз керак эди?

– Соатингизни тузаттиргани ташлаб кетувдингизми?

– Йўқ, мен унга соатимни тузаттирмоқчи эдим.

– Хайр, фройлен. Тез-тез келиб туринг, – деганича унга ҳалидан буён қўлида ўйнаб турган соатини узатди.

У унга ортидан узоқ қараб қолди. Вилли фон Шуцнинг катта қўрғонининг йўл ёқасидаги соатсозлик дўконидан қайрилиб, катта йўлга чиқмасдан тўпикқа ўрадиган ўт-ўланлар оралаб кетадиган сўқмоқ йўлдан қораси кўринмай қолгунча қараб қолгани яна кўз олдидан ўтдию, худди илон чақиб олаётгандек сесканиб кетди...

Ширин хотиралар оғуши жудаям устун келди. У мана шу Ватандан олис кун ботар ерлар томонида оғир азоб-уқубатларга гирифтор бир неча марта касал бўлиб, ўлим чангалига яқинлашиб қолганда ҳам ўша Вилли фон Шуц маслаҳати билан ёнида сақлаб келаётган олтин пистончаларни “бошига иш тушганда” гина ишлатарман, деб харж қилмаганди. Ҳозир эса негадир “бошига иш тушмай туриб” ширин хотиралар унга кучлироқ, устунроқ, яна бир қараганда эса қудратлироқ келдию, яқиндагина йўлини топиб, икки-уч сатр хат жўнатаман деб битта олтин пистонни баҳридан кечди. Олтин пистончани лабига яқинлаштириб, тишлаб кўрган комендант ўз-ўзидан мамнун Зухридинни ёнига қайтиб келди.

– Сени госпиталга ётқизайми? – деб сўради.

Зухриддин бошини чайқаб қўйди.

– Нима керак бўлмаса сенга?

– Билмадим, бугун ғалатиман, – деди ўзи ҳам тушунмай.

– Сени овга олиб борайми? – деб сўради “олтин пистонча”дан қудратлироқ бўлиб. – Совуқ ҳам ўн даражага тушиб қопти. Булдуриқ билан каклик овлаб келармидик.

– Шу ит топмас ерларда ўлиб-нетиб қолмасам бўлди, – деди ҳаётдан қўнгли совугандай.

– Сен менга иккита пистонча бердинг, – деди комендант буғу қўшилган чанага ўтириб, анча олис кетишганидан сўнг ёнига чиқариб олган сариқ овчаркасининг бошидан силаб қўяркан. – Сен Германияда тузуккина бойлик жамғарган кўринасан? – унга қараб қўйиб сўради.

– Менга Шульц деган немис қул қилиб ишлагани учун берувди, – деди Зухриддин комендантга. – Инсофи бор эканми? – деб қўшиб қўйди кейин.

– Сенга бекордан бекорга бераверганми, шунақа олтин пистончаларни? – ҳайрон сўради комендант.

– Қаерда дейсиз, – Зухриддин комендант узатган бир бурда тузланган чўчқа ёғини тишлаб узаркан жавоб қилди. – Қул қилиб ишлатсаям ҳам ҳолда инсофли немис экан. Ўша пистончалари барибир ўзимга насиб қилмасаям кор-қолимга яради. Энди нима қиламан?

– Нима, бошқа йўқми? – сўради комендант.

– Йўқмас, атига битта қолди, холос. Ҳали муддатимни беш йили турибди, ўртоқ комендант.

Комендант бошини чайқаб эътироз билдирди:

– Сен сиёсий хато гапиряпсан. Немисда инсоф борми, ўзи. Уруш бошлаган аблаҳда инсоф нима қилсин, – комендант унинг гапларини қайириб ташлади. Инсофи бўлганда миллионлаб одамларни ўлдириб юбормасди, аблаҳлар. Сенга олтин пистончани қандай

қилиб эриб берувдийкин, ҳеч ақлим етмаяпти. Ким эдинг? – сўради.

– Мадумаров, – деди Зуҳриддин оғзидан “гуллаб” қўйганига ўзи ачиниб.

– Мадумаров, дегин. Мадумаров, фашистни яхши деб бўлмайди, сиёсий хато қиласан. Пленда нима иш бажаргансан? – сўради комендант, – часовник?! Дуруст, дуруст. Бу ўзбеклардаям часовник борми? Яхши часовникмисан? Бу фашистларда часовник бўлиб ишлаган бўлсанг, ёмон устамассан, сен. Уйимда битта қадимги соат осиглик туради. Отамни отасидан қолган дейдими, шунақа. Бир кўрсанг бўларкан. Анчамунча часовник ёнига келолмади ўзи. Ўшанақаларигаам тишинг ўтадимми? Ўтса, қайтганимиздан кейин бир кўрсатаман. Хотинимни жаврагани жавраган. Нима эмиш бу соатда бир хислат бормиш. Топган гапни қара, хотинларни. Хотин зотини қанақа кўрасан, яхшими? Буларни зоти бир хил. Оғзини ёпсанг бошқа еридан гап чиқади, – у ортига ўтирилиб Зуҳриддинга қараганича тиржайиб қўйди. – Бир томонини ўйламаганингда буларни ўзингтаям яқинлаштириб бўлмайди. Сен нима деддинг?

Зуҳриддиннинг лабида ним кулгу пайдо бўлдию, елкасини қисганича:

– Бу олти йилдан бери хотин зоти билан гаплашганим йўқ, – деди.

– Ҳа, сенлар ҳозир оч бури, – деди комендант бошини ликилатганича. Бу ерларда иш-пиш билан ўралашиб юрган вчегдалик перм хотинлар билан танишволсанг кунинг ёмон ўтмасди, – деди комендант унга яхшилиқ қилаётгандай гап қилиб. Мен сени бир ҳужжат-пужжатларингни титкилай-чи.

Ўзини Виктор Васильевич, деб таништирган комендант чана қўшилган буғуларнинг ипини оқ қайин шохига илди-да, Зуҳриддин билан бирга қуюқ дарахтлар ичига шўнриганича беш-олти марта милтиқнинг “қасир-қусир”идан сўнг ҳар иккисининг

қўлида битта-иккитадан каклик билан чана ёнида пайдо бўлди.

– Ма, сен ҳам ют, – деди Виктор Васильевич қўлидаги овни чана устига ташлаб, костюмининг ён чунтагидан олган япалоқ шишадаги суюқликдан беш-олти хўплаб бўлиб, Зухриддинга узатаркан.

– Мен ҳамми? – ҳайрон бўлиб сўради Зухриддин яқин йиллар ичида хаёлига ҳам келмаган спирт ҳиди димоғига ураркан. – Ўртоқ комендант, менгаям мумкинми-а?

– Ҳа, ҳа сенга мен билан мумкин, билдингми? – деди унинг қўлидан япалоқ шишадаги спиртни оларкан. – Сен мусулмонсан-а? – деб сўрагандан сўнг: – Сени мусулмонларнинг бундай нарсаларни ичмай, Худодан қўрқанидан ман қиладилар-ку? – деб хириглади кейин.

– Буни қаердан биласиз, ўртоқ комендант?

Комендант кулганича:

– Сенларни хандалашкаларинггача биламан, билсанг. Урушгача Қорасувда ишлаганман, – у ҳали ҳам қўлида ушлаб турган шишани оғзига яқинлаштириб, бир қултум спирт хўплади. – Сизларни расм-русумларингизам яхши, ёмон томонлари йўқ, – деди япалоқ шишани чўнтагига тикаркан. – Ичсанг ич, ма!

– Раҳмат, ўртоқ комендант.

Комендант бошини ирғади:

– Намунча раҳматлайсан, мана шунақа кенг жою, икки киши турган ерда. – Ол, ич, ичинг исийди, – “ич-ич”лаб ичирди унга тағин. – Кетдик, энди. Кеч киришга оз қолиптику-а. – Ну, осий перёд!

Зухриддин колоннанинг кечки овқатига аранг улгуриб, чанадан тушгандан сўнг қаторга қўшилганича ошхонага кирди. Анча вақт ташқарига чиқарган папирос қолдиқлари сочилиб ётган чекиш жойига келиб ўтирди. Комендант берган ярим қути папиросдан биттасини олиб энди лабига қистирмоқчи эди, соқчилардан бири:

– Мадумаров, сени комендант сўради, – деди.

Ҳарбий асирлар лагерида комендантнинг буйруғини Худонинг буйруғидай қабул қиладиган тутқунлару, ҳатто соқчилар ўз-ўзидан елкаларини қисишди. Зухриддин ҳозиргина туташтирган папиросни ёнида ўтирган тутқунлардан бирига узатганича комендантурага шошилди.

– Мен ҳужжатларингни дарров титиб, “Дело”ингни қараб чиқдим, – деди комендант рўпарасида “нима гап экан?” деган хавотир ўйда тик қотиб турган Зухриддинга ўтқир нигоҳларини тикканича. – Сен фашистчани қаерда ўрганган эдинг?

– Мен немис тили ўқитувчисиман, ўртоқ комендант, – деди Зухриддин бир оз кўнгли равшан тортиб.

– Немис тилидан дарс берганмисан?

– Ҳа, дарс берганман, урушдан олдин.

Комендант “Сени қараю, анча бало экансан” дегандай бошини чап томонига ирғаб қўйди.

– Соатсозликни қаердан ўргансан? – яна сўради комендант бир оз кулимсираган ҳолда.

– Шаҳримиздаги бир жугутдан.

– Еврейданми?

– Ҳа, еврейдан.

Комендант ёнини кавлаштириб яна папирос олиб чекди.

– Во, сени қараю, – деди ундан кўзини узмай. – Мен сени нима қилсам экан-а? – деганича қўлидаги қаламнинг орқасини стулга ура бошлади. Рост айт, ўша фашистлар юртида қандай қилиб кун кўриб, қанақа қилиб олтин пистончаларга ишлай қолдинг? Бунга умуман ақлим етмаяпти.

– Мен ҳаммасини гапириб, далиллаб бўлганман, – деди Зухриддин ичида “яна тергов, яна азоб-уқубат пешонамда бор экан-да” деган ўю, ваҳима билан. “Яхшиям битта олтин пистончани ажратиб, қолганларини ўз ўрнига қўйиб қўйганим” деган хаёл кўнглидан ўтаркан. – Мендан, ўртоқ комендант яна нималарни

истайсиз. Мен дунёга ўзбекларни гапидай “Емаган сомсага пул тулагани туғилганманми-а? Сиз айтган паситиям, немисиям, бу томонларда эса сиздан бошлаб ҳамма-ҳаммаларингиз сўроқ-савол қилишдан мени аллақачонлар ўлдириб бўлдингизлар. Мен ҳаммангизга, ҳаммаларингизга доимо айтаман, яхшиси мени “пақ” этиб отиб қўя қолинглар. Мана шунақа камситишлардан, мана шунақа устимга ағдарилаётган бўҳтонлардан аллақачонлар ўлиб бўлганман.

– Мадумаров! Мадумаров дейман! – бақирди комендант бор овози билан. – Мен сени сўроқ қилаётганим йўқ, сенинг устингга ҳеч қанақа бўҳтонни ҳам ағдараётганим йўқ. Нега қизишасан, тўхтасанг бўлмай-дими, сволоч! Сен ўзинг мен учун кимсан, ахир?! Катта холангни эрига ўхшатиб, оғзингга келганини бақираверасанми, менга.

Зуҳридин комендантнинг паст келишидан бир оз пасайиб, ўзининг хўрлиги келганидан кейин нолиди:

– Германияда қул қилиб ишлатишди. Ўша, ўша ўн биринчи, ўн еттинчи асрларнинг қулидай оёғимга немислар занжирли кишан солиб ишлатишди, ўртоқ комендант. Одамлар мени, ҳа уларни баъзиларини одам дейиш жоиз бўлсаям одам деёлмайман. Ҳалиги “Гитлер-юген”чилар зоопаркдаги маймундай мендай бир занжирли асирни кўргани келиб, мазах қилиб кетишарди, билдингми?

– Сен, Мадумаров кўпам қуйинаверма, – деди сиполик билан комендант. Мен сенга бошқа гапим борлиги учун чақиргандим, холос.

– Мени Санкт-Петербургда власовчисан, деб икки йил ҳалиги “ночной”ида ўлимдан баттар қилиб олиб ўтирғизишди, – тишлари ўз-ўзидан гичирлаб кетди унинг. – Мен.. мен ҳамма хўрликка чидадим. Бу кунимдан ўлиб қолганим яхшимасми, майор. Ўша.. ўша Шульц деганини айтганини қилмаганимда балки аллақачонлар баданларим чириб, суякларим бошқа-бошқа ерларда қолармиди?

Майор ўрнидан туриб, Зухриддиннинг ёнига келаркан:

– Кўй, қуй, хафа бўлаверма, – деди унинг елкасига шапатилаб. – Мен сенинг “Дело” нгда ҳали айтганимдай сени қораловчи нарсани кўрмадим. Хотиним ҳалиги какликларни ҳойна-ҳой пишириб ҳам қуйгандир. Асли сени ана шунга чақиртиргандим, биласанми?

Комендант Зухриддинни бошлаб тиканли сим қурғонининг текширув пунктидан чиқиб кетаётиб, Зухриддинга ўгирилиб қараганича “Буни ўзим билан олиб чиқиб кетяпман, ичкаридагиларга айтиб қўй”, деб тайинлади.

– Бу ўша Ўзбекистоннинг Қорасувиданакан, – деб таништирди буғу тортиб келган чанадан тушаётганда уй эшигини очиб чиқиб келган хотинига. – Каклик роса пишиб бўлгандир?

Яланбош, елкасига қалин жунли жемпер ташлаб олган сариқ сочли аёл Зухриддинга бир табассум қилди, уларни ортидан яна уйга кирди.

– Топган-тутганингни опке-чи, – деди комендант ечиниб бўлиб, ярим тузалган дастурхон атрофига ўтириб бўлгандан сўнг хотинига қараб. – Бизни бир меҳмон қил-чи, рисоладагидай. Ароқ-парафинг етарлими, ишқилиб?

– Ароқ етмаса, спирт бор-ку, Витя. Ўзбекмисиз? Ўзбеклар жудаям оз ичишади-а? – деб сўради ним кулганда чироқ шуъласида олтин тишлари ялтиллаб.

– Нима, ҳозирдан унга “кам ичишади” деб камроқ ичсин, деяпсанми, Надюша. Кўнгли кўтарганича ичсин. Хоҳласа беш-олти йиллигини бир йўла ичиб, хумордан чиқсин. Нима, ароқ бўлмаса спирт деяпсан, қанча бўлсаям топилади. Шундайми-а?

Надя отиб келинган тўрттала какликни ҳам қозонга солган экан, шекилли, ҳаммасини товоққа солиб, дастурхон устига қўйди. Витянинг ишораси билан Зухриддин билан қарама-қарши ўтириб шишани олиб оғзини очди.

– Биринчи нима учун ичамиз? – деб сўради Надя зрига қараб.

– Нима учун ичардик, – деди бошини ўнг томонга ташлаб. – Мана, меҳмон гапирсин. Буни бошига кўп мусибатлар тушгани уз-узидан юзларидаю, кузларида кўриниб турибди. Гапир, Мадумаров. Эй, айтгандай исмингни айтиб ўзингни таништирмайсанми, ахир.

Зухриддин бир Надяга, бир Витяга қараркан, негадир хурсандчилигиданми, ўз-ўзидан кўзларига ёш келди. У ўз ватанидан чиқиб кетганига, ватансиз, ватангадо сарсон-саргардон юрганигаям ўн беш йилдан ортаётган эди. У фақат хотираларига суяниб қолганига қарамай, ҳозир бунинг ўрни эмаслигига, эр-хотинга бир-бир қарадию, ўрnidан тураётган эди, “утириб, утириб гапиравер” деди комендант унга.

– Мен.. мен, – деди ички титроқ туриб бир оз дудуқланаркан, – бундай меҳрибонликни бир вақтлар онамдангина кўргандим, отамдан ҳам. Шунгаям йигирма йиллар бўлаяпти чоғи, – деди энди титроқ қўлларигаям ўтиб, кўзларига келган ёшни чап қўлининг панжалари билан аста сидириб ташларкан. – Сизга ўртоқ комендант, минг-мингдан кўп раҳмат. Надя, сизни синглим деяверай, кўзларингиз кулиб, табассум қилиб турибди. Сизгаям кўпдан-кўп раҳмат. Сизларни, ҳар икковингизни соғлиқларингиз учун.

Устма-уст бир-икки марта комендантнинг таклифи билан “нутқсиз” олингандан кейин кўпдан бери оғзига ароқ олмаган Зухриддиннинг бир оз кайфи ошиб қолса ҳам ўзини тутиб, маст-аластлик қилмади. Тишини тишига қўйганича рисоладагидай утираркан “ол, олиб ташла” дай сертакаллуфчиларнинг раъйлари-ни қайтармай олиб турди. Кейин эса столга бошини тираганича “пишиллаб” қо ди.

– Надя, – деди комендант алланималарга ишора қилганича. – Мен буни йўл..лаб-сул..лаб ошхона ёнидаги бўш каравотга ётқизиб чиқай, – дедию унинг чап қўлини елкасига олганича уйғотиб-уйғотмай суяб ётқи-

зиб чиққандан кейин хотинига ўтириди. – Унинг пиджакларинию, исқирт бўлсаям кўйлакларини ечиб олиб чиқ.

– Ҳа, айтувдинг-а, ҳали. Уйғониб қолса-чи? – сўради Надя эрига қараб.

– Ўлик бўп қолдию, нимасига уйғонарди, – дедию, ўз фикридан қайтди, шекилли, ортига бурилганича Зухриддинни ётқизиб чиққан хонага қараб юрди. – Мана, буларни бир чеккадан бармоқларингдан ўтказгин-да. Нима учунки, аёлларнинг бармоқлари жудаям сезувчан бўлади, биласанми?

– Сен бунақа нарсаларга устаси фарангсан-ку, Витя, – эри узатган пиджак ва Зухриддиннинг ички кийимигача бармоқлари билан эзгилаб кўриқдан ўтказиб бошлаган Надя, ниҳоят, улардан жирканиб нарига ирғитди. – Ҳеч бало йўқ.

Комендант хотинига бир қараб қўйиб:

– Мен унинг ётган ўрнини текшириб келаман, Надя, – деди афсуслангандай бошини чайқаб. – “Менда яна битта олтин пистон қолди, холос” дегани шундоққина қулоғим остида жаранглаб турибдию.

– Ўзинг биласан, – деди хотини полда ивирсиб ётган ҳозиргина ўзи ирғитиб юборган Зухриддиннинг кийимларига жирканч назари билан қараб қўйиб. – Ётган ерига олиб ирғитиб кет.

– Бекорга совуқ еб овора бўлганим қолди, – деб тарвузи қўлтиғидан тушиб қайтиб келди комендант.

– Ҳеч вақо йўқ эканми? – сўради хотини.

– Сассиқ ҳидидан бошқа ҳеч нарса. Айтдим-ку, совуқ еганим қолди. – Уни алдаш керакмикин, Надя. Сенинг қўлингдан келади. Беш-олти йил аёл билан ётмаган эркак хотин кишини кўрса ҳар нарсага тайёр бўлади-ку.

– Нима демоқчисан? – сўради Надя эрига қараб. – Мени ўша билан ётишимни хоҳлайсанми?

– Олтин пистончалар кўзимдан ўтиб кетяпти. Буни устига болаям кўрмагансан.

– Анавинингга жин ҳам урмайди, демоқчимисан?
– у орқасига ишора қилиб қўйди кўзи билан.

– Демоқчимасману... барибир нимаям бўларди, – деб чайнала бошлади комендант. – Унинг гапларини мазмунидан бунақа олтин пистончалар анча шекилли, ростдан ҳам. Жин ургур “битта қолди холос ўзимда” девди, шуниям топмасак-а? Исқирт кийим-боши билан беш-ўн йилдан бери тиш чўткани юзини кўрмаган оғзи ликопчаю, қошиқларимизни ҳаром қилгани қолди, лаънатининг.

Аламидан элик граммча тоза спиртни сипқорган комендант “хотинимга гапириш ортиқча шекилли, барибир кўнмайди” деб ичида гўндираганича жойига кириб ётиб олди.

Жудаям барвақт кўзини очган Зухриддин аввалига қаерда ётганига ақли етмади. Ниҳоят, хаёлига кечаги ўтиришу, ичишлар тушиб, у ёқ-бу ёққа аланглаган эди ўзи ётган каравот атрофида сочилиб ётган кийим-бошларига кўзи тушиб, ирғиб ўрнидан туриб кетди. “Ўртоқ комендант билан меҳрибон хотини бу аҳволни кўришса нима деркин”, деб чўчиганича апитапил кийим-бошларини йириштириб олиб, кийиндида, ташқарига чиқди.

Кечаси билан яна қор ёққан эди. Одам шарпасини эшитган ит уйчасидан “вов-вов”лаб чиқаркан, яна бир-икки занжирини шарақлатганича чиққан жойига бошини суқиб жим бўлди. Ит овозини эшитган Надя ҳам уй эшигини очиб, ташқарига қараган эди Зухриддинга кўзи тушди. Аммо Зухриддин ундан олдин салом беришга улгурди:

– Салом, азиз хозяйка, эгилиб салом бердик сизга!

– Салом, салом, – деди Надя қуруққина. Лекин қўлидаги сув тўла идишни “бет-қўлингни юварсан” ишорасида қор устига қўйиб, эшикни “ғийқ”иллатганича ёпиб, кириб кетди.

– Сен шу ерда қол, – деди комендант нонуштадан сўнг унга. – Ўтин-пўтин арралаб, қор-порни кураб,

майда-чуйда ишларни қилиб турарсан, шу ерда. Қолган гапни кечқурун гаплашармиз, – деганича кийиниб бўлиб, буғу қўшилган чанага ўтирди.

Зухриддин тушгача анча ўтин арралаб, ёрди. Надя “тушлик қилиб ол” деганда энди дам оламан, деб араланган ғўла тепасига ўтирди.

– Сен аёлларни соғиниб қолгандирсан-а? – деб сўради Надя, – ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ тортинмай.

Зухриддин Надяга бир қараб қўйдикю, нима дейишини билмай жим туриб қолди.

– Нега индамайсан? – деб сўради Надя тагин. – Неча йил аёллар билан гаплашмадинг-а. Етти-саккиз йил дейсанми? Ўх-ҳў...

– Бошга тушганни кўз кўради, дейишади бизни халқлар. Бошимизга тушган экан, кўрсатганини кўриб келяпмиз, Надяхон.

– Сени немка хотининг бораканми, Германияда? – сўради у.

– Бор эди, – деди Зухриддин енгил хўрсиниб, – энди билмадим.

– Немкалар эркаклар билан ётганда эркаланишни билишармикан? – сўради Надя. – Шулардан бир гапириб бермайсанми? – у Зухриддинга яқинроқ келиб, ўтирган стулини суриб олди.

– Ҳаммаси бир эркаланишсалар керак-да, – Зухриддин уялиб ерга қаради.

– Хотинларга ўхшаб уяласан-а, сен. Мана бунақа қилиб ўша немканинг ҳеч эркаланганмиди, – деганича ўнг қўлини Зухриддиннинг бошидан ошириб, елкасига ташлаганича кучоқлай бошлади Надя. – Худди ҳўкизга ўхшаб туришингни қара, сўппайиб. Ё хотин кучоқлашнйам шу етти-саккиз йилда унутиб юбордингми? Йўқ, хотин кучоқлашни унутмайсан. Унутиб бўларканми. Ҳамма роҳату-фароғат шунда бўлса, қанақа қилиб унутиб бўларди роҳатижон нарсани.

– Қўйинг, қўйинг, Надя! Мени қўйиб юборинг, нима қиялпсиз ўзи?! – деган Зухриддин бўйнида чирмаша-

ётган қўлларни қайириб, ўзидан ажратишга урина бошлади.

– Э, хезалакка ўхшайсан-а, сен, – бағрига Зуҳридинни маҳкам тортишга уринаётган Надя унинг уят жойини чап қўлининг панжалари билан ушлаб, қаттиқ сиқишга тушди. – Кел, кел, хотинларга ўхшаб ноз қилмасдан. Анави комендантинг келмасдан бир ҳузур қилволайлик. Мен сендан насл олиб қолмоқчиман, биласанми. Анави комендантинг хотинчалиш эркакни ўзи. Текканимга беш-олти йилданам ортиқ бўлганига қарамай бола қилолмаяпти. Менга фарзанд керак, тушундингми-а? Сендан фарзанд истайман. Бир яхшилик қил энди.

– Йўқ, бу мумкин эмас, – уни нарироқ итарди Зуҳридин вужуди титраганича, – мени тинч қўйинг, ахир. Эрингизга хиёнат қиласизми-а?

– Хиёнат қилиб бўлганман, – деди Надя яна унга ёпишиб, – ҳеч бўлмаса кучоқлаб туриб, ялаб-юлқамайсанми. Эркак киши шунақаям ҳиссиз бўладими? Ё сенинг миллатингдагиларни ҳаммасиям сенга ўхшаган қуруқ бўлишадими.

– Сиз эрингизга ростдан ҳам хиёнат қилиб бўлганмисиз? – қайта сўради Зуҳридин.

– Мен фарзанд кўришим керак, ахир. Комендантингни уруғи пуч, бола қилолмайди.

– Ундан чиқиб кетиб бошқага тегинг, – деди Зуҳридин.

– Мени энди ким оларди, – деди Надя Зуҳридин кучоғидан итариб ташлаганига қарамай унинг панжаларини нозик қўллари билан ҳамон уқалаганича.

– Таниш-билиш дутоналаримни ҳаммасида бола бор. Ёлғиз қолганларида сўппайишмайди, билдинг. Эр-хотинни ипи бола. Бола бир-бирини маҳкам борлаб туради. Сен ташвиш қилмай қўявер комендантингдан, билдингми? Уям болани қўмсамайди, дейсанми. Жудаям қўмсайди-да, ахир. Бировдан бўлсаям боламиз бўлса қанийди. Сен мени тушуняпсанми?

Зухриддин панжаларини Надядан бўшатиб, эгни-даги қишлоқ нимчасининг чап чўнтагига қўлини суқиб чиқарди.

– Олинг буни, – деди кафтида ялтираб турган олтин пистонга ишора қилиб, – сизларни меҳмондорчиликларингиз учун жудаям катта раҳмат, – янаям пулим кўп бўлганда шунча кўп берган бўлардим.

– Бу нима а? – сўради Надя кафти устида ялтираб турган олтин эканлигини кўриб, билиб турса ҳам атайлаб.

– Кеча эрингизнинг яхшилиги учун биттасини берган эдим. Энди буларни ҳаммаси менда соб бўлди. Охири сизларга насиб бўлган экан. – Зухриддин комендант ва унинг хотинидан мурувват кутганича Надянинг кўзларига илтижоли тикилди. – Сизлар фақат мендан шу ерларда ўлигим қолиб кетмай она юрту, ота-онамни кўришга насиб этадиган яхшиликларингизни аямасаларингиз бўлди.

Надя олтин пистончани қўлига олиб бир сония томоша қиларкан, кўзларининг очлиги ҳирсидан устун келди, шекилли, чиқиб кетиб, битта шишада спирт кўтариб кирди.

– Кел, сен билан бизни дўстлигимиз учун биттадан ола қолайлик, – деди стаканга қуйиб узатаркан. – Менга кўнглинг нега чопмади-а? – деб сўради спиртни ичиб бўлгандан кейин.

– Мен ўртоқ комендантнинг хотинига қанақа қилиб хиёнат қиламан, Надя? – деб илтижоли қараб қўйди унга.

– Лекин биласанми, буям гуноҳ эмас, савоб иш қилган бўлардинг. Биров фарзанд кўрса ёмонми-а? Шу сени исминг мени қийнади-да. Нима деб атай сени осонроғи? – деб сўради кейин.

– Пленлигимда немислар Зихр деб қўйишарди, – деди ростини айтиб.

– Ўзи қора кўзингни ҳисобга олмаганда немисларга ўхшаброқ кетаркансан. Фашист плени дейишиб бошингга оғирроқ мусибат тушиб юрмасин, Зихрлигинг

учун. – Надя хиринглаб кўйди. – Олдинги уч ҳарфинг осонроқ экан. Зух.. Зух бўла қолсин мен учун, – энди у хандон отиб суюқоёқ аёллардай нозу карашмалар билан кулди.

– Мен ўтинларингни яна кучим етганича ёриб кўяй, – деб ўрнидан турган эди, Надя “Мен учун фойданг тегмагандан кейин нима иш қилсанг қилавермайсанми” наздида бепарвогина қараб кўйиб, ҳеч нима демади.

Зухриддин ташқарига чиқиб кўлига болтани олиб ўтин ёришга тушганда тасмадай узилиб қолган хаёлини яна 1942 йилнинг 29 декабрдаги куннинг кеч соат 16 лар чамасида бўлиб ўтган воқеаларга, ўзи учун қанчалар ширин ўша хотираларга улади...

– Сизга нима керак, Фройлен?

– Менга шу дўконда ишлаётган асир соатсоз керак эди.

– Соатингизни тузаттиргани ташлаб кетувдингизми?

– Йўқ, мен унга соатимни тузаттирмоқчи эдим.

– Хайр, фройлен. Тез-тез келиб туринг, – деганича унга ҳалидан буён ўйнаб турган соатини узатди.

Зухриддин унга, ўша аёлга унинг қораси кўринмай кетгунча узоқ қараб қолган эди. Йўқ, у эртасига яна ўша вақтда деворга осиб қўйиладиган бузуқ соатни кўтариб келди.

– Келинг, фройлен, – ўз-ўзидан кўзлари негадир қувнаб кетди Зухриддиннинг. – Сиз бир оз анави ерга ўтира туринг. Мен тезда кўриб, тузатиб бераман соатингизни.

– Мен шундай сизни ишингизни кузатиб турсам майлими-а? – деб сўради мижоз жудаям майин овоз билан.

– Майли, майли. – Бу сизнинг ишингиз, – деди Зухриддиннинг кўзлари қувнаб. – Сиз менга нимаям ҳақит берардингиз.

– Хизмат ҳақи қанча бўлади? – сўради жувон.

Зухриддин елкасини қисиб қўйиб:

– Бу ҳам сизнинг ишингиз. Хоҳласангиз хизмат ҳақини ташлаб кетарсиз. Мен сизга мана шунча беринг, деб айта олмайман, – деди унинг қўлидан соатни олиб, дарров ичини титкилаш билан банд бўлиб.

– Мен сиздан бир нарсани сўрасам бўладими? – деб сўради фройлен унинг негадир титраётган қўлларига бир оз ҳайрон тикилиб. Қўлларингиз доимо шунақа билинар-билинемас титраб турадими?

– Йўқ, фройлен. Ҳозир шунақа бўлиб кетди чоғи.

– Сиз ўрис асиримисиз?

– Ҳа, шундай, фройлен. – Ўтган сафарги сўзларингизни такрорлаяпсиз, фройлен. Бу сафар негадир қўлларим ростдан ҳам титраб кетяпти. Сиздан ҳаяжонландим, шекилли, фройлен Эмма. Акангиздан дарак бўлмадими?

Эмма “йўқ” дегандай бошини чайқаб қўйди. “Тирик бўлса бир куни келиб қолар” деган маънода енгил хўрсиниб оларкан, Зухриддиннинг ишлаётган қўлларига қараганича сукут қилиб тураверди.

Қаёқдандир хўрознинг қичқириви қулоққа чалинди. Негадир ҳар иккиси бир-бирига ногоҳ қарашдию, шарақлаб кулиб юборишди.

– Кечирасиз, фройлен Эмма, – деб мурожаат қилди Зухриддин. – Сиз нимага куляпсиз? – деб сўради Зухриддин ҳеч нимадан-ҳеч нима йўқ Аннадан.

– Отам хўроз шўрвага ўч эди. Хўрознинг овозини эшитган ҳамон хўроз шўрва ичгиси келарди. Сиз-чи, сиз? – сўради фройлен Эмма.

– Мен ҳам, – деди Зухриддин кулганича. – Болалигимда хўрозларни кетидан қувлаб юрардим. Ушлаб олсам албатта сўйдирардим.

– “Ана холос”лаганича яна иккаласи тенг шарақлашиб кулиб юборишди. Кейин ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ Зухриддин:

– Эрга текканмисиз, фройлен? – деб сўради ундан.

Эмма бошини ирғадию:

– Йўқ, уруш арини уясини бузиб юбордию, ким ҳам улгурибди, – деди ерга қараб. – Акамни севган қизиям йўлига қараганича кутиб, умри ўтяпти.

– Сизлар ҳам бизлардақа севаркансизлар-да, бўлма-са? – деб сўради Зуҳриддин.

– Билмадим. Аммо севги миллат танламаса керак, қанақа севишсаям, – деди Эмма. Кейин қўшиб қўйди:

– Сен-чи, сен севганмисан?

Зуҳриддин бошини чайқади.

– Мен бир қизни кўрганман, – деб гап бошлади анча жимликдан сўнг Зуҳриддин. – Бизни шаҳримиз тоғ-тошлар оралиғида бўлганлиги учунми жудаям чиройли кўринади. Айниқса баҳорда тоғ ва адирликлардаги қизарган лолақизғалдоқларни кўриб дод деб юборасан, хурсандчилигингдан, биласанми. Ўшанда биз тоққа чиққандик, болалигимизнинг сўнгги чоғлари эди, балки. Ўшандан бир-икки йил кейин урушга кетдик, мана... – унинг кўзидан ялтираб ёш юмалагандай бўлди. – Ўшанда биз тоққа чиққандик, бир тўп болалар бўлиб. Бизда чукри бўлади, шундоққина бўйи ярим метр-ярим метр бўладию, барглари ўрдакларнинг пардали панжаларига жудаям ўхшаб кетади, фройлен. Оғзингизга солиб, тишларингиз билан эзгилаганингизча сўрсангиз, шўртаккина, маза қиласиз. Ана, ўшалардан кейин бир қучоқ-бир қучоқдан лолалар терганимизча тоғдан тушиб келсак, йўлимиздан бир тўп қизлар чиққан эди, ўшанда. Биласизми, фройлен, бизни қизларимиз атлас қўйлақлар кийишади, ўзларига жудаям яраштиришиб. Бир кўрсангиз эди, сиз ҳам ўша куйлақдан кийворармидингиз, билмадим. Ўша бир тўп қизларни ҳаммалариям жуда шўх эканларми, қучоқларини очиб, аввал гулларимизни, кейин эса елкаларимизга кўтариб олган ҳалиги чуқриларимизни тортиб олишганди. Ўшанда.. – Зуҳриддиннинг киприкларига яна ногоҳ ёш қўнди. – Ўшан-

да, биласизми, биттаси ҳалиям кўз олдимда туради. Кўз олдимда шундоққина катта-катта кўзларини очганича кулиб, худди ҳали сиз кулдингиз-ку, ўшанга ўхшаб табассум билан кулиб тураверади.

Зухриддин қўлидаги тузатаётган соатни тахта устига қўйганича бир сония жим қолгандан сўнг Аннага яна бир қараб қўйди.

– Севиб қолган экансанда-а? – деб сўради фройлен Эмма.

– Билмадим, – деди Зухриддин яна соатни қўлига олиб тузатиш билан банд бўларкан. – Мен уни бошқа ҳеч кўрмадим. Кўз олдимда эса негадир миҳланиб тураверади у, – Фройлен, сиз-чи, сиз севганмисиз?

Эмма табассум қилиб сўради:

– Яхшиси бир-биримизни “сен”лаб қўя қолайлик, – деди учқунлаётган қорга қараганича.

– Хўжайиним мени сенлайди. Мен эса уни доимо сизлайман, – деди Зухриддин. – Ўшангами, нимагадир немисларни сенлагани кўрқаман чоғи. Нима қилсаям мен.. – у “қул”ман дейишга ғурури йўл қўймаётганидан дадил гапиролмай. Сиз.. сенга бирон бир юмуш айтсам бажара оласанми-а, – деб сўради ҳар ҳолда энди “сен”лашга астойдил ўтиб.

– Гапиравер.

– Мен СССРда нима бўлаётганини аниқ билишни истардим. Нима қилсаям мени юртим ўша томонларда-ю?

Эмма бошини чайқади:

– Биз ҳам радиодан бошқа томонларни эшитолмай-миз. Германияда эса кўпроқ “Гитлер-югин”чилару, Геббелсларни қийқириғи, холос, билдингми?

Зухриддин Эмма билан ҳар ҳолда юрак ютиб гаплашадиган бўлиб қолди. 1943 йилнинг эрта баҳорида эса бирга яшай бошладилар.

– Яхши қилибсан, – деди Вилли фон Шульц, – Зухриддинни табриклаган бўлиб. – Ўша Эммангни оналари бир вақтлар анча бадавлат эдилар, шекилли.

Сен энди Германиядан ҳеч қаяққа кетмайдиган бўлиб-санда-а, Зихр. Одам танлашда адашмаган эканман-а, Зихр?

Ўша йилнинг кеч кузида Зухриддиннинг фройлен Эммаси етти ойдаёқ кўз ёриб қўйди. Улар қўрқишса ҳам етти ойлик бўлишига қарамай чақалоқнинг оғирлиги икки килограммга яқин бўлиб, анча тетик эди. Ҳамшира аёлнинг анча тажрибаси бор эканми, “Тапвиш қилмай қўя қолинглар, бола эрта-индин отдай бўлиб кетади”, деб кўнгилларини тўқ қилишди...

– Ўзбек, роса ёрибсанми ўтинни! – деган овоз Зухриддиннинг ширин хаёлини парчалаб юборди.

– Бекорчиликдан қилдим қўйдим-да, ўртоқ комендант, – деди у қайноқ қозонга совуқ сув қуйилгандай бирдан шумшайганича унга эгилиб салом бераркан.

– Тезроқ кирарсан уйга, гап бор, – деди комендант унга.

– Яна ичиришармикин ё.. – бир оз “нима гапи бор экин?” деган фикрда ўйланганича туриб қолди. – Ишқилиб яхшилик бўлсин-да, – ўз-ўзига пичирлади у.

– Ўтир, Мадумаров, – деди комендант. – Сен эса чиқиб тургин, – хотинига қаради у. – Ҳалиги пистонларинг ҳақида гапирувдинг-ку, – хотини чиқиб кетиши билан гап бошлади комендант Зухриддинга қараганича. – Ўшаларингдан қанча бор тағин?

– Биттагина қолган, холос, – деди Зухриддин ҳайрон бўлганича.

– Кўпроқ топмайсанми-а? Йўқ, сенда биттагина қолмаган бўлса керак. Юртингга тезроқ кетиб қолиш имкони бўлиб қолармиди, – чайналгандай бўлди комендант.

Зухриддин бир сония ҳисоб-китоб қилмоқчи бўлди – ақл билан иш кўриш мақсадида. Шунинг учун комендантга фикр юритаётганини сездирмай деди:

– Мана, ўртоқ комендант, – деди ўтирган жойида бир оз пастга энгашиб шимининг пойчасидан ўша бир дона олтин пистончани олиб комендантга узатди. – Ўша

Шулц дегани ишлаган бор пулимга бештагина шунақа олтин пистончалар ясаб берган эди. Олинг, ўртоқ комендант, сизга насиб қилсин. Яхши одам экансизлар. Икки кундан буён нақ чимлада сизни иссиқ уйингизда меҳмон бўлиб ўтирибман, – бир оз қаддини букди у.

– Юртингга кетишни, тезроқ кетишни хоҳламайсанми? – сўради комендант қуруққина қилиб.

– Бошқа унақа пистончалар йўқ. Бўлсаям насиб қилмасин, – деб кўнгли аллақандай нарсани сезиб, ёлғон ишлатди.

– Мен ўзимга сўрамайман, – деди комендант ҳам фирт ёлғонни ишлатиб. – Бошқа ватан хоини сифатида қамалганларни бошига нелар тушаётганини яхши биласан-а, Мадумаров. – Ўлиб кетаётганлариям кўп бўляпти. Шу бўлмаса мен ҳам сени янаям ёмонроқ ўрмон ичкарасига ёвоч кестиришимга тўғри келяпти, билдингми?

Зухриддин узоқ ва яқиндаги оғир ишларга жўнатиш комендант томонидан бажарилишини билса ҳам уни сургуну, қамокдан озод қилиб юборишга кучи етмаслигини билгани учун унинг авраётганини фаҳмлаб яна бирон офату-кулфатдан ҳар эҳтимолга қарши сақланиб қолишига керак бўладиган бешта олтин пистончаларни эҳтиёт қилишни лозим кўрди, шекилли, бошини чайқаб, афсуслангандай “йўқ”дан бошқа гап қилолмади.

– Надюша! – деб қичқирди комендант Зухриддиндан “йўқ” жавобини қатъий эшитгандан сўнг. – Қолган спиртни бир йўла олиб киргин. – Тўнғизниям инидан чиқарадиган савилдан ўша Шулцинг кўпроқ бермаган экан-да, – деди ўзининг ҳақиқий башарасини оча бошлаган комендант рўпарасида ҳозиргина ўзи мурувват қилиб узатган идишдаги спиртни сипқораётган гуноҳсиз гуноҳқорга менсимайгина қараб қўяркан.

– Ўша Шулц, қаранг, мен уларни душмани бўлсам берган олтин пистонлари анча кор-қолимга яра-

ди. Сиз айтгандай янаям сахийлик қилганда сизни ҳам хурсанд қилардим тагин.

– Сен энди боравер, – деди комендант Зухриддинга. – Назоратчиларга мени айтди деб кириб кетаверасан, қуруққина жавобини бериб юборди беш-олти километрдан ортиқ йиртқич ҳайвонлар ўрмалаб юрувчи ўрмон сўқмоқ йўлининг хавф-хатарини билса ҳам.

Комендантга нима? Йиртқичлар маза қилиб еб кетавермайдими? Зухриддинга ўхшаган “ватан хоинлари” деб тамғаланганлар битта ёки мингтамиди..

VII

– Фрух! Фрух, буларни қўлига туша кўрма.

– Сен-чи, Димка?!

– Мени ушлаб олишди. Сен қўлларига тушмагин, хўпми? Аддовларигаям унама, билдинг. Тошкентда бўлмаса... Тошкентда бўлмасами, майли поезд йўли тугаган ерда учрашамиз. Мен барибир буларни қулидан қочиб кетаман.

Фарруҳ иккиланибгина ортига қараган эди ўзини қувиб келаётган кишининг жудаям яқинлашиб қолганини кўрди-ю, вагон эшигига ёпишганича маймун боласидай тирмашиб-чирмашиб юриб вагон томига чиқишга аранг улгуриб қолди. Қулоғига “сен лаънати болани барибир кейинги станцияда ушлаб, таъзирингни бераман” деган сўзлар чалиндию, ўзини қувиб келаётган милиция либосидаги одамдан эпчил эканлигидан мамнун бўлиб жилмайиб қўйди. Чарчаганидан пишилаганича қисқа-қисқа нафас оларкан, “энди Димкасиз нима қиламан-а?” деган ўй хаёлидан ўтдию, унинг ҳозиргина бақириб-чақириб айтган сўзлари қулоғида қолгани учун “бу Димкага ишонса бўлади. У барибир айтган жойида мени топиб олади” деган ўйдан кейин вагон томи тепасида чалқанчасига тушиб, қўл-оёқларини кенг ёзганича бепоён ва кенг зангори осмонга қаради.

Қаранглар-а, ана шу кенг ва беғубор осмонда жудаям кўп лахтак-лахтак булутлар сузиб юришибди. Қушлар ҳам жудаям кўп-а, осмонда учиб юрган. Росаям маза қилишсалар керак-а, улар. Қаёқларга боргилари келса биздақа туртиниб-суртиниб ўтирмай, бир-икки қанотларини қоққанларича учиб кетаверадилар. Нега биз болаларгаям ана шу қушлардай қанот беришмаган экан? Уларга ростдан ҳам жудаям мазза-я. Уларни анави қўлга тушиб, қолиб кетган Димкадай ушлаб олишмайдиям. Димкани нима қилишаркин? Яна обориб болалар уйи деган ўша етимхонамизга тиқиб қўядида-а. Истаган жойингга кетолмайсан, у ерда. Овқатигаям ашула айтиб чақирришади. Ҳаммани гапига қулоқ солишинг керак. Пол юв, дедими, ювмай кўр-чи, савалашадиям. Ҳов, ўша қушлар ҳеч қанақа пол ювишмайдиям. Нонлариям кўп, бизга ўхшамай. Истаган буғдойни устига кўниб олишиб чўқийверади. Ҳамма-ҳамма дарахтлар ўшаларники. Олма егилари келса боққа учиб боришади. Ана олма, мана олма. Уларни дарё бўйида маза қилишиб чуғурлашганларини айтмайсизми. Ўҳ-ҳў, нимагаям мен ўшанақа қуш бўлиб қолмовдим-а. Ҳалиги.. ҳалиги уларни ҳаммасиниям ота-оналари бормикан? Ё менга ўхшаганлари.. менга ўхшаган ота-онаси йўқлариям барибир бордир-а? Э, қуш бўлганимда барибир яхшийди. Анави Димка билан роса маза қилиб учиб юрган бўлармидим, ҳозир. Димка... Димка, сени улар қўлга туширишволди-а? Ахир, сен мenden ҳам чаққон эдингку-а. Сен мени аядинг, шекилли, билдингми? Фрух, деб чақирсанг ҳам чиройли чақирардинг, менгаям ёқарди. Кўп яхшилиқ қилардинг, менга. Қарагин, иккита етимхонадан қочдик-а, бирга?!

У қорни очиб ичи ачишаётганидан қаддини кўтарганича ўтирганидан сўнг ўнг қўли ўз-ўзидан пайпасланиб, белидан елкасигача чиқдию, негадир ўз-ўзидан юзлари кулимсиради. “Халта яхшиям мендалиги. Бўлмасам оч қолардим. Кейин анави Димкада бўлга-

нида қизил ёқали одам ундан тортиб ҳам оларди” деди ўзига ўзи.

Моёр босиб, кирлаб кетган халтани орқасидан олиб очди. Пўпанак босиб, тарашадай қотиб кетган нонни тиззасига қўйиб бўлмоқчи бўлдию, уни бурдалашга кучи етавермаганидан бир бурчагидан ражишга тушди. Ҳар ҳолда оғзидан томаётган сўлак-лари нонни бир оз ивита бошлади, шекилли, оғзи ичида тиллари қалтираб, тишлари анча-мунча эзгилаётган нон ушоқларини ичаги томон туртиб-суртиб итира бошлади.

Бирор соат оворагарчиликдан сўнг қорни тўйдими ёки қолганини кейинга қолдириб қўйдими, ноннинг ярмидан кўпроқ қолганини яна халта ичига тикиб, оғзини бўғди-да, қўйлагининг ичига яшириб қўйди.

Илондай “вишиллаб” қуюқ тутун чиқарганича бо-раётган поезд устма-уст товуш чиқариб қичқариб қўйганини кўрган Фарруҳ вагонлар томида фақат ўзи қолганини кўриб шошиб-пишиб вагон ичкари-сига ойнадан сидирилиб туша бошлади. Бекатларда вагон тепаларида юриш тақиқлангани учунми ёки миршаб ва темир йўл назоратчилари томонидан уш-ланиб жаримами, қаттиқроқ жазоланишдан қўрққан-ни учунми тартиббузарлар ўз-ўзидан кўринмай қоларди.

Фарруҳ вагон назоратчисининг кўзига тушиб қол-маслик учун мушукдай сезгир эди. Шунинг учун бе-катда вагон эшигини очиб, ўз байроқчасини кўтариш учун ёнгинасига келиб қолган назоратчи ҳам илғай олмаган ҳаракатда кўмирхонага яширинишга улгур-ди. Лекин чанқоқдан ташналигини қондириш мақса-дида назоратчи оёқлари орасидан поезд тўхтаган бе-катга тушди.

У ҳалиги ўзидан ортиб қолган қотган ноннинг ярми билан узоққа боролмаслигини яхши биларди. Димка бўлганда яхши бўлардию, лекин нима қилсин, на илож,

бирон емиш-пемиш топишга ёлғиз ўзи бўлсаям бир уриниб кўради-да. Нимаям қилсин, бундан бошқа.

Бундай қаҳатчилик чоғларида сичқонга кепак ол-дирмайдиган бўлиб кетган одамлардан айёрроқ, эп-чилроқ, бир сўз билан айтганда, устаси фаранглик қилмасанг ўлигинг одамларни оёқлари остида қолиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас, тўғрими?

Фарруҳнинг кўзлари бекатда ул-бул сотаётган одам-ларнинг кўзларию, яна бир кўзлари сотилаётган егу-ликларда бўлсаям яна бир ўша ҳали айтилган мушук-дай айёр ва сезгирлиги қўшилиб айқаш-уйқаш бўлиб кетган нигоҳлари эндигина қуюқ тутун чиқариб то-вуш берганича “вишиллаб” юбораётган поездда ҳам эди.

– Ур! Анавини ушланглар! Миршаб, анави товуқ гўштини гумдон қилиб кетди! – деган товуш ва тўс-тўпалон поезднинг қолсанг-қолавер, қолсанг-қолавер” дегандай чинқирини билан аралаш-қуралаш бўлиб кетди.

Поезд шаҳардан анчагина олислаган чоғда Фарруҳ яна вагон тепасида осмонда ҳали ҳам сузиб юрган ўша булутлару, эркин-эркин учаётган қушларни то-моша қилиб ётарди. У онда-сонда ипини чап қўли-нинг билакларига ўраб, бойлаб олган кир-чир халта-сини ўнг қўлининг панжалари билан ушлаб-ушлаб ҳам кўярди.

Фарруҳ бу поезд қаёққа бораётганини билмас эди. У энди ўзидан жудаям олисда, ҳозиргина емиш ўма-риб келган бекатдан беш-ўн бекат ортда қолиб кетган Димканинг айтган “нон сероб” жойларига кетаётган эди. Димка унга “Мени ушлаб олишди. Сен уларни қўлларига тушмагин, хўпми? Алдовларигаям унама, билдинг. Тошкентда бўлмаса... Тошкентда бўлмасам-ми, майли, поезд йўли тугаган ерда учрашамиз. Мен барибир буларни қўлидан қочиб кетаман”, деган. У албатта қизил ёқалилар қўлида турулмайдди, қочади. Мени топади Мени топасан-а, Димка?

Фарруҳ томдан тушиб, бирон бир вагонда бир озгина ўралашиб қолганини ҳисобга олмаганда бир жойда турмас эди. Олма тераётган қув кузлари сингари у жойдан бу жойга кўчиб турарди. Бирон бир вагон назоратчисининг қўлига тушсанг ҳам поезддан ажраб, келаси бекатда тушириб қолдиради. У кўпроқ юк-пук қўйиладиган учинчи ўриндиқнинг ул-бул қўйилган кўримсизгина ерларидан жой эгаллаб оларди. Ҳозир ҳам яримта булочкаю, нақ битта пишган товук гушти билан бир-икки кун бемалол дам олиб, кўз юмиб ухлаб кетса бўлади. Фақатгина ҳушёр бўлса бўлгани. Тафтишчию, бирон бир ҳарбийми ёки қизил ёқалилардан чиқиб, текшириб қолса борми, қўлларида паттаси йўқларни “паттаси”ни қўлига тутқазганларича истаган бекатларида тушириб юборадилар. Болаларни эса битта-иккита қизил ёқалиларга қўшишиб, етимхоналарга жўнатиб юборадилар.

У етимхонага тушиб қолишдан ўлгудай қўрқса ҳам Димка билан ана шу етимхонада учрашиб, дўст бўлиб қолган эди. Унда Фарруҳ анчагина ўрис тилида гапиришни билиб олган эди. Энди-чи? Энди Фарруҳ ўша қизил ёқалилар ушлаб, олиб қолган Димка билан юриб, ўрис бўлиб кетди.

Фарруҳ етимхонада қолишни, яшашни истамаса ҳам шу етимхонада қолиб яшашга барибир мажбур эди.

... Етимни тақдири етимхонада бўлмай қаерда ҳам бўларди.

– Сенга нима бўлди, болам? – юз-кўзлари тирналиб, моматалоқ бўлиб кетган болага кўзи тушган тарбиячининг “директорга нима дейман?” дейишидан кўра қаҳатчиликда озгина маошидан ҳам айрилиб қолишидан ҳадиксираб, эсхонаси чиқиб кетдик, турган урнида қотиб қолди.

– Нима туриш, Василина, – аксига олиб шу пайт пайдо бўлиб қолган директорнинг кўзи ҳам Фарруҳга

тушиб, “Болани олиб юр-чи”, деганича уз хонасига бошлаб кирди.

– Мени ҳеч нарсадан хабарим йўқ, Нина Васильевна. – Ишдаям ҳозир пайдо бўлдим. Кечаси билан болам иситма қилиб, ўн дақиқа ишдан кеч қолдим, холос, – деди тарбиячи Фарруҳнинг кўзларида қотиб қолган қонларни ёнидан чиқарган рўмолчасига тупуги билан артаркан. – Буни ҳозир навбатчидан сўрайман.

– Бор, навбатчини топиб кел-чи.

– Бунга нима бўлди? – сўради Нина Васильевна навбатчига кўзи тушиши билан.

– Ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Мана энди куриб турибман, – деди у ҳам елкаларини қисганича.

– Бу битгасимас, бир нечтаси шунақа бўляпти. Топ, топ, дейман, – директор Фарруҳга қаради. – Сени ким шу аҳволга солди, болам?

Фарруҳ индамади.

– Қўрқяпсанми, мени уради яна ўшалар деб, – директор ўрнидан туриб унинг ёнига келди. – Йўқ, уларни топиб жазолаш керак. Сен бари гапни айтиб бер.

Лекин Фарруҳ, агар бор гапни айтса баттарроқ жазоланишини билгани учун индамай тураверди. Улар қанчалик ялинишмасин ҳеч нарса айтмади.

– Бу аҳволда касалхонага ётқизиб бўлмайди, – деди директор жойига келиб ўтираркан. – Биронтаси калтак еб, шу аҳволга тушганини билишса тўстўпалон бўлиб кетади. Ўтирган стулларимиз ҳам қимирлаб қолиши турган гап. Мен ўзим ҳамширага айтиб, дори-дармон қўйдиарман. Чиқавер, ишинга. Аммо сенда катта айб бор, билдингми? Уларни топмасак яна бошқаларниям шу аҳволга солишлари турган гап.

Юзларига “зелёнка” қўйилган Фарруҳнинг ёнига ўшанда Димка келиб қолиб сўради:

– Яна ўшаларми?

Фарруҳ бошини истамайгина қимирлатиб қўйди. Унинг икки кўзи ёшга тўла эди.

– Биласанми, Фрух, – деди Димка уни Фарруҳ деёлмай “Фрух” деганича. – Уни ўлдириб қўйсам майлими, нима дейсан?

Фарруҳ “йўқ” дегандай бошини чайқади.

– Йўқ, мен уни ҳеч бўлмаса биласанми, нима қилишимни? – муштумини сиқиб қўйди Димка. – Сени қанақа қилиб савалаган бўлса худди ўшанақа қилиб савалайман.

– Анави Федя тарбиячи сениям тунда келиб дўппослаб кетади-да, – ички хўрлиги келиб “қиқичоқ” тутганича деди Фарруҳ паст товуш билан. Улар кўпчилик, биз эса..

– Қочиб кетамиз, Фрух. Бу ердан иккаламиз қочиб кетамиз, билдингми, Фрух. Улар барибир иккимизни дўппослайверишади. Истасанг битта-яримтасини, ўша Федясини ўзини ўлдириб қочамизми-а? Нима дединг?

– Билмадим, – деди Фарруҳнинг ҳам қалбида алам ўти бир оз алангаланиб, – Федяни ростдан ҳам ўлдира оласанми? Унга кучинг етармикан?

Димка бир зум жим қолди. У ана шу Федя бошлиқ болалар уйининг зўравонларини бу ерга ўша қизил ёқалилар тутиб келиб, топширган кундан уч кун ўтибоқ “Болалар уйининг қасами”ни қандай қилиб ичиришганини кўз олдига келтирди...

– Келган кунингга энди уч кун бўлдию, осмондан ҳам юқорига кўтарилган мўрингни туйнугини янаям баландлатиб юрасан-а, бола. Ўзи нима гап? – деб сўради ярим тунда уйғотиб, тарбиячининг хонасига олиб киришган Стёп деган сўқир бола, ёнидаги шерикларига қараб қўйиб.

– Мен сенларга нима қилдим, бурним кўтарилиб? – сўради Димка ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ “дўқ-пўписа” бошлаган ёнидаги уч-тўрттасига писандсиз қараганича.

– Сен бизни назар-писанд ҳам қилмай яна сўрайсан-а? – «итвачча» деб сўжинган бир метрга аранг ета-

диган Стёпка қараб. – Бақадай бўйинг бор экану, яна ўпкангни кўтаришингни қара. Мен сенларга нима қилибманмиш!

– Эгилиб, бизга бундан кейин салом бериб юрасан, хўпми?

– Бермасам-чи?

– Салом бермасанг... – у ёнидагиларга ишора қилган эди иккитаси у қулидан, иккитаси бу қўлидан ушлашиб, яна бири бўйнидан пастга эгишдию, бири тиззаси билан унинг орқасига тепди. – Хўп дегунингча тепавераман, маъқулми?

Димка жавоб бермади. Баданини бир оз бўшатиб, шалвиради. Унинг бу ҳолатини кўрган зўравонлар бир-бирларига “Таъзирини еди анча, шунисиям етар” дегандай қўлларини бўшатиши билан ўзларининг бошқўзию, орқаларига устма-уст тепки еганларича ағдарилиб тушишди. Ҳеч нима кўрмагандай ўз ўрнига келиб ётган Димка ўша кундан кейин болалар уйининг зўравонларидан бошқаларга қараганда эркинроқ юра бошлади. Уларнинг Димкадан ҳайиқишлари ҳам аслида шундан эди...

– Сенга улар қандай айб қўйиб, савалашди? – деб сўради Димка ундан.

– Анави Федяси бору, янги тарбиячи?

– Ҳа, суллоҳми? – сўради Димка.

– Нега суллоҳлайсан? – ҳайрон бўлиб сўради Фарруҳ.

– Бўйдан бору, ақлдан йўқ, – деб қўйди Димка. Кейин: – Нима деб айб қўйиб уришди? – деб сўради.

– Фрицни боласи, деб дўппослашди.

– Ростдан немисмисан? – сўради Димка.

– Кимлигимни билмайман, – деди Фарруҳ. – Ўрисчани кейин ўргандим. Немисчани билардим.

– Ўзи қаердан келгансан? – ҳайрон бўлиб сўради Димка.

Фарруҳ елкасини қисган эди Димка унга:

– Фашистларда унақа Фарруҳ дедингми, Фрухми? – деб сўради.

– Фарруҳ, – деди Фарруҳ ўз исмини тугри айтиб.

– Тилим бормасакан. Фрид мен учун қулай, айтоламан. Ўша фирцларидаям, немисларидаям бунақа от йуқ. Йўқ, йўқ эшитмаганман. Энди фрицчани қаерда ўргана қолувдинг? Қаерда туғилгансан? Айт-чи, шундан билволса бўлади.

Фарруҳ елкасини қисди.

– Отангни отини биласанми?

– Эсимда йўқ. Аммо отаммиди, кимиди “исмингни унутма, ўғлим” дегани ҳозир ҳам эсимда.

– Кўзи қанақайди? – яна сўради Димка.

– Кўзимми? Кўзи... – ҳеч ким ундан шу кунгача отанг-ни кўзи қанақайди, «кукми ё қорамиди» деб сўрамагани учун бир зум яна кўпинча ўша хаёлида эс-элас қолган меҳрибон одамни эслашга уриниб кўрдию, бирдан: худди меникига ўхшаш қора эди. Ҳа, ҳа, қора эди. Мени кўзларим ҳам қора-а? Немисларники қанақа бўлади, кўзлари? – деб сўради у Димкадан.

– Э, қўявер, сен фриц ҳам, немис ҳам эмас экансан, – деди ишонч билан яна Фарруҳни ишонтириш учун.

– Фрици киму, немиси ким? – сўради Фарруҳ ҳеч нимага тушунмайгина. – Улар кимлар? Э... сен ўзинг кимсан? – деб сўради кейин.

– Мен Димкаман. Анави фрици билан немиси бир-бирларига қариндош бўлсалар керак, эҳтимол.

– Димка дедингми? – сўради Фарруҳ ундан. – Димка, сен фриц билан немисни кўрганмисан? Улар анави мени уришганларга ўхшамайдими, ишқилиб.

– Билмадим, ўхшамаса керак. Мен ҳам ростини айтсам, иккалариниям кўрганмасман, Фрид. – Димка ёшига нисбатан узун буйини оёғининг учида турганича тепага чўзаркан. – Мен сени ҳимоя қиламан, билдингми? Мана, бўйимниям кўряпсан, салкам икки метрча келади-а?

– Билмадим.. балки келар, Димка. Дуст бўлайлик, десанг, дўст бўлиб қўя қоламиз. Ўзи мени ҳеч ҳам сенга ўхшаган бирон бир дўстим йўқ эди.

– Қўлингни бер, Фрид. – Димка Фарруҳнинг унги қўлини олди. – Дуст бўлганимиз шу энди, бутундан. Бўптими?

– Бўпти, Димка.

Ўша-ўша иккаласи доимо бирга юрадиган бўлиб қолди. Фарруҳнинг тарбиячига “Анави Димка билан ётадиган жойимни ёнма-ён қилиб қўйинг”, деганига кўнганда яна ҳам яхши бўлардию, кўнмади-да.

Димка анча-мунча зўравонлардан ўзинигина эмас, бошқаларни ҳам ҳимоя қилганини кўрган етимхонадаги айрим болалар Димканинг ҳурматини жойига қўядиган бўлиб қолишди. Димка турган ва ўтирган жойда Фарруҳ бўлгани учун энди битта-иккита болалар унинг ҳам оғзига қараб турадиган бўлиб қолди.

Етимхонага янги тарбиячи бўлиб келган ўша Федянинг отасини немислар унинг кўз ўнгида роса саваллашиб бўлганидан кейин шерикларини қаерга яширинганини айтиб бермагани учун отиб кетишди. Шунинг учун Федя фашист сўзиними ёки немисча сўзлашаётган одамними кўриб қолса муштлари ўз-ўзидан тугилиб, кучи етсаю ўша одамни ўзи ҳам ўлгудай савалагиси келиб кетарди. Шунинг учунми баъзида ногоҳ-ногоҳ немисча сўз ишлатиб юборадиган Фарруҳни биринчи кўришдаёқ ёмон кўриб қолган эди.

Ана шу Федя пайт пойлаб уни Стёпага тайинлаб аввал Фарруҳни, кейин эса унинг ёнини олган Димкани “таъзирини” бериб қўйишдан ўзини тиёлмади.

Димка ҳам Фарруҳ сингари ўз ота-онасини яхши эслай олмас эди. Бошқача қилиб айтганда, “фирт” етим эди. У ўша ўзи яшаган Фарбий Украинанинг Стирий шаҳридан салгина беридаги Балехова қишлоғини аранг туман ичидагидек эслай оларди.

Тушган бомбадан остин-устун бўлиб кетган қишлоқ аҳолиси аллақачон жуфтақларини ростлаганларича

ўзларини қуюқ ўрмон ичкарисига ургандилар. Ўша тўс-тўпалондан қочган одамлар ўз яқинлари бўлса уларнинг ярадор-сарадорларию, кўзларига учраб қолган гўдак-судақларни ҳам кўтарибми, судрабми олиб келишган эди.

Ариқ бўйида капалак қувлаётган Димка қиёмат-қойимга ўхшаш тўс-тўпалон ичида ҳеч нарсага тушунмай кўзлари жовдираганича қанча додламасин, унга бирон бир меҳрибонроқ одам учраб, ўзлари билан бирга тинчроқ жойларга судраб кетмади. Қорни оч гангиган бола юриб-юриб темир йўл бекатига келиб қолган эди. У ростини айтганда, поездларга осилибми ё бировлар ёрдамида катта бир шаҳарга келиб қолганини барибир яхши эслай олмайди. Кейин уни ўша ўзи айтганидай “қизил ёқали” миршаб “қўлга тушириб” етимхонага олиб келиб ташлаган эди.

– Мен Дмитрий Никитич Шегловман, – дерди ўзини таништирган катта-кичик ҳар бир одамга.

– Сен Дмитрий деб ҳарфларни алмаштириб қўймайсанми, бола? – деб сўраган одамга бошини чайқарди-да, “йўқ, йўқ” деб қўярди ўзини ўзи маъқуллаб.

Аммо болалар уйидаги рўйхатга эса “Димитирий” деб ёзиб қўйишганди. Ундан фарқли ўлароқ, Фрид отасининг қайта-қайта айтган “исмингни эслаб қол, ўғлим” деб ота ва бобосининг номларини айтган бўлса-да, Фарруҳ ҳеч ҳам эслай олмади. Негаки, у Димкадан анча ёш эди. У етимхона остонасини ҳатлаганда уч ёшга тўлаётганмиди, ким билсин уни.

Фарруҳнинг ўзига меҳрибонроқ Димкага бир йўла суяниб қолишининг сабаби ўзидан катта ёшлилар орасига тушиб қолиб, рус тилида гапира олмаслигидан кимни нима деётганига тушунмай ўзи тушунадиган тилни ўргангунча унга-мунга аланг-жаланг қилиб туриши сабаб бўлди, барибир. У ўша ўзини кўпинча етаклаб юрувчи одамдан “исминни айт, исминни айт-чи, З.. зу.. дегин, ўғлим”, деган гаплар эс-

эс калласида айланса ҳам, барибир, ўша ҳарфлардан бошқа ҳарфларни эслаб айтолмасди. Ўша “ўғлим” деган одамнинг ким эканлигинию, у кейинчалик нима учун қаерда ўз-ўзидан йўқолиб қолганини ҳам эслай олмасди.

– Сен “З.. зуу.. дегин, ўғлим” деган одамни ким эканлигини ҳар куни бир эслаб юргин-да, Фрид. Қачондир ўша одамни исминиям, уни кимлигиниям барибир эслайсан”, дерди Фарруҳга Димка.

Йўқ, Фарруҳ жудаям кўп, кўп бўлгандаям ҳар куни ухлагани кўрпани ичига кираётгандаям, эрта-лаб уйқудан тураётгандаям эслайверади, эслайверади. Ўша Димка айтгандай, нега энди ўша меҳрибон одамнинг ким эканлигию, ўзининг исмиям, ўша меҳрибон одамнинг исми-да, ахир, эсига келавермас экан?

Бир куни бир марта ўша меҳрибон киши билан поезддами ёки нимададир жудаям узоқ юрганлари хотирасига тушгандай бўлди. Ростдан ҳам жудаям узоқ юришган эди. Нима, кемамиди, жудаям катта сувлар ҳам кўз олдидан ўтди-я, ўшанда. Йўқ, арава-яммас, кемаяммас, ўша поезд вағонида жудаям узоқ юришувди, ўша киши билан бирга. У одам ким экан, доим эсига келаверади, келаверади. У Димкадан “Мана шу ҳар доим эсимга тушаверадиган одам ким экан, Димка?” деб сўрамоқчи бўладию, негадир яна фикридан қайтиб қолади.

Йўқ, бир куни Фарруҳ Димка билан ўрмонда маймунжон тераётганда сўраб қолди:

– Димка, сен ота-онангни эслай оласанми-а?

– Кичкина бўлсам ҳам эслайман. Унда бешмидим, олти ёшмидим.

– Мен.. мен, – деди Фарруҳ кўлидаги маймунжонни Димканинг кўлидаги саватчага соларкан, – нега отамни эслолмайман-а?

– Сен эслайвер, эслайвер. Бир кун барибир кўз олдиндан ўтиб эслайсан.

- Ундами, яқинда яна поезддами, кемадами.. йўқ поездда, шекили, ўша одам билан яна узоқ йўл юрдик. Юравердик, юравердик. Ўша отаммасмикан-а?

- Отанг бўлмасаям бўлади, - деди эслилик қилиб Димка. - Эслайвер, яна эслайвер. Сени отанг урармиди, ҳеч? - сўради кейин.

- Билмадим, - деди Фарруҳ ҳайрон бўлиб.

- Уриб турганда сенга яхши бўларди. Ўша тушингда кўриб турган киши сени урса отанг бўлиб чиқарди. Аммо туш кўравер, - деб сўзини тугатди Димка уни яна ишонтириб...

Фарруҳ гоҳ учинчи полкадаги одамларнинг лашлушлари орасига тикилганича, гоҳ вагоннинг томида пайдо бўлиб, "пиш-пиш"лаганича манзилини қувиб кетаётган поездга йўлдошлик қиларди.

VIII

Отаси келганда Мадаминжоннинг қовоқ-тумшуғи осилган эди.

- Сенга нима бўлди Мадамин? - ҳайронликдан елкаси учиб, таажжубда сўради Мадумар ака. - Ўлган бузоқни тилидай лунжинг осилиб қопти, ўғлим.

- ГПУдагилардан биттаси келиб сўраяпти сизни. - Мадаминжон қўлидаги чўмични ўчоқ ёнбошига қўйиб, отасига қаради.

- Келса бизни нима ишимиз, ўғлим? Сўраб-суриштирган бўлса қорни-порнини ўйлаб сўрагандир-да, оббихолам.

Мадаминжон бошини сарак-сарак қилди:

- Улар ош-нонга сўрашмайди. Бирор арини уясини кўзгаб келишади.

- Қанақа арини уясини? - ҳайрон бўлиб сўради у. - Бундоқ бир тушунтириброқ галирсанг-чи, ахир.

- Бораркансиз, эртага эрталаб тўққизларда.

- Уларни уяси қатта ўғлим?

- Темир йўл бекатидан тўғри юрсангиз урис гўристонига бурилиш келади. Ана шу ерда. Ҳамидов дега-

нига учрайсиз. Ўзи ҳар кимга ўрисча гапиргани билан ўзи ўзбек.

– Менгаям ўрисча гапирадими, болам?

– Ўрисча гапиради.

– Ўрисча билмасам-чи?

– Айтасиз-да, ўрисчани билмайман деб. Ўлибди энди сизгаям гапимни ўгириб, ўзбекча қил, деб таржимон чақирса.

Мадумар ака “ҳмм” дедию, бошқа гапирмади. Эртаси таҳоратини олиб, намоз ўқиб бўлгандан сўнг соатни сўраган эди, тўққиздан ўтаётганини айтишди. Шошиб-пишиб кийинганича кучага чиқди. Ўша тайинлаб “ГПУ” деган ерига боргунча ярим соат ўтиб кетди.

– Ну, аксакал, апаздали. Рано надо вставать, панимаешь, – деди ўша Ҳамидов дегани ялпайиб ўтирган стулидан қимирлаб ҳам қўймай. – Что стаиш, садись.

– Меники ўрисча билмайди, болам. Ўзбекча говариш менга. Сенда ўзбек, – деди Мадумар ака унинг ҳеч бир гапига тушунмай. – Нима дединг, ўзбекчасига айт. Ўзбекчани биласанми ўзи?

– Биладан, – деди ўша ҳамон ялпайиб ўтирган Ҳамидов дегани Мадумар акага “ушланг” деганича кўришгани қўлини узатаркан.

– Нимани ушлайман? – сўради Мадумар ака унинг қуруқ турган қўлига ҳайрон қараб қўяркан.

– Кўришиб қўямизми бундоқ?

Мадумар ака елкасини қисдию:

– Ушланг дедингу нимани ушлайман деб ҳайрон бўл турибман-да, ахир, – деди ўзи ҳам унга қўлини узатиб кўришаркан. – Мани чақирган экансан, нима бирон бир мазалироқ палов-малов қилиб бераманми-а? Қимматчилик бўлсаям эплаб-саплаб қилиб бераман, ошингни.

– Менга унақа ошингиз керакмас, – деди Ҳамидов яна қуруқдан қуруқ. – Биз унақа бошқаларга ўхшаб олмаймиз ҳам, емаймиз ҳам, маъқулми, оқсоқол.

– Яхшийкансанлар унда, – деди Мадумар ака унинг сўзларини маъқулларкан. – Бўлмаса бекордан-бекорга чақирибсанда-а, ўғлим. Бирон-бир қозон-позон остирмасанг.

– Сиз билан иккинчи бор гаплашишим-а, оқсоқол?

– Иккинчи марта дейсанми? – унинг совуқ башарасини аввал ҳам кўрганини эслашга ҳаракат қилди.

– Бир борувдинг-а, урушдаги ўғлимни сўраб.

– Ўша ўғлингиз қаерда-а? – сўради Ҳамидов ёнидан чиқарган қаламтарошнинг бигизга ўхшаган учлироқ томонини кўрсаткич бармоғи билан чиқараркан.

– Билмадим.. Мана уруш тугаганигаям кўп бўлди, болам. На ўлигини, на тиригини хабари йўқ. Бирон-бир хабар топдиларингми-а. Ке, болам айта қол. Юрагим тўкилиб, ўлиб-нетиб қоламанми, деган ўй фикрим-хаёлимдан кетмай қолган.

– Мен ўғлингизни сиздан сўрамоқчиман, – деди Ҳамидов чолнинг йиғлаб-сиқтаб тўкилишигаям назар-писанд қилмай. – У уйга хат-пат ёздими?

– Қанақа хат, болам? – Мадумар ака яктаги қўйнидан чиқарган оқ дуррани юз-кўзларига суртиб, ёшларини артган бўлди. – Ўша-ўша минг тўққиз юз ўттиз тўққизинчи йил кетган баравар бир мартами “Мен борман. Насиб этса учрашармиз” деган хат келганича ўлигиниям, тиригиниям хабарим йўқ. Нима у...

– Ўғлингиз немисчани қаерда ўрганган, отахон? – сўради Ҳамидов.

– Мен биламанми? – соддагина жавоб берди Мадумар ака унга. – Уч-тўрт йил ҳалиги ўқишида ўқиган эди. Кейин немис бўлди-қўйди, ўша тилда мактаб болалариниям ўқитиб.

– Шунақа денг? – таажжуб билан сўради Ҳамидов ўша ялпайиб ўтирганича. – Немис бўлди-қўйди денг? Ҳар эҳтимол, ана шу немис бўлган-қўйган ўғлингизни ёнига немис-пемисидан биронтаси келиб-кешиб юрмасмиди?

– Қанақа битта-яримтаси? – сўради Мадумар ака елкаларини учуриб.

– Ким билади уни олдига мамлакатимизга ёт унсур бўлганлар келмасмиди, деб сўрамоқчи ман-да, мен. Уруш тугасаям ғоявий урушлар бўлади Душманлар барибир ғаламис. Мен сизни қизил аскар бўлиб, анча йил ички думанлару, босмачилар билан курашганингизни биламан. Ў, ҳалиги Маматпирсиён дўстингиз билан Омон полвон қўрбошини қандай қилиб ЧКга топширганингизни билмайди, дейсизми? Маладес, оқсоқол, маладес. Фақат мана шу Зухриддин ўғлингиз сизни ташвишга солиб, қаритворди, шекиллиёв.

Мадумар ака бошини чайқаб Ҳамидовга бир қараб қўйгандан сўнг:

– Мени бошимдан ўтган воқеаларни сен қатган биласан, ўғлим? – деб сўради. Кейин эса: – Ўғлим ҳақидаям бирон-бир нарсани биласан-ов, бола, – деб юборди ўз-ўзидан.

Ҳамидов ўнг чигановини қўйганича суяниб турган столни чертиб қўйди. Ёнидан “Казбек” чиқариб лабига қистиргандан сўнг чўнтагини ковлаштириб, гугурт тополмагач, Мадумар акага юзланди:

– Гугуртнингизни олмайсизми, оқсоқол.

– Қанақа гугурт? – ҳайрон бўлиб сўради Ҳамидовга қараб қўяркан.

– “Казбек” туташтирамиз.

– Йўқ, гугурт. Нос керак бўлса оббераман. Гугурт тополмасанг нос чекавермайсанми, болам? – деб сўради.

– Оббо оқсоқол-ей, нос чек, денг. Некультурний бўлиб қоламиз-у, унда.

Мадумар ака Ҳамидовнинг “некультурний бўлиб қоламиз”ига тушунмай, “бу нимасийкин” деб қўйди ичида. Ҳамидов ташқарига чиқиб анча йўқолиб кетгандан сўнг папирос тутунини бурқситиб қайтиб келиб, ўша стулига яна ялпайиб ўтираркан, хали ҳам “ғоз”дай тик турган Мадумар акага қараб

– Бу сиз яқинда бош бўлиб, уч-тўрттанглар бир фрицни қабристонга олиб бориб кўмибсизларми-а? – деб сўради.

– Кўмдик, – деди Мадумар ака бамайлихотирлик билан.

– Кимдан сўрадинглар?

– Бир мусофир шу юртда асирликда ўлиб қолувди, обориб кўмиб келдик.

– Обориб кўмиб келдинглар, шундайми?

– Шундай, бир мусофир бева-бечорани ўлиги хорзор бўлмасин деб кўмдик.

– Яна ўзбекча қилиб дахана ковлаб..

– Ие, болам савоб бўладию...

– Савобга ишладинглар?.. Савоб деб кўмдинглар, шуми?

Бир оз ичида жаҳли чиққан Мадумар ака Ҳамидовнинг охирги саволига жавоб қилмади.

– Нега индамайсиз? – сўради Ҳамидов.

– Индадиму, яна қанақа қилиб индай? – сўради Мадумар ака унинг овдим-довдимга ўхшаш саволларига ҳайрон бўларкан. – Индайман, болам.

– Яна қанақа қилиб индай дейсизми, оқсоқол? – Ҳамидов ёнидан рўмолча чиқариб бурнини қаттиқ қоқаркан Мадумар акага юзланди: – Сизга қанақа қилиб индашни ўргатиб кўямиз, шекилли, оқсоқол? Фрицни, ҳа, ҳа, ўша немисни ўлиги сассиқ хандақларда қолмайдими? Сизни ишингиз нима, сиёсатга араллашиб. Ўғлингиз у томонларда иш кўрсатса, сиз бу томонларда иш кўрсатсангиз душманларимизга мадад бериб. Йўқ, мен сизларни бундай тинч кўймайман энди. Ҳой, инсон, келиб-келиб фашистни ўлигини ювиб-тараб, уч-тўрттангиз сиз бошчилигингизда хай-хайлатиб кўмасизми-а? Ўзи сиз кимсиз? Бурнингизга сув киритиб кўямиз, истасак.

Ҳамидов ўрнидан туриб, қўлини орқасига қилганича хонанинг у ёнидан-бу ёнига бориб кела бошлади.

– Савоб бўлар дебмиз-да, – деди Мадумар ака унинг чўчқадай “зўрт-хўрт” қилиб тобора жаҳли кўтарилиб бораётганидан хайрон бўлиб: – Уям бир мўминнинг боласидир. Ошхонамизни ёнида емақдан қисилибми, шундоққина қорни пучрайиб ўлиб қолган экан, му-сулмончиликни расм-русумини қилиб, обориб кўмиб келдик.

– Немис бу фашист дегани, оқсоқол. Кимларни ўлдиришиб, қирвормади. Ишингиз нима, уни ўлиги билан. Уни ўлигини ит ҳам емайди, билдингизми?

– Буни билмадим, – деди Мадумар ака Ҳамидовнинг ўзига яхши тушунмай елкаси учиб-учиб қуяркан. – Ит ҳам емайди деганинг тўғридир, балки. Ўша ейдиган этини ўзиям йўқ, қуруқ қовурғадан ташқари, болам. Анави асир олмонларни кўриқлаб бориб, кўриқлаб келадиган соқчиларни старшийси бору, болам. Оти Николаймиди, Николаймиди ҳозир тўчнироқ эсимдаям йўқ. Ўшайам билади, ўша олмонни. Беш-ўн марта таом ҳам берганман унга.

– Ҳали уни боққанман ҳам денг? – Ҳамидов қўлидаги тугаб ўчиб қолган “Казбек” қолдигини очиқ деразадан ташқарига иргитди. – Бу фашистлар билан яна қанақа алоқангиз бор? – деб сўради ўша Ҳамидов жойига ўтириб, қоғозга аллақандай нарсаларни ёзаркан.

– Фашисинг билан нима ишим, – Мадумар ака ошхонасидаги ишлар эсига тушаркан “тушлик бўлаёзди-ёв, Мадаминни ўзи улгурмайди бир ўзи?” деган ўйда типирчилаб қолди. – Э, болам соатингам бир вақти бўлиб қолгандир, дейман. Анави Мадамин деганим улбулга ўзи улгурмайди. Кетаверайми? Ҳалиги сўроқ-саволинг ҳам тугагандир, тугамаса эрта-перта бор, – деди.

Ҳамидов содда одамнинг саволларидан унчалик қониқмадими ё бирон бир ҳукуматга қарши ҳаракат бўлгудек “айб-сайибми, сиёсатми, уринишми” топмади, шекилли, ўн дақиқача ўйланиб тургандан сўнг:

“Яна керак бўлсангиз чақириб, сўроқ-савол ўтказармиз”, – деб жавоб берди.

Мадаминжон отасининг анча ҳаяллаб кетганидан юрагини ҳовучлаб кутаётгани учун отасининг қорасини кўриши билан ҳўрандага узатаётган косани ҳам ўчоқ бошида қолдириб югурди.

– Нима гап, тинчликми? – сўради дарров отасининг кўлтигидан оларкан.

– Айтганингча боракан ўша “ГПИ” деганинг, – деди нафаси оғзига тиқилганича. – Бор, боравер, ишингга. Мен бирпас нафасимни ростлаб олмасам ўпкам оғзимга келиб қолди, болам. Хўў, ўша “гпи”си қурсин, одам бўлмай. Қаттаги савол-паволини беради-я, одам тушунмайдиган. Фашистни нега кўмдинг, дейдими, нимага ўғлинг немисча гапиради, дейдими? Худо олсин сенларни. Худони ўзиям кўриб тургандир, уларниям.

Ўша Ҳамидов яна Мадумар акани икки-уч марта чақиртириб сўроқ-савол ўтказди. Ҳар чақирганда ўша “ўғлинг қатта, фашистга нега овқат бериб боқдинг, немисни нимага мусулмонча қабр ковлаб кўмасан”дан бошқа гап йўқ.

– Ота, ростдан ҳам сизга нима кераги бориди, ўша Хансга мусулмонча қабр қазиб кўмишни, – деб жиғибийрони чиқди Мадаминжоннинг қовоғи уйилиб, бир йўла лаб-лунжи осилиб тушди.

– Сен етмай турувдинг энди, анави қолиб. Майитни қанақа қилиб кўмиши билан бандаларини нима иши бор экан, Аллоҳ турганда. Ўша гпуниям, хонасолот, – деб койиниб кетди.

Лекин анави ўша “ГПУ”даги Ҳамидов дегани Мадумар акани ёши катта, нима бўлсаям беш-олтита куйлак-пуйлакни кўп кийган деб ўтирмай “ёлғон гапирадиган бўлсангиз ўзингизнимас, орқангизниям гапиртирвораман” деб бир-икки пуписаям қилди, Худони қаҳрига учрагур. Мадумар ака уни олдидан индамай шумшайиб чиқса ҳам, сениям қанақа еринг

бўлсаям тепада Аллоҳ турибди, ўзи гапиртирворади ҳали”, дейишдан ўзини тиёлмади.

Бир куни ахийри Мадумар ака ўша “ГПУ”га чақирилавергандан тўйиб кетди, шекилли, Мадаминжоннинг “ота, фақат паст келинг, уларга биттаям ортиқча гапирманг”, деганигаям қулоқ солмай, жонидан ўтиб кетди, шекилли:

– Ҳой, бола, кўзимга қарагин-а, мен шу ёшиму, Аллоҳни номини бир кеча-кундузда юз марта айтадиган оғзимда сенга ўзимга гуноҳни ошириб ёлғон гапирманми? Отсанг от, чопсанг чоп, ё авахтангга ташлаб, ўлдирсанг ўлдир. Фақат мени тинч қўй, “ғидиғиди” нгдан ҳолим қуриб, тўйиб бўлдим, бўлганимча бўлиб. Ўғлим Зухриддин қаерда? Сен биласан, шекилли, топиб берасан. Топмасанг мениям ўлдириб қўя қол, ҳозир айтганимдай қилиб, бўптими! – деди ўша бармоғини қўйиб чертаётган столга бошини шундоқ урганича.

– Что делаеш, сволоч аксакал! Ты меня своим дўкам пугаеш, штоли, – ўрnidан туриб кетган ўша Ҳамидов ёрдамга ёрдамчисини чақирди. – Манави сволочни, да, да, его заберите, и посадите на трое суток, – деб бақирди.

Мадумар ака атиги уч кун “меҳмон” бўлган жой шундай даргоҳ эдики, у инсоннинг ҳис-туйғусию, фикр-онгию, яна одам тафаккурини ўзидан суғуриб ташлай олмаса ҳам ана шу хислатларни шаклантирувчи мия ва ақл-идрокнинг нозик томирларини чиритишга қўмак берувчи бактерияларни тарқатиш қудратига эга эди. Асабларини зўриқишидан бошини аранг елкасида кўтариб бораётган Мадумар ака уйига келиб роса бир ҳафта ишга чиқа олмади. Уйидагилар эса ана шу ўтган уч кун ичида кам деганда бир йиллик ғам-ташвишдан бошлари гангиб, бормаган ерларию, сўрамаган одамлари қолмаган эди, Мадумар акани. Мадумар аканинг ўзи эса ўғли Мадаминжоннинг “ГПУ” ҳақидаги гап-сўзлари нақадар тўғрилиги-

ни “ҳайит” ўтгандагина тушуниб етди, замонни нозиклигидан “ўйнашмагин” арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан” деган нақлнинг ўринлигидан истеҳзоли кулим-сираб қўйди ўзидан-ўзи.

– Бутун вужудим зирқираяпти, болам, – деди Мадаминжонга ишга чиқиб, бир ҳафтадан кейин ҳам. – Улар акангни нималар қилиб ташладийкин, буни Аллоҳгина билади.

– Уришдиямми? – деб сўради Мадаминжон отасидан тортинибгина.

– Йўқ, уришмади. Анави суроқ-саволи уришганда нам баттар қилди, – “бу ёғини сенга айтиб ҳам бўлмайди” деган маънода ўғлига қараб қўйдик, чоригини ит тортгандай оқзини катта очиб ҳорғин эснади.

“Зухриддинни кўрмай ўлиб кетаркан-да энди, ўлик-тиригидан хабар йўғ-у, кутди-кутди, унинг нималар билан бу томонларда шуғулланганини сўраб-суриштираверади, булар. Уям анави Ханс раҳматлига ўхшаб пленга тушувдимикин, қизталоқни ўғли. Бу немисини фашист, фриц деб ёмон-ёртилигини айтишaveraди, шунақа ёмонмикан, улар. Бу даюс Зухриддин ўшаларни тилини нимагаям урганувдийкин, Худо билади. Бунақалигини билганимда ўғлимни тилидан немисини тилини кесволармидим, билмаган эканманда ўшанда. Ҳаммасиям Худонинг бандаси, қилмишқидирмиш, деганларидек, ўз жазоси дўзахида ўзи билан, деганича пешин намозини ўқиш учун ичкари хужрага юрди.

IX

– Ричагни босмай орқа лгга бир угирилиб қаранг-а, Николка, итми, бўғичми шундоққина бир нималарни тортқилаб емоқда, шекилли, – деди рўпарасидаги ҳамроҳига.

– Э, гапингни қара-я, бу томонларда ит нима қилсин, – жавоб қилди ҳамроҳи бепарвогина. – Оч бури

топган ўлжасини ниқтаб-ниқтаб гўшларини бурда-лаётгандир, балки.

– Тўхта, тўхтат савилингни, – деди аёл унга бир оз ўдағайлаган овозда. – Тортқилаётган нарсаси одамга ўхшайдими? Йўқ, бўрийкан, бизни шарпамиздан қочиб, ўзини панага олди, шекилли. Туш, тушсанг-чи ластга. Юрагинг борми ўзи? – галираётган аёлниг ўзи қор устига ирғиганича инграш эшитилиб, шундоққи-на кўзга ташланиб турган қора устига етиб келди-ю, бақириб юборди:

– Николка, одам экан, бўл тезроқ.

Аёл ўзи Николка деб атаётган одам билан қор устида ғужанак бўлиб типирчилаётган кишини ўзлари бошқариб келган темир йўл аравачасининг устига ардаришиб, яна аравачанинг ричагларини қаттиқ босганича йўлларида давом этишаркан:

– Балки олмаганимизда яхши бўлармиди? – деди ҳамроҳига Николка.

– Нега ундай дейсан, Николка? Одамни қутқариб қолдик, ёмонми?

– Ёмонликда ёмонмас-у, аммо қайси бир лагердан қочган калла кесишдан ҳам тоймайдиган пленларни биттасидир, қайдан биламиз, Надя опа.

– Барибир одам фарзандими, Николка...

– Инграшини қара, юракни эзиб. Бўри еб қўйишига оз қолибди, ҳамма ёғини қарамайсанми, қон, шекилли.

– Жуда меҳрибонсиз-да, Надя опа. Ҳали комендантларгаям жавоб бериб юрамиз “қаердан топдинглар”-латиб.

– Мен опкетаман, – деди аёл овриқдан инграётган кишига қараб қўяркан, худди ўзининг юраги узилиб тушаётгандай жунжикиб. – Барибир ёлғизман. Шу у ер-бу ерини бойлаш билан вақтни ўтказаман-да, ука. Бундамас гап, ҳамма яхши ишларни савобиям бор.

– Буни олдин касалхонага олиб борамизми?

– Йўқ, олдин курайлик-чи. Ҳамшираликдан анчайин хабарим бор. Бури юз-кузларини юмдалаб юборибдию.. ие, Николка, бунинг оғзидан буриқсиб ароқ ҳиди келяпти-я. Маст-аласт бўлиб йўлидан адашиб йиқилиб қолган чиқади. Э, майли, уйимизга яқинлаш, ерга ташлайсан.

– Бу маст-ку, ахир. Бирон бир иш кўрсатмасми-кан?

– Ўлибти энди халоскориниям... – аёл сўзини давом эттирмай жим бўлиб қолди. Кейин икки қўлаб босиб келаётган ричагни қўйиб юбориб, чўкка тушиб ўтирди-да, ҳали ҳам инграётган кишига гап қотди. – Ҳой, сал-пал эс-ҳушинг ўзингга келдими, инсон?

– Йй..ўў-ққ, – деди ўша инграшда у, – ййўўққ, ён..япман, у..ўл-липп... – деёлди холос.

Аёл эса серрайиб туриб қолди.

– Сизга нима бўлди, Надя опа? – сўради Николка дегани.

– Ҳеч нарса... ҳеч нарса, – деди аёл унинг оғзидан чиққан анави Николка тушунолмаган тилни эшитиб. – Ўнн.. йилдан бери, – деди ўзига ўзи. – Сен қаердан келиб қолдинг.

Надя опа бўри ғажий бошлаган кишини Николка ёрдамида аравадан тушириб, елкалаб ўзи яшаётган уйга олиб кираркан, негадир юраги дупирлаб урар, ҳансирар, нимадандир шошиб, унинг овозини яна эшитгиси келарди.

– Сен гапирма, – деди аёл унинг ҳали алжираётган ўша ғалати тилида. – Қўзғалмай дам ол. Ўзингга куч тўпла. Мен ҳозир, ҳозир.

Бўри ғажийётган одам Надя опанинг иссиққина уйида икки суткадан сўнггина бир оз ўзига келиб кўзини очди. Унинг қўллари чайналган, юз-кўзлари тирналган, чап сониди ўша бўрининг ўткир тирноқ излари ўйиб кириб, гўшти тортқиланган эди.

У Надя опага нурсизгина қараб қўйди.

– Яхшимисиз? – деди Надя опанинг кўзларида ёш йилтиллаб.

– Ҳа, – деди у қаердалигига ҳайрон бўлиб. Аммо бирдан қулоғига эшитилган сўз ўзбекча эканлигига энди ақли етиб, таажжубдан умганини олдинга кўтарганича кўзларидан ёш чиқиб сўради:

– Сиз кимсиз?

– Кейин.. кейин, – деди аёл уни тинчитиб. – Бир қошиққина суюқлик тамадди қилинг-а, кейин гаплашамиз. Ҳаммаси кейин, ўзингизни уйингиздай.

Иш қўноқ бош ирғаб:

– Эмма қани? – деб сўради кўзлари жовдираб таажжуб билан.

– Ҳаммаси кейин дедим-ку. Мана, манавини бир хўпланг-а, баданларингиз исиб, ўзингизни равшанроқ сезасиз.

У “хўп” дегандай қилиб бошини лиқиллатиб қўяркан, нотаниш аёл оғзига олиб келган қошиқдаги суюқни хўплаб ичди.

– Янами?

У бошини қимирлатди.

Ярим косача суюқ таомни ичиб, бир оз яна ҳам ўзига келиб, ишончли ерда эканлигига ақли етди, шекилли, жилмайиб, қошлари керилди.

– Эмма қани? – деб сўради яна у негадир.

Аёл бошини қимирлатиб:

– Мен сиз сўраётган Эммани танимайман, – деб жавоб қилди.

– Мен қаердаман? – деди секингина кейин.

– Меникидасиз.

– Сиз кимсиз, танимаяпман.

– Мен.. мени барибир танимайсиз, – деди аёл унга.

– Мен Нодира опангизман энди.

– Мени бўри еб кетди деб ўйловдим, – бошини қимирлатиб олди у. – Бўрига дуч келганимни эс-эс эсладим. У мени ғажиб ташлаган бўлиши керак эди. Қандай тирик қолдим-а, опа.

Нодира опа елкасини қисганича қулимсиради.

– Олишувларингизни устига биз келиб қолмаганимиз-да, – деб бошқа гапиргиси келмади Нодира опанинг. – Қўйинг, энди ўша ёмон нарса ўтди-кетди. Эслашгаям арзимайди. Эслаб нима қилардик, ука. Аммо “қаердан келаётган эдингиз?” деб сўрамоқчи бўлган фикридан қайтиб гапида давом этди. – Сизни менга йўлиқтиргани Аллоҳнинг муруввати бўлди, мен учун яна.

– Биз.. йўўқ, мен лагерга қайтаётган эдим. Ҳали мени улар..

Нодира опанинг чиройли кўзлари унга қадалди.

– Сиз анави биздан анча ортда қолган пленлар лагериданмисиз-а? Нима, қочувдингизми? – деб сўради бир оз қўрқув тушган Нодира опа.

Зухриддин исмини айтиб, бошини чайқади:

– Ҳалиги комендантаникидан лагерга келаётиб..

Миясига “дук” этиб урилган хаёлдан сўнг:

– Маст-аласт қилиб, ўзингизни ёлғиз жўнатган бўлса, – бошини чайқаб қўйди Нодира опа. – Булар жуда ёмон. Нечталарини бўриларга ражитиб, қочиб кетаётиб йўлда ўлиб кетишди деб, “Дело”сини ёпиб қўйишади. Сиз комендантни айтганини қилмовдингизми? – деб сўради кейин.

Зухриддин бошини қимирлатиб қўйди, – ҳозир биз турган ер Ставкардан қанча-а? – деб сўради.

– Жудаям узоқ, – деди Нодира опа унга чой узатаётиб. – Сиз ҳозир Печора дарёси бўйидаги Печора шаҳарчасида турибсиз, ука, – деди унга. Анна, Анна дейсиз, Эмангиз ким-а?

– Эмма дедимми? – сўради Зухриддин ялт этиб унга қараркан.

Нодира опа “ҳа” дегандай қилиб бошини пастга босиб қўйди.

– Бун тарихи узоқ, – деди Зухриддин кўз олдида худди ҳозир Нодира опа чиройли қилиб кулиб қўйгандай ҳар доим жилмайиб турадиган Эмани эсларкан. – Э, бунгаям кўп йиллар бўлди, опажон. Эсламай, ўйла-

май дейман доим. Юрагимданам, кўз ўнгимданам ҳаётимнинг ўтган лаҳзаларини бутунлай сидирворгим келади, ҳамма-ҳаммасини. Лекин... лекин битта нарсага келиб “нима қилсам экан-а” деб ўйланиб туриб қоламан. Нимага денг, опажон? Ўша ўнгимдаям, тушимдаям, хаёлимдаям, яна Эмма дейишимнинг сабаби мендан ҳам бу дунёда бирон бир зурриёд қолаётганидан яна ўзимни бошқачароқ, ўлиб кетсам ҳам худди яна бормандек ҳис қилишим сабабли ундан, ўша немис аёли Эммадан миннатдорлигимни ҳис қилиб тураман, билдингизми? – Зухриддин оғир бир хўрсиндию, ич-ичидан чиқиб келаётган тугёнларига дош беролмай бутун борлигини тукиб солди.

– Бир пиёлагина чой ичволасизми? – деб сўради Нодира опа унинг тўкилган ҳасратларини ақли билан ҳам йиғиштира олмай берилиб тингларкан.

Зухриддин “раҳмат” дегандай бошини чайқаб қўйиб яна давом этди:

– Ўша, кейин яна учрашиб, бир-биримиз билан мусофир юртларда ҳасратлашиб юрган дўстим Қосимжон мен билан барибир бу томонларга қайтмади. Чамамда Австриями, Австралиями ўша томонларга кетди, шекилли. Мен эса.. – бирдан у йиғлаб юборди. – Германияни ўзида бир ёш бўлган қизим билан Эммани қолдирганимча.. – у намланган кирикларини бармоқлари билан артиб қўйди. – Уч ёшга энди тўлган ўғлимни олиб ўз она юртим деган СССРга, уни Ленинград деган шаҳрига тўс-тўполону, ур-йиқит тиқилинчда аранг олиб келдиму... – кўзлари қоронғилашганидан ҳиқичоқ тутгандай энтикди. – Мени ушлаб қамаб қўйишди. Биласизми, икки йил “ночной” деган зулматида ўтиришни сўз билангина айтиш мумкин, холос. Ҳар кунги сўроқ-саволу, дўқ-пўписаларга қандай чидаб, соғ қолдимикин, деган ўй ҳали ҳам бошимда айланиб юради. Бу томонларда кўрганим уларни олдида ҳеч гап эмас. Биз бир бечора асир кафангадолар бўлсагу, яна улар биздан таъмадор бўлиб юришади,

комендантдан тортиб соқчисигача. Шуям инсофданми, шуям инсонларми, дейсиз уларни. “Ночной”ида икки йил ўтириб чиққанамдан кейин “сотқин” деган тамга босдилар-да, ўн йилга кесиб юборгандан сўнг ризқим сочилган шу ерлардаман.

– Ўғлингиз қаерда қолди?

– Ўғлимми?! – худди ҳозир ўғлини йўқотиб қўйгандай кўзлари косасидан чиқиб кетгундай бақрайиб Нодира опага ўгирилди. – Ҳа, уми? – деди чуқур “уф” тортганича. – Ўғлимни қандайдир болалар уйига жойлаштирамиз, деб тортиб олишган. Зўрлигимга иложим йўқлиги учун зорландиму, лекин “хоинни бола-си”ни ўзлари тарбияламоқчи бўлишди, шекилли... – Зухриддин бошқа гапира олмай жим бўлиб қолди, кейин эса: – Биласизми, опа, барибир менинг қоним кимнингдир томирида оқяптику-а?! У, қизим немис онаси билан қолган бўлсаям, ўғлимга қайси тилни ўргатишган бўлсаям барибир уларда менинг қоним йўқ, дейсизми. Йўқ, ҳар иккисида менинг қоним оқиб турганидан манави тугаб бўлган қалбимнию, тўкилиб бўлган кўнглимни ана шу ишончлар билан тўлдириб тураман, опа. Биласизми, Анна қизимгаям мени, менинг, – Зухриддиннинг ёш кўзлари учқунланиб порлагандек бўлиб кетди, – исми шарифимни берган эди.

– Гап-сўз билан бўлиб овқатга ҳам уринолмадим, – деди Нодира опа ўрnidан аста тураркан. – Юз элик граммча колбасам бор.. шуни тушлик қиламизми-а? – деб сўради.

“Ўзингиз биласиз” дегандай елкасини учуриб қўйди.

– Опа, сиз... сиз бу томонларга... – деди Зухриддин эртаси куни Нодира опа билан чой ичиб ўтирганда яна.

– Айтасамам бўлардию.. – деб истар-истамас чайналди Нодира опа бир оз хижолатомуз тарзда ерга қараб. – Қисмат шу экан, кўз кўряпти ҳаммасини.

...Бунгаям кўп йиллар бўлди. Унда жудаям келишган, жудаям дилбар дегудек ҳусни-жамолим бор эди,

шекилли. Энди эса, мана кўряпсиз, ёш-яланглар Надя хола, дейишади. Ростдан ҳам хола бўлиб қолдим.

Бошимга шу қисмат тушганда ўн саккизга яқинлашган эдим, чамамда. Биласиз, Бухорога ўрислар бошқа ердагига қараганда эртароқ келишган. Шаҳримиздаги пахта заводи инженерининг келишган девқомат ўғли бўларди..

Ўша одамни... ўша ўрис кишининг ўша келишган ўғли билан бирга ўсдик, бирга бир мактабда ўқидик. Мактабни битирмасданоқ бир-биримизни севиб қолдик, бунинг устига. Уни кўролмасам туролмайдиган бўлиб қолган эдим. У ҳам ҳар куни уйимга сўроқлаб келаверарди. Ота-онам бирга ўқиб, бирга улғаяётганимиз учун бизларнинг севгимизга чамамда эътибор билан қарашмади. Ўшанга бўлса керак биз ҳар куни бир неча марта висоллашардик, ўрис бола иккимиз. Лекин... – Надя опа бир оз хомуш тортиб ҳикоясини келган жойидан улаб, сўзида давом этди. – Бухоро ўзингиз биласиз, ислом марказининг қоқ ўртаси. Ишқ ўтида ёниб турсам ҳам ота-онам барибир ўрис болага турмушга чиқишимга ҳеч қачон розилик бермаслигини билардим.

Надя опа кўзига ёш олганича ташқарига чиқиб кетди. Анчадан кейин қайтиб кириб, Зухриддиннинг оёқ томонига келиб ўтирди. Зухриддин ундан бир оғиз бирор калима сўз олишга ожизлиги учунми мум тишлаб ўтирарди.

– Буни устига девқомат, жаҳллари бурни устида турадиган учта намозхон акам ҳам бор эди, – деб давом этди ҳикоясини Надя опа ҳали ҳам қошу-қўзларида ўша ҳусни-жамолидан қолган жозибалар барқуриб тураркан. – Ўшанда севги мени мана шундай авахталарга итариб ташладими, ўрис бола билан қочиб кетишга қарор қилдик.

Мен акаларимни оптимиздан қаёққа борсам ҳам қувиб, излаб келишини, бизни учратгандаёқ ҳар иккимизни каллаларимизни олиб ташлашларини аниқ

билардим. Шунинг учун Миша билан, ҳа, ўша мен севган йигитнинг исми, ўша мени ўзи билан олиб қочиб, дарбадар бўлган эримнинг исми Миша, ўзингиз биласиз ёшлигида Мишка, Миша, катта бўлганда Михаил деб чақирилади русларда. У ҳам динимизнинг расм-русумларини билгани учун мана шундай ит топмас жойларга бошлаб келди.

Анчагина бирга турмуш кечирсак ҳам яна қисматимизда шу бораканми, бола кўрмадик. Фарзанд ҳаёт давомийлиги эмасми, Мишадан кўра мен кўпроқ шу масалада ўйга толардим. Йўқ, у менга фарзандимиз бор-йўқлиги ҳақида ҳеч гап айлантормас эди. Ўшанда акаларимни каттаси урушдади. Бир куни уйга келсам... Ҳа, айтгандай, Миша темир йўл хизматчиси эди. Мен ошхонада ишлардим.

Ўшанда ёз эди. Бу томонларнинг ёзи пашшасини ҳисобга олмаганда жудаям чиройли, одам бир тўйиб-тўйиб нафас олгулик галати ёз бўлади-да, бундоқ ҳар томонини олиб айтадиган бўлсак. Мана, лагерда... – дедию Зухриддинга кўзи тушиб бошини айлантирганича негадир тишлари билан лабини чеккасини эзгилади. – Ўша кунларни бирида уйга катта акам кириб келди. Мен ростдан ҳам ўз кўзларимга ишонмас эдим, биласизми? Урушдан қачон қайтгану, қандай қилиб бизни топиб келган? Ҳали айтганимдай бу ит топмас ерлардан бизни қидириб топиши етти ухлаб тушга кирмайдиган нарсаси-ку, ахир.

Эсанкираб қолганимга қарамай, акам мен билан кучоқлашиб кўришаркан, кўзларига ёш ҳам олди. Ҳолаҳвол сўраган ҳам бўлди. Ҳовучини юзига тортиб дуо қиларкан, “анави ўрисинг кўринмайди?” деб сўради. Акамнинг оғзидан шу гап чиқар-чиқмас Миша ҳам ишдан келиб қолди. Акамга тузукрок дастурхон ёзиш учун Миша дўконга чиқиб келмоқчи эди. “Сен акам билан гаплашиб ўтириб тур, ўзим чиқиб келаман” деганимча ул-бул соладиган халтани олиб кўчага чиқдим.

Анча ҳаялладим, шекилли... ё менга шундай туюлдими уйга киришдан олдин “акам билан бу Миша қандай гаплашиб ўтирибдийкин?” деган ўй келиб, аста деразадан мўраладим. Мўраладим... қай кўз билан кўрайки Мишани... ҳа, Мишани танаси бир жойдаю, боши эса оёғи остида думалаб ётибди. Назаримда уй ичи Мишанинг қонига тўлиб кетгандай эди.

Ҳали ҳам ҳеч нарсани эслолмайман, йўқ эслолмайман. Қандай қилиб ўрмонга кириб кетганимни, кейин эса яна қайтиб келиб... Йўқ, йуқ, бундан ортиқ фожиа бўлмаса керак, назаримда. Акам мени ҳам сўйиб кетмоқчи экан, шекилли, лекин Худо мени унинг қулидан қочириб ўрмон томонга киргизиб юборган, дейман ҳали ҳам.

Зухриддин Надя опанинг дард-аламга тўла ҳасратию, инсон фожиасининг андуҳларини кўтара оладиган қудратли мавжудот яна фақат инсон эканлигига, ўзи ҳам ана шу қисмат орқали тортган ва тортаётган жабру-зулмларнинг қули бўла туриб, ҳали ҳам бу фоний дунёда кўзлари жовдираб турганига ишонгиси ҳам келмай қараб турарди.

У Надя опага негадир далда бергиси келдию, қандай бир ширин сўз айтиш учун ана шу сўзни тополмай қийналаётгани учун ҳам ҳаммасини мана шу очиқ турган икки кўзи кўриб туришига қарамай, тили ва дили қақшаганидан қалтирарди.

– Мен сизни анча қийнаб қўйдим, шекилли, ўз дардларимни тўкиб солганимча, – деди маъюс бир оҳангда Надя опа. – Биласизми, ҳатто ўша ота-онам қуйган Нодиралигимниям унитиб қуйганман. Надя исми қуловимга муздай қадалсаям нима қилай. Тўғри, сиз билан мени қисматимиз бошқа-бошқаю, лекин ўзингга ўлим тилаганинг билан ўлимиям дарров “мана мен” деб кела қолмас экан.

Надя опанинг сўзларини “ҳа” деб маъқуллаган Зухриддиннинг эсига комендантаникидан чиқиб келаётиб бўри билан олишгани эсига тушиб, негадир ҳозир юра-

ги орқасига тортиб кетди. У ўзича мулоҳаза қилиб, комендант уни фақат ўша олтин пистончаларни алдаб, тортиб олгани чақиргани эсига тушди. “Олтин пистончаларни қолганини берганимда нима қилардийкин?” деган ўйни калласидан қувиб, “энди нима қилман?” дедию, ялт этиб Надя опага қаради.

– Сизнинг ҳужжатингиз йўқ, ҳеч қаёққа кетолмайсиз, – деди Надя опа унинг қалбини ўяётган дил оғриқларини бир бошдан эшитиб бўлиб. – Бу замонда одам гапирмайди, қоғоз гапиради, ука. Одамга ишонилмайди-я. Улар учун сизни алақачон бўрилар ражиб ташлаган. Беш-олти кунми, кўпроқми, танишбилишларимни ишга солиб зонага қайтаргунимча меникида яшаб турасиз. Ундан ортиқ бўлсаям уй сизники. Анча-мунча танишлар орттириб қўйганман, ўзимга яраша.

“Сизни менга Худо етказди, опа” деган маънода Надя опага илинжли кўзлари билан миннатдорчилик билдирган Зухриддин бошини қимирлатиб қўйди.

Ж

Поезд жуда ҳам кўп йўл юрди. Фарруҳ гоҳ вагон устида, гоҳ вагон назоратчиларининг кўзларини шамғалат қилишга улгуриб, вагон ичида беташвишроқ ухлаб келарди. Дунё дегани жудаям кенгу, унинг охири йўқдек поезд “пуб-пуб”лаб келарди, ҳамон. У поезд ҳар бир тўхтаган бекатда поезд йўлининг охирини қидириб келарди. Лекин қанча кўп, қанча узоқ юрмасин, бу темир йўлларнинг охири кўримас эди.

Бир пайтлар Фарруҳ ёмғир ёғишини жудаям яхши кўрарди. Ўша биринчи бор тушган болалар уйдаги тарбиячи опаси ёмғир ёққан куннинг эртаси албатта ўрмонга кўзиқорин тергани олиб чиқарди. Эҳ-ҳе, бодроқ-бодроқ бўлиб чиққан кўзиқоринларнинг устидаги ёмғир томчилари қуёш нурида ялтиллаб кўринарди. Қўлларидаги саватларга кўзиқорин тўлдириб-

тўлдирмасларидан осмонда қора булутлар пайдо бўларди-да, бирдан яна ёмғир қуйиб қоларди. Болалар билан қий-чувлашиб, ўзларини қуюқ арча ёки қарағайлар остига олишарди-да, ёмғир тингунига қадар саватчадаги қўзиқоринларни майсалар устига тўкишиб, ким кўп қўзиқорин терганлигини суюнчилаш учун санашарди.

Мана, поездда ўша темир йўлларнинг энг охирига бориш учун кетаётган Фарруҳ бир неча маротаба вагон тепасидан ана шу ёғаверган ёмғирдан зерикиб, вагонлар ичига киришга мажбур бўлди. Анави сал нарасага дўқ қилганича аввал ушлаб, кейин қизил ёқали миршабларга топшириб юборадиган назоратчиларни худди ёнларини олаётгандек ёғаетган ёмғирдан гапни рости зерикиб ҳам кетди. Вагонлар томидан тушмай иложи йўқ. Ивиб, шунақаям шалаббо бўляптики, оз бўлмаса совуқ ўтадиган бўлса касал бўлиб ётиб қолади. Ана унда ўзига ким қарайди. Докторга тушиб қолгундай бўлса иш яна расво бўлади. Ахир, уни яна болалар уйига топширишиб юборсалар, дўсти Димка тайинлаган охирги темир йўл бекатидаги шаҳарга етолмай қолади-ку.

Фарруҳ ана шундай ёмғир ёғавериб, устини шалаббо бўлганини кўз олдига келтираркан, қандайдир бир аёл бир вақтлар янги кийимлар кийдирганини эс-эс эслагандай бўлади. Ана шу чоғни туш кўраётгандек жудаям ғира-шира эслайди. Ўша аёлнинг юзлариниям росмана эслай олмайди. Ҳатто унинг нима деганларини ҳам. Ўша аёл унга ким эди, ҳеч нарса бошқа ёдига келмайди. Ё кўчалардаям шунақа меҳрибон аёллар бормикин, ҳеч нарса билмайди.

Поезд ҳамон “виш-виш”лаб, баъзан-баъзан эса қичқириб борарди.

Охирги темир йўл бекати эса Фарруҳнинг кўзига кўринмас эди. У ҳар бир бекатда “темир йўл тутаган жой қаердайкин?” деган савол билан қуёш тифидан кўзларини пана қилганича кафтини пешонасига

қўйиб, сўнг узоқ-узоқларга жовдираб қарагани-қараган эди.

Йўқ, поездни ҳам борар ниҳояси бор, шекилли, сўнгги бекатда “вишиллаб” тўхтади. Вагон тепасидан шошиб-пишиб сидирилиб тушаётган Фарруҳнинг кулоғига “Тошкент” деган сўзлар кириб қолди. “Бу... бу Димкаям шунақа сўз айтувди, шекилли” деган ўй келди унинг миясига.

Фарруҳ ирриганича ерга тушиб оларкан у-бу томонга “аланг-жалаңг” қилиб, кўнглига салгина ёқинқираган одамдан “Тошкентми?” деб сўради.

– Тошкентга келдинг, Тошкент. Нима, ота-онангни йўқотиб қўйдингми? – сўради ўша Фарруҳнинг ёқинқираган одами чала-чулпа русчалаб. Кейин унга кўзларини тикдию, кийим бошларидан ҳадиксирадими сергакланганича: – Фирт самарискасан, шекилли?! – деди қўлидаги жомадонни маҳкамроқ қисганича ундан узоқлашиш учун тезлаб.

Елкаларини қисиб ҳалиги чўчинқираган кишига қизиқиб қараб қолган Фарруҳ аввалига тарикдай сочиб юборилгандай жудаям гавжум бекатда қизил ёқалилардан ҳар ҳолда эҳтиёткорлик билан атрофни айланганича темир йўлнинг тугаган жойларини қидиришга тушди. Қорни ҳам қулдираб қолган эди. Ёнбошидаги халтасини панжалари билан тимирскилаб, қуриб қолганини билганидан кейин бекат биноси атрофидан қорнини ором олдиришга нажот қидира бошлади.

У айланиб юраркан, ўзи тушунмайдиган сўзлар кулоғига кирарди. Илгарилари бундай гап-сўзларни ҳеч ҳам эшитмаган эди. У ўзига фақат емишгина эмас, ботаётган қуёшга қараб, шундоққина ғужанак бўлсада бирон бир ҳолироқ туйнукка бўлса ҳам кириб ётадиган жойларни мўлжалга олиб қўймоқчи эди.

Димка билан қўшилиб қанча вақтлар эплаб қорнини боқишди. Кўзларидек қўллари ҳам жудаям эпчил бўлиб кетганди. Негадир бу ерлик одамларнинг кўзла-

ри қораю, юзлари худди ўзиникига ўхшаш рангдалигига ҳам эътибор берди. Ҳали бола бўлса ҳам ҳаётнинг аччиқ-чучуклари унга инсонларнинг мижозларидан тортиб, уларнинг юзларидан қанақа одамлигини илғаб оладиган бўлиб қолган эди.

Фарруҳ поезддан тушиб, гап сўраган одамнинг “самариска”си бу томонларда энди жудаям кўпайиб кетган эди. Бу поездда келган ўша “самариска” битта Фарруҳнинг ўзи бўлмаса керак, албатта.

Фарруҳ бозор-ўчарларга кириб “самариска”лик қилолмади. Унинг ботиб бораётган қуёшдан ҳадик қилиб, нималарнидир қидираётган кўзларига бирон бир туйнук насиб этмади. Бу янги “самариска”нинг биринчи овиёқ муваффақиятсизликка учради. Ўша олис томонлардан “емиш кўп” деб эшитиб, қадрдони Димканинг “сўнгги темир йўл бекатининг тутаган темир йўл ёқасида учрашамиз” дегани насиб этмади, шекилли, “қўлга” тушди. Чамаси бу томонларнинг қизил ёқали миршаблари ё ниҳоятда сезгир, ёки бўлмаса емиш қидираётган “самариска”ларга ниҳоятда раҳмсиз. Балки ҳар иккисидир, буни уларнинг ўзлари биледи.

Фарруҳ “самариска”нинг кўзига қора соқоли, кўзойнакли кишининг қизил олмалари чўғдай кўринганди. У, гапни рост, шунақа ҳидлию чиройли олмаларни ҳеч кўрмаганди. Ҳатто тушигаям кирмаган экан. Буни у бўйнига олиб, ҳалиги қизил ёқали миршабга ҳам айтиб берди.

– Нимага ўғирлик қилдинг? – деб сўради қилтириқдек бўйнига ўша Фарруҳ кириб ўғирлик қилган бозордаги каттароқ тарвузни ўрнатиб қўйгандай боши юмалоқ қизил ёқали миршаб.

Фарруҳ миршабнинг сўзларига тушунмай елкасини қисди.

– Ўзбекча тушунмайсанми? – яна сўради миршаб.

Фарруҳ бошини чайқади. Кейин унинг ўрнатиб сўзларига:

– Унинг қизил олмалари кўзимга чиройли кўриниб кетди, – деб жавоб қилди.

– “Самариска” мисан? – сўради миршаб “самаралик-мисан” деган маънода.

Бу гапларгаям Фарруҳ ҳеч нима тушунмади. Кейин миршабнинг тўлдираётган қорозига аниқ-аниқ жавоб қила бошлади.

– Фамилиянг?

– Фамилиям йўқ.

– Фамилиям йўқ, дейсанми? Фамилияси йўқ одам ҳам бўладими? – ҳайрон сўради миршаб. – Исминг-чи?

– Фрид.

– Фрид?.. Ўзбекча билмасанг... ҳмм, тушунмадим. Хўп, миллатинг?

Фарруҳ елкасини қисди.

– Миллатингниям билмайсанми? Исминг бору, миллатингниям билмайсан, шунақами?

– Рус деб ёзишади... кейин немис деб ёзишган, – деди Фарруҳ.

– Йў-ўқ, немис кетмайди. Фашистни боласи бўлиб қоласан унда. Туғилган еринг?

– Билмайман, – деди Фарруҳ.

– Туғилган жойингниям билмайсанми? Во, ажабо! Бу уруши нималар қилвормади одамларниям, болаларниям. Немис деб ёзишган дединг, немисча биласанми?

– Биладан, кўп бўлмасаям, – деди Фарруҳ ачишаётган ичакларидан кўнгли беҳузур бўлиб.

– Эй, бола, – деди бирдан миршаб ўзининг калласига келган фикрдан ўзидан ўзи хурсанд бўлганича. – Фамилиям йўқ, дединг. Бу... бу илгари тушган детдомларингда фамилиянгни ёзишмаганми-а? Ҳушингга келса жавоб бераркансан, бўлмаса йўқ. Битта нарса айтайми, сенга. Фамилиянг бугундан бошлаб, Тошкент-боев, тушундинг. Сенга анави детдомдаям фамилия-памиллия излашиб юришмасин, овора-ю жаҳон бўлиб, бўптими?

Фарруҳ миршаб нима деяпти, нима деб вайсаяпти – қорни очлигидан унинг саволларини эшитишни ис-тамас эди.

– Сукут... сукут розилик аломати, – деди миршаб ўзини ўзи маъқуллаб, тишларининг оқи куринаркан. Тошкентбоев зўр фамилия бўлади, сенга. Бундан ор-тиги бўлмайди. Миллати деган ерга нима ёзамизикин. Исминг Фрид.. Бу исм немичами-а? Фридам бўлади-ми? Ҳеч ҳам эшитмаган эканман, қара-я. Немис деб ёзсак бўлмайди. Ке, фамилиянг интернационал бўлсин-а, сени. Фамилиянг ўзбекча Тошкентбоев, исминг Фрид бўлгандан кейин немисчага ўхшаб кетяпти. Немисча бўлмасдию... ҳа, майли, – миршаб қўлини силтади. – Миллатинг ўрисча бўла қола-инг, – у қўли тагидаги қоғоз-га алланималарни ёзган бўлди. Тошкентда етим бола кўп. Ҳа, нима кўп – етим болалар кўп. Қочиб кетади-ган бўлсанг ерни тагиданам топволаману, таъзиринг-ниям бир умр эслаб юрадиган қилиб бериб қўйиш қўлимдан келади, билдинг. Етимхоналарда етимлар-га ҳукумат яхши қараяпти, савобни тагида қолиб, – у ёзган қоғозларни йиғиштириб, ёнида турган қора чарм-ли елкасига доим осиб юрадиган сумкасига солиб бўлгандан сўнг унга қачондан буён мўлтираб қараб турган Фридга қараб қўйди: – Юр, кетдик, – деди эшикка бошлаб, Фрид миршаб билан трамвайда анча юрди. Ҳар эҳтимолга қарши миршаб унинг чап қули-дан маҳкам ушлаб олган эди. Бекатга тушгандан сўнг анча жойга етаклаб, юриб боргандан сўнг:

– Шилтинг-пилтинг қилмаяпсан, қочиб кетмайсан, шекилли-а? – деб сўради.

Фрид бошини чайқаб қўйди. Болалар уйига етиб келишиб, ичкарига киришадиганда миршаб “мудир”-ни сўради. Қоровул мудирни иш билан чиқиб кетганини, унинг муовини шу ердалигини айтиб, “ичкари-га кираверинг” деб қўйди.

– Буниси кичкина бўлсаям “особий”га ўхшайди. Жу-даям олисдан қочган кўринади, – деди Фрид тушун-

майдиган тилда. – Шунга қочириб юбормай, деб ўзим олиб келавердим, опа.

Муовин бошини дастга ирғаб қўйди:

– Буям гирт етим қанми?

– Манави қорозниям олиб қўйинг. Тўлдирилган “протокол”имни бир нусхасини сизга қолдираман. Исми-фамилиясию, миллатини ҳаммаси интернационал бўлиб кетди, опа. Ўзиям ўрисчани биларкан, немисчаниям биларкан. Фамилияси Тошкентбоеву, миллати ўрисча бўлди, – тишларининг оқини курсатиб тиржайди миршаб. – Хўп, хайр. Бунақаларни вақтида тутиб топшириб турмасак шаҳарни “самариский”лар босиб кетмайдими. Яхшиям ҳукумат биздақа мелисанию, сизларни детдомингларни чиқариб қўйгани.

– Хўш, исминг нима? – сўради муовин аёл уни рўпарасига ўтирғизиб суҳбат ўтказаркан. Кейин унинг ўзбекча ҳеч нарса тушунмаслигини билиб ўрисча сўради.

– Фрид.

– Ота-онанг борми?

Фрид елкасини қисди.

– Бор-йўқлигини билмайсанми?

“Билмайман” дегандай бошини чайқади.

– Фамилиянг нега Тошкентбоев? – деб кулди муовин.

– Анави қўйди, шунақа деб, – деди Фрид.

– Умуман фамилиянг йўқми-а? – қайта сўради муовин аёл.

– Билмайман.

– Илгари болалар уйида бўлганмисан?

– Иккитасида бўлганман. Улардан қочиб кетдик, – деди Фрид бамайлихотирлик билан. – Детдомларни ёқтирмаймиз, – у очликдан ачишаётган қорнини силаб қўйди. – Қорним оч. Ичакларим оғрияпти, – деди бошқа гапни хоҳламай.

– Вера Никитична! – деб чақирди муовин. – Манавини ўз гуруҳингизга олинг. Иккита болалар уйдан

қочганмиш. Ҳеч кими йўқ, ота-онасиниям билмасмиш, – деди Фридни бошлаб чиқиб кетаётганда у.

– Мен барибир детдомларингиздан қочиб кетаман, – деди Фрид ҳалиги Вера Никитичнага бамайлихотирлик билан. – Аввал тезроқ қорнимни тўйғиза қолинглар, мени.

– Вой, безбет ярамас-ей, – деди Вера Никитична ҳам унинг гапларига ғаши келиб. – Ҳали сени бир таъзирингни бердириб қўяйки, кейин доимо мулламишиқ бўлиб юрасан.

– Сизларнинг ўша таъзиримизни бериб қўядиган одатларингиз ёмон, – деб гап бошлади Фрид Димкадан ўрганган гапларни қайтараркан. Шунинг учун ҳам ҳамма болалар детдомлардан қочиб кетишади-да. Болаларга ажратилган ризқнинг ярмидан купроғини мудир билан захўз ўзлаштиришиб қўйгандан кейин қорнимиз овқатга тўймай ўғирлик қилгани қочиб кетамиз-да.

– Қараб тур, барибир сени мулламишиқ қилиб қўяман, ҳали. Унақа гапларни кимдан ўргана қолдинг эрта кундан? – вайсади Вера Никитична.

– Ҳе, ҳаммасини анави Димка менга гапириб берган. Бунақа детдомларда бари ўғри одамлар ишлашармиш. – Э, уларни олиб чиқишиб кетаётганларини ўз кўзим билан ҳам кўрганман.

– Бўлди, бас қил, – жеркиб ташлади Вера Никитична. – Ҳозир қорнингни тўйдира қоламиз. Ҳали овқатланишга бир ярим соат вақт қолган бўлсаям сени қорнингни тўйғиза қолмасак, оламни остин-устун қилиб ташлайсан, шекилли.

“Сен янги детдомга тушганингда буинингни қисиб, бир чеккада ҳеч қачон ўтирма, билдинг. Бошингни тепага кўтарганингча бўйнинг қанча тепага чўзилса шунча чўзилиб, кибр билан ўтир. Сени калака қиламиз, янги кепти, деб ўйлаганларни фикрини кўз қирингни бир ташлашда билиб ол-да, қисилган муштумингни ҳимояга эмас, аввалроқ зарб беришга тайёр

турсанг, икки кун ўтмасданоқ бошқалар сенга салом қилишади”, деганди Димка унга. Шунинг учунми, Фрид ҳам “янги келибди, янги келибди” деган гапларни эшитиши биланоқ ёнига келиб, уни қаёқлардан ушлаб келишганини сўраган бир-иккитасига “нима ишинг бор?” деб қўпол жавоб қилди.

– Келибоқ “олдин қорнимни тўғизиб қўйинглар” деди, анавиларга, деб пичирлай бошлади болалар. – Жағиям анчача бор-а, гап-сўзларига қараб.

Фрид “қуш уясида кўрганини қилгани”дек ўша Димкадан ўрганган ва у ўргатган гапларга содиқ қолиб уч кунгача ҳам ҳўмрайиб, ҳам болаларнинг берган саволларига бир қараб қўярдию, индамай юраверди.

– Сен кимсан, ўзи?! – сўради ўзидан нақд бир қарич баланд малла сочли бола ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ тарбиячилар кўзга кўринмай қолган пайтда унга.

– Димканинг шеригиман. Энг яқин ошнаси десанг ҳам бўлаверади, – деди Фрид “нима демоқчисан?” дегандай бошини тепага ирғаб. – Ленинградни эшитганмисан? Пермни-чи? Учта детдомдан қочганмиз Димка иккаламиз. Беш марта қизил ёқалилар қулига тушиб, уларни тўрттасини алдаб, биттасини жағига тушириб қочганмиз, билдинг? Бир ойга қолмай Димкаям келади, анави эшиклардан, – у рўпарасидаги эшикларга қўлини чўзди, – калласини энгаштириб кириб келади. Мен уни мана шу детдомда кутиб туришим керак. Кейин эса иккаламиз илон изи бўлиб кетган темир йўлларнинг энг охирига бориб, тинч ҳаёт кечирмоқчимиз.

У оғзига тикилганича қолган болаларни яна ҳам ҳайрон қолдирмоқчи бўлдими ёки гап қопи чувалашиброқ кетдими, “менинг фамилиямни эшитдингларми?” деб сўради.

– Сен... сен ўша Ленинграддан келган бўлсанг нега фамилиянг Тошкентга қўйилган? – деб сўради унинг гапларини қизиқиб тинглаётган болалардан бири.

– Тошкентинг менинг номимга қўйилган, – деди у бир оз кўкрагини кериб қўяркан.

– Ёлгон! – эътироз билдирди атрофдагилардан бири ишонч билан. – Тошкент.. ўҳ-ҳу, жудаям қадимги дейишадию... сен ўзи нечага кирдинг, ўнгами?

– Ундан ҳам каттаман, – деди Фрид гапи ёлгон чиқиб қолмаслиги учун аниқ бир ёшни айтолмай. Лекин калласига бошқа бир фикр келди шекилли: – Отамни отасининг номига қўйилган шаҳарларинг. Отам... – у бир нима демоқчи эдию, “отаси кимлигию, унинг бор-йўқлигини аниқ билмагани учун, – отам... ҳам отамни отасини номига қўйилган, – деди яна такрорлаб.

У болалар уйига тушиб қолган чоғларида мактабга қатнаса зеҳни жудаям ўткирлигигами ҳар бир дарсни пухта ўзлаштириб кетаверарди. Шунинг учунми “нечанчи синфда ўқийсан?” деган саволга “тўрттинчи битирувдим” деб юборди. Аммо тарбиячи Никитична унинг оз-моз ёлгонни ямламай ютишини биринчи гаплариданоқ сезгани учун:

– Ҳўш, бешинчи синфда ўқий оласанми, гапинг рост бўлса? – деб жиддий сўради.

– Унда тўрттинчи синфда ўқий қолай, – деди Фрид бир оз паст тушиб.

Тошкентга келиб Фрид Тошкентбоев бўлиб қолган Фарруҳ ҳаммаси бўлиб Тошкентдаги болалар уйида бир йилча яшаб, бешинчи синфда ўқиётганида болалар яна уни яккалаб қўйишди. Ҳеч кимга сўз бермай ўзи билан ўзи бўлиб, ўқишга шўнғиб кетганини кўрган “душманлари” бир кун унинг йўлини тўсишиб, қаттиқ дўппослашди. Бунинг устига охирги поезд бекати Тошкент эмаслигини алақачон суриштириб бўлган, ўша охирги темир йўли тугаган жойда Димка уни орзиқиб кутаётгандек тушларига ҳам кириб чиқаётган эди.

Болалар уйидагилар уни дўппослаганини ҳеч кимга айтмади. Тарбиячи Вера Никитична “Вой-бў, сенга нима бўлди Тошкентбоев?” деб сўраган эди:

– Қоқилиб, йиқилиб тушдим, Вера Никитична, – деб қўя қолди.

Аммо қочиб кетишдан бир соат олдин ўзини урганлар билан ҳисоб-китоб қилишни унутмади. Тўс-тўпалон бошланиб, болалар уйи ари уяси ҳолатига кириб, мудир “Тошкент” темир йўл бекатидаги милиция навбатчисига қўнғироқ қилганида “Тошкент-Жалолобод” поезди Янгийўл бекатидан ўтиб кетган эди.

Фрид Тошкентбоев йўл-йўлакай бекатгача ўмарган ширинликларни оғзига солиб, тўққизинчи вагоннинг тепасида кўкда чарақлаб турган юлдузларга боққанича, “Ожирги темир йўли қанақайкин-а?” – деган ўйда чалқанча тушиб ётарди.

XI

Маҳбус инсон ҳисобланмаган.

Маҳбуснинг сўзи ҳам, арзи ҳам инobatга олинмаган.

Маҳбус тупроққа қоришган гард каби ердан чиққан. Ким ҳам маҳбусни ҳимоя қиларди.

Бу ерларда қуёш қиздирмайди. Қишлари ҳам унчалик қуруқ келавермайди. Ора кунда қишда қор, ёзда ёмғир ёғавериб, намгарчилик кўтарилиб кетган дамларда бир оз нафас олишга қийналмасанг, ўрмон ичига ҳадеб дайдиб кириб чиқавермасанг, бу деганимиз маҳбуслардай пешонасига қарағайу, яна бало-баттар дарахтларни кун бўйи сўнадай келадиган пашшаларига ем бўлганингча арралаб юрмасангиз чидаса бўлади.

Зухриддин энди Печорадан анча олисда Лая дарёси атрофларида ўз “ҳамкасблари” билан ёғоч кесишиб, сол-сол қилиб оқизишарди. Яхшиям бахтига Надя-Нодирахонни учраб қолгани. Нодира опани учрагани унга бахт бўлмаса-да, бўри оғзидан суғуриб қолди. Бунинг устига унинг таниш-билишлари бор экан, Лая қирғоқларида ёғоч кесиб, эсон-омон юрибди. Бўлма-

сам аллақачон ўша оч бўри сингириб, ахлатини дуч келган жойга ташлаб кетган бўлармиди.

Бу ердаги лагерь ҳар ҳолда қатор-қатор тиканли симлар билан ўралмаган эди. Бунинг сабаби бирон бир маҳбуснинг қочиб кетиб, ўзи борадиган манзилига омон-эсон етиб бормаганлигида эди. Ахир, бу кўргулик Зухриддиннинг бошига бир марта тушди-ку. Ўшанда ҳам у ўз юртини эмас, тиканли сим ортини мўлжаллаб келаётган эди.

Маҳбуслар уззу-кун ишлардилар. Тиканли сим ортидан чиқишиб, яна ўша савил жойга кириб кетгунларича тушлиқда аранг бир соатча енгил нафас олган чоғларида кимдир жиндаккина мизғиб олишни хуш кўрсалар, яна бошқалари ўтмиш хотираларига шўнғиб, “ўзларининг ростдан ҳам бир вақтлар ота-оналарию, бола-чақалари бормиди”, деган ширин ўйга берилардилар. Дунёдан бутунлай узилиб қолган маҳбусларга чиндан ҳам ўтмиш хотираларнигина эслаш мумкин эди, холос.

Нодира опа Зухриддиннинг ёнига тез-тез келиб турадиган бўлиб қолган эди. У ҳар шанба келиб, бозор куни яна изига қайтарди. Бу томонларни ёзи жудаям қисқа бўлгани учун у баҳорнинг сўнги ҳафтасидан келишни бошлаганди.

– Сиз менга кўп яхшилик қилдингиз, яна кўп овора бўлиб ҳолимдан хабар олиб турганингизни қандай қилиб қайтарар эканман, – деди Зухриддин унга қандайдир ўзи ўйламаган яқинлик ва илиқлик билан тикиларкан.

Нодира кулиб қўйди. У чиройли куларди. У кулганда чап томонидаги кулгичи бир оз ичига кириб, лабларини яна ҳам чиройлилаштириб юборарди. Худди мана шу ҳолат Зухриддинга ёқиб қолгани учун унга тез-тез қараб қўяр, ўзининг ҳам лабида кулгута ўхшаш табассум пайдо бўлиб кетарди.

– Ўрмонингизни бир оз айлантирмайсизми? – деди Нодира ғалати ишвага ўхшаш табассум билан уна қараб.

– Менинг ўрмонимми? – кулиб сўради Зухриддин.

– Унда менинг ўрмонимми? – дедию, Нодира жилмайиб кулган эди Зухриддиннинг кулгуси уникига ҳамоҳанг бўлди.

Алая дарёсининг ўнг соҳили бўйлаб боришаркан, негадир Зухриддин Нодиранинг кафтини ушлаб кафтига қўяркан:

– Бу қўлларингизни ўша ўрисингиз роса маза қилиб ушлаган бўлса керак, – деб сўради.

– Ўрисимни сўраманг. Энди у марҳум – деди бир зумда хомуш тортган Нодира. – Ҳамма ёшлик аламларию, дардларим ўзим билан, нима қилай.

Зухриддин “нега шу гапни айтдим-а?” деб ўз-ўзидан хафа бўлдию, юзи яна ёришиб, қарағай ёнида чирмашиб турган қип-қизил маймунжондан уч-тўртта териб узатган Нодирага кулимсиради:

– Мен сизни хафа қилмоқчи эмао эдим... – деди узр сўрагандай унга. Бирпас шу... – у бир оз дарахтлардан ялангликка чиқишганидан сўнг ишора қилди. – Анави қарағай танасига суяниб ўтирмаймизми. Чарчадим, шекилли.

Зухриддин тўпиққа урадиган ўт-ўланларга ўзини узала ташлаб чалқанча тушиб ётаркан, Нодиранинг қилган яхшиликлари хаёлига тушиб, ўзини йўқлаб келган иккинчи бор учрашувдаги унинг гапларини эслади.

– Сиз менга керакдек туюласиз, Зухриддин ака. Ёшимизда атиги бир-икки ёш фарқ бўлгани учун ака десам бўлаверадию... – у бир оз ҳаяжонга тушиб, қалби титради. – Менга сиз жудаям керакдексиз. Эркак зоти барибир аёлга қалқондек туюлаверади, Зухриддин ака. Сиз билан учрашиб... – у сизни бўри оғзидан тортиб олганимиз деган гапни хаёлига ҳам келтирмай давом этди. – Ҳа, сиз билан учрашиб қолганимиздан сўнг она ерларимиз, одамларимиз тез-тез эсга тушадиган бўлиб қолди, тагин яна. Менга сизни шу туришингизни ўзи қалқондай бир гап. Биронта бир бола

насиб қилгандайди, ўзимни ҳозиргичалик хор деб ўйламаган бўлармидим...

Бошини қуйи босиб олган Нодирага Зуҳриддиннинг ҳам негадир раҳми келди. “Менинг дардим олдида унинг ҳаёти ҳам енгил эмас экан” деган фикр келаркан:

– Мен сизнинг меҳр-шафқатингизга арзимаيمانми? – деб сўради тишлари билан лабларини эзгилаганича.

Нодира бошини чайқаб қўйди.

– Зуҳриддин ука, мен сиздан, ростини айтсам, ҳеч нарса кутмайман. Илгарилари бу томонга қочиб келганимизда, ўша юртларни ташлаб, – у ҳўрсинди. – Ҳеч нарсани, ҳеч нарсани эсламасдим. Кўзимга муҳаббат кўринган, холос. Кейин тушундим. Кейин тушундим, кеч бўлганди. Қисматимни ўзим жарга судраб кетаётганда тушундим, кеч эди. – Гапларимни эшитяпсизми, ё... ухлаяпсизми?” деб сўрамоқчи эдию, негадир тили бормади.

– Сиз ҳадеб ўзингизни ўзингиз эзаверманг, Нодира – деди Зуҳриддин унинг унсиз йиғлаётганига қалби чидамай.

– Мени тушунаяпсизми? – деб сўради Нодира.

– Тушунаяпман.

– Нимани тушундингиз?

Зуҳриддин бошини кўтариб унга ялт этиб қаради: ю:

– Айтиш шартми? – деб сўради.

Нодира “шарт” демоқчи бўлиб оғзини жуфтладию, яна фикридан қайтиб ғамгин кулиб қўйди, холос. Кейин эса:

– Мени... мени бирон бир эркалай оладиган одамга зорман, тўғриси айтсам. Ахир, мен аёл кишиман-ку. Эркак киши билан бўлмаганимгаям... – у яна алланима демоқчи эдию, томоғига тиқилган алақандай нарсадан бўғилиб қолгандек қаттиқ ютинди. Кейин ўзини қўлга олиб, унга қаради: – Мен... мен сиз билан бирга бўлишни истайман. Бетимни шарт-

та юлиб айтадиган бўлсам. – У ўтирган ўрнидан турмаёқ эмаклаб келиб, Зухриддинни пинжига кириб, уни қучоқларкан, юз-кўзларидан ўпа бошлади. – Мана кўряпсизми, бунақа нарсаларни унутиб юборганимга кўп бўляпти. Сиз ҳам мендан кам эмассиз, шекилли, – деганича бирдан хандон отиб кула бошлади.

Лекин ўшанда ҳеч нарса бўлмаган эди.

Зухриддин ҳам, Нодира ҳам бир-бирини маҳкам қучоқлашганича юмалаб-юмалаб оғиз-бурун ўпишса ҳам ортиқ ҳеч нарса бўлмаган эди.

Зухриддин ётган жойидан ирғиб туриб, ўзидан салгина нарида унга қараганича ўтирган Нодира суяниб турган қарағай танасига бор оғирлигини ташлаганича суяниб ўтирди.

– Доим ўйланиб ўтирасиз. Ҳозир эса нималарнидир ўйладингиз? – деб сўради Нодира.

У, сизни, дея олмади. Мийиғида кулди-ю:

– Ўғлимни, деб юборди

– Ўғлингиз борми? – сўради Нодира.

– Битта қизим ҳам бор.

– Оналари-чи?

– Оналариям бор эди.

– Оналари қаерда? – сўради Нодира.

– Илгари айтмаганмидим...

Нодира бошини чайқади-ю:

– Айтувдингиз-у... узун-юлуқ айтувдингиз чоғи...

– Ўғлим бор эди, – деб гап бошлади Зухриддин. – Уруш пайтида асирга тушиб, Германияда қолиб кетдим. Соатсоз эдим мен. Айтувдим, шекилли, турар жойим Берлинга жудаям узоқмас деб. Бир куни келсам Берлин остин-устун бўляпти, қиёмат-қойимдек... Фашистлари енгиляпти... анчаям бўпти, бу гапга. Бир томонда инглизча жавраса, бир томонда ўрисча гаплар. Бири ватанга қайтсанг, сени ҳамма гуноҳларингни кечирришади деса, яна биттаси отади-чопади, деган гаплар қиляпти. Амери-

кага қоч, деб бири айтса, бири юртингга қайт, дейди. Битта пленда танишган қадрдоним бор эди, кейин кўрмадим, у Америкага кетаман, деб юрувди. Нима бўлса бўлгани деб, юртга қайтдим, тўрт ёшга кираётган ўғлимни олиб. Онаси немис бўлсам яхши хотин эди. Худони зорини қилди, қайтма деб. Бу бош пишмаган экан-да, ўшанда. Ҳозиргидек пишганда плендаги ошнам қилган ишни қилардим. Яна эсимга солдингиз, ўша кунларни. Ўғлимдан айрилган кунларимни эслатиб...

Зухриддин гапини ўртасида ўнг қўлини Нодиранинг елкаларига ташлаб қўйди, ўзига “ялт” этиб қараганига “айтмайми?” дегандай қошини учирган эди, Нодира унга:

– Эшитяпман, айтинг ҳаммасини, – деди ўз елкасига ташланган Зухриддиннинг ўнг қўл панжаларини панжалари билан ўйнаганича.

– Ўғлим эслаб қолганми-йўқми, ҳеч нарсани билмайман. Ленинградга олиб келишлари билан мени крепостига кўпчилик билан тикди-қўйди. “Бола қани?” деб сўрасам, “уни ўзимиз тарбиялаймиз” дейишди. Энди уни ўлигиниям-тиригиниям, қаердалигиниям билмайман.

Нодира унинг ҳикоясига эзилиб кетса ҳам бир оз далда бермоқчи бўлиб, кўнглини кўтарадиган гапми, қилиқми ишлатишга ҳаракат қилди:

– Панжаларингиз ёниб туради-я, сизни?

Зухриддин унга “ялт” этиб қаради.

– Тўғри айтяпсизми? – деб сўради унинг панжалари орасидан ўзининг панжаларини суғуришга ҳаракат қилиб.

– Мен... мен еб қўяманми, бу панжаларингизни? – эркаланиб ишва қилди у. – Яна унинг кўнглини бутунлай ўтмишдан узиш мақсадида. – Кўкрак қафасим юрагимни сиқиб қўйяпти чамаси, – у Зухриддиннинг панжаларини мушт этиб йиғаркан, иккала кўкрагининг ўртасига олиб борди. – Ушланг. Ушланг-а. Ие, на-

мунча кўрқасиз, ўтган галги шижоату, эркалатишлар қаёқда қолди?

Ростдан ҳам Зуҳриддиннинг бошидаги хаёллар туманлашиб, аллақандай кўзғалишдан баданларида олов учқунлари тепа бошлади. Кейин Нодирани чап томонидаги кўкатларга суяброқ қаддини эгаркан, лаблари ўз жуфтини тимирскилаб, оппоқ бўйинлардан ўрмаланганича тепага қараб кетди.

– Воҳ... – деган майин ва кўкрак қафасидан бўғилиб-бўғилиб отилаётган хўрсиниқ жуфтланган лаблардан кейин тинчиб қолди.

Зуҳриддинга Нодира сингари бу томонларнинг анча-мунча паст-баландини билган одам керак эди. Хотиннинг кераклигини, қўйинини иситгандагина эмас, бағрига ҳам олов бериб турса ҳалиги комендантнинг хотинидай эридан ололмаган нарсасини олиб, кейин ўзининг чилдирмасига ўйин туширишидан эҳтиёткорлик қилмаса бирор бир балога гирифтор бўлиб қолишидан чўчирди. Ўша комендант суюклисининг гапига кириб, бир сониялар чамасидан ётганда “иш” нима билан тугашини ҳали ҳам кўз олдига келтиролмайди.

Кейин эса...

Кейин эса бўри таламаган, балки еб юборишга сониялар етмаган тақдирда ҳам кўрсаткич ва бош бармоқ ҳажмидайгина келадиган қуролнинг оғзидан чиқадиган қўрғошиннинг иссиғи бирор ерига қадалган заҳотиёқ ана шу комендантнинг хотинида қолдириб кетадиган зурриёд қимирламасдан туриб ўзи йўқ бўлиб кетармиди, буни Худо билади.

Зуҳриддинга ўхшаш ёхуд унинг чекига тушган қисматга ўхшаш маҳбуслик тамғаси босилган минглаб бегуноҳ одамлар Лея ёки Печора дарёси атрофларида қарағай кесиби, ёғоч оқизишаётган чоғларда ё бошларига ағдарилаётган дарахтлар тушиб кетиб ёки ёғочлар билан бирга ўзлари ҳам салгина эҳтиётсизликлари туфайли сувга фарқ бўлиб, ғўзалардай тез-тез чеканка қилиниб туриларди.

Бу дунёда ёмонлар қаторида яхшилар ҳам ҳар ҳолда кўп экан. Бераринг бўлса “яхшилар” янаям кўпаяркан. Одамни ана шу “берари” доимо кўп бўлсин экан. Одамни сиртидан билиб бўладими. Олмайман, деб кўпроқ олишингни ўзинг ҳам билмай қоласан. Нодира доимо энди Зухриддинга кўз-қулоқ бўлиб қолди. Шундай қилмаса ҳам бўлмас эди. Буларнинг қонида бир-бирига уйқашлик, ўхшашлик, яқинлик томонлари бор. Ахир уларнинг келиб чиқиш бобокалонлари бир, ҳар ҳолда.

Нодира Зухриддин берган олтин пистончаларнинг энг сўнггисини ҳам яхшилик ишига сарф қилганди. Энди унинг Зухриддинни бу томонларда бирор бир фалокатни ҳисобга олмаганда соғ-саломат юришига бир оз кафолат томонларини яратиб қўйганди. Нодира ўша ўзи сарф қилган олтин пистончаларнинг кучидан уни ҳатто бир-икки кунга лагердан олиб чиқиб кетиши, эркинроқ тиканли сим ортига жириб чиқиши ҳам мумкин эди. Зухриддин унга “мени ҳимоя қиларсан” деган умидда бермаганди. Ўзингизни бирон корҳалингизга ишлатарсиз” деган ери бор эди. У ўша бўри ражигандан сўнг ўзини бу томонларда тирик қолишини кўз олдига келтиролмас эди.

У ўша комендантнинг хотинидай ўзидан сўнг бирон бир зурриёд қолишига ҳам ишонмай қўйди. Ўша бўри оғзида қўй ёғидай эриб кетиш мумкинлигини кўргандан сўнг ўзидан қолган икки зурриёднинг ҳам бу дунёда вояга етишига ишонмай қўйганди. Эҳтимол, улар аллақачон йўқ бўлиб кетишгандир.

Бир гал Зухриддин пуштсиз комендант хотинининг зурриёд қолдириш ҳақидаги ялиниб-ёльворишига рўйхуш бермаганига қаттиқ ачинди ҳам. Ахир, деди у ўзига ўзи, комендантнинг хотини киму, ким бўлмаслигидан қатъи назар, менинг зурриёдимни олиб қолганда барибир уша зурриёдда менинг, менинг аждодларимнинг қони оқиб турармиди” деб афсус ҳам чекди.

Лекин у ўша уруш бошлаган Германияда, ўзини уруш бўлмасданоқ сотиб юборишган власовчилар олиб бориб ташлаган юртда унинг соатсозлик дўконига “Гитлер-юген” деган ёш-яланг ўсмирлар маймун боласини томоша қилгандай ора кунда келишиб, мазах қилишларини шу кунгача унутолмаган бўлсада, ўзидан қолган иккитагина зурриёднинг борлигига, шу кунларгача яшаётганига ҳам барибир ишонмасди.

ХП

– Пулни уриб кетибди-ю, дада.

– Қанақа пулни уриб кетипти? – елкасини қисганича сўради Мадумар ака.

– Бутунги савдони пулини уриб кетипти-да, дада. – Мадаминжон қозон бошида қопқоғи сурилиб очилган лаганга кўзлари ишониб-ишонқирамай яна бир қараб қўйиб жавоб қилди.

– Ким уриб кетарди, ўғлим? – сўради Мадумар ака ўрнидан кўзгалиб, сўридан пастга тушаркан.

– Э... – Мадаминжон қозонга сув қуйиб бўлиб, қўлида ушлаб турган чўмични нарироққа зарда билан ирғитди. – Анавиларингиздан биттаси ивирсиб юрганга ўхшовди ҳали. Ўша, ўша урган барибир. Худди энамизни боласидай бирам меҳрибонлик қиласиз-а, шипана-пипана, самарискаларга қараб, ҳайронман.

– Ўшанларни еганини қаттан биласан? – бир оз жаҳл билан Мадумар ака ўғлига қараб келаркан. – Ўшаларинг ҳеч сени пул-мулингни олганини биласанми, шу вақтгача? Олмаган, билдингми? Яна менга ўдағайлайсан “анавиларинг” деб. Ана шуларим олганини худди билгандай гапирасан-а?

Мадамин жон аччиғи ҳозир бурнини учида турса ҳам отасига тик қараб, бошқа гап қилгиси келмади. Лекин ўша шипана-пипана болалардан бири шу ат-

рофда куймаланиб юрганига кўзи тушганини яхши эслади. Уларнинг кўпчилиги қорни очлигидан овқат сўрашади. Дадил келиб, Мадаминжонларнинг савдо пулини ташлайдиган қопқоғи ярим очиқ турган лаганчага қўл югуртирганини ҳеч қачон курган эмас. Ўша курган “самариска”ни яна бир эслашга ҳаракат қилдию, бошқа эслай олмай бошпани чайқади. Кейин отасига қараб:

– Яхши савдо бўлувди-я, – деб афсусланиб қўйди.

– Шундай қилиб бутунги савдони пулини урдирвордим дегин, ўғлим. – Мадумар ака “пулни ким олдийкин-а?” деган хаёл билан чап қўлининг орқасига ўнг қўлининг ўртанча бармоғи билан уриб, аллақандай бир куйни оғзида “фингший” бошлади. – Бу ўзимиззи самарискалар олмайди, бўптими? Уларни ёмон ҳам деб бўлмайди, ўғлим. Униси-бунисини эвини қилиб қорнини тўйғизиб қўйяпмиз. Лекин ким олиши мумкин? Э, ке, қўй, бева-бечоралар мана шунақа тақчиллигу, йўқчилик пайтида кунини кўришаётганда, бир эвини қилиб, биз унақа-бунақа нарсаларга ачинвормасам бўлади, болам. Анави... ҳо, оти нимайди, отинг ўчгурни? – у бир нималарни сўрамоқчи бўлиб ўғлига қаровди унинг елкаларини учириб турганини кўриб, айтмоқчи бўлган гапи хаёлига келиб кетди шекили, ўнг қўлининг панжаларини тўла ёзганича гапида давом этди. – Ана, топволдимам нима демоқчилигимни. Анави бору, халқлар доҳийси, ким эди?

– Исталин, – деди Зухриддин кўп вайсаётган отасидан бир оз ранжигандай истар-истамас.

– Ўша Исталининг етим-есирларга раҳм-шафқату, меҳрибончилик қилиб, детдомлар очяпти дейишадию, яна қўча тўла самарискалар. Битта-иккитаси қозонимиз бошига келиб турганига овқатимизни қизғонмаяпману, лекин самарискалар жуда кўпми, ўғлим?

– Кўп... кўп дада, – деди Мадаминжон отасининг гапларини маъқуллаб. – Ўзимиздан чиққан самарискаларам жонга тегиб, қупайиб кетяпти-да.

– Ие, – деди Мадумар ака бошини чайқаганича, – бу самарискаларни ўзимизникию, яна бировларникиям бўладими, болам?

– Ўзбек самарискаларни айтяпман-да, дада.

– Самарискаларинг битта бўлмайдими? – ҳайрон бўлиб сўради Мадумар ака елкасини учуриб. – Уларни, Худо тавба-ей, ўрис-ўзбегию, қирғиз-қозоғиям бўладими? Анави раҳматли Ханс бориди-ю, олмон. Ҳа, немис десангам бўлади. Ўша бир томонда юргандан кейин ўзбек плену, мабодо аканг ўша олмонга асир тушган бўлса олмон... ана немисам деёвургин.

– Э, – отасининг гапларига яна ғани келган Мадаминжон. – Эрталик гўшт-пўшу, картошка-партошкага қайси пулни ишлатамиз, дада? – деб сўради.

Мадумар ака яктагининг чўнтақларини ковлаб, ўғлига пул олиб узатди. Кейин мийиғида кулганича:

– Яна анави самарискаларингга олдирвормагин, болам, – деб қўшиб қўйди.

– Унга ўзингиз айбдор. Самарискаларниям бир эркалайсиз, ғаним келиб кетади. Эртага ўшаларни биттаси бор, ҳаммаси уни гапига кирадигани. Ўшаниси билан бир гаплашиб кўрай, ўшалар олган бўлса топиб беради, – деди Мадаминжон ишонч билан.

– Э, қўй, – деди Мадумар ака қулини силтаганича. – Ўша пулни ўша самарикаларинг олган бўлса савоби ота-онасининг руҳларини шод қилсин. Унақа жудаям бахил бўп кетма, болам.

Мадумар аканинг “қўй-қўй”ига қарамай эртасига Мадаминжон ўша ўзи айтган “самариска”ларнинг “етакчиси”ни ўзларининг ошхонаси ёнида учратиб, ёнига чақирди.

– Отинг Димкамиди? – деб сўради русчалаб ундан.

– Димка, Мадамин ака, – деди икки қўлини кўксига қуйганича салом қиларкан. – Нима қилай? Ишларингиз бўлса қилдириб берайми? Сизлар, анави Мадумар ота жудаям яхши одам. Мен бунақа яхши одамни ҳеч кўрмаганман. Овқат беради. Чақириб

қорнинг тўқми, деб сўрайди. Фақат ўрисча билмайди. Мен ўзбекча билмайман. Ўрганволдим беш-олтита гапни. Овқат беринг, қорним оч дейман. “Ассалому алайкум” дейман икки кўлимни кўксимга қўйиб...

– Димка, – деди Мадаминжон унга зимдан разм соларкан, – кеча савдодан тушган манави идишдаги пулни уриб кетишди.

– Ўлай агар, мен олганим йўқ, – деди Димка бошини сарак-сарак қилганича. Бизни болалар ҳам олгани йўқ. Олмайдиям умуман. Сизлар яхши одамсизлар, билдингиз.

Мадаминжон Димкага анча қараб турди да, бошини ирраб қўйиб:

– Майли, боравер, – деди негадир унга ишонқирамагандай бир ҳолатда. – Лекин бир “самариска”га кўзим тушгандай бўлувдию, яхши эслолмаяпман, – деб қўйди орқасидан.

Димка Мадаминжондан узоқлашиб бораркан, “мен таниганлардан ҳеч бири менга индашмай...” деган хаёл билан бозорга кириб, ўзининг унда-мунда “тирикчилиги” билан юрган “самариска”ларини қидира бошлади. Уларниям истаганингда топишинг қийин. “Ов”ининг орқасига тушган бўлса баъзан эрталабдан кечгача “дум” бўлиб “иши битгунча” юраверади, қорнини қулдираётганига ҳам қарамай.

Тақчиллик пайтларида “ит эгасини” танимайди, қопаверади. Лекин Димка ёш бўла туриб Европа шаҳарларини, энди эса Осиё томонда поезднинг охириги бекатию, сўнгги темир йўл излари тугаган жойларгача биргина кундалик “емиш”ини қидириб юрибгина эмас, ота-онасиз етимлик муҳрининг азоб-уқубатларини ўша томонларда қолдирганича “дунё кезиб” юрипти-да, ўзи айтганидай.

Димканинг тоғ томонга яқин ёнбағирда яхшигина “кулба”си бор. Бу кулба ҳозирча ёзлик кулба. Қишга эса анча бор. Ўтган йили қишлик кулбасини қизил

ёқалилар билиб қолишиб, бузиб юборишган. Аммо кулбамисан, кулба эди-да, ўзи. Нимаям қиларди кўп ичиб, кулбасига судралиб келиб. Оз бўлмаса қўлга тушганда қамалиб кетармиди, буни ўша қизил ёқалилар билишади. Ўзи бировни ўлдирмаса, биров билан ҳадеб ёқалашавермаса. Баъзиларнинг эҳтиётсизлигини ҳисобга олиб, чўнтагидаги нарсаларини уриб қўяди. “Битта товукқа ҳам катак, ҳам сув, ҳам дон керак” деганларидек, Димкага ҳам қорнини тўйгазиш учун, буёғи кийиниш деганларидек, озмунча пул керакми?

Орадан уч кун ўтгандан кейингина Димканинг жангарилари ярим тунда бозорга кираверишдаги ошхонанинг “шефи” урдириб қўйган савдо пулини ўмарган қароқчи топиб келишди. Димканинг ёзлик қароргоҳидай бу қароқчининг кулбаси ҳам ахлат ташланадиган ўранинг чап биқинидаги матавоз тортиб юрадиган, яроқсизликдан ташлаб юборилган вагонча ичида эди. Қаранг-а, бу Димканинг шоввозлари шуниям қидириб, топиб олишди-я.

– Мен... мен кўзларимга ишонмаяпман, Фрид. Ростдан ҳам ўзингмисан? – “Димка”лаб бақирганича ўзини маҳкам кучоқлаб йиғлаётган болага ишонқирамай унинг юзларига қайта-қайта қарарди Димка.

– Мен... ҳа, менман Димка. Наҳотки, сен мени топиб олсанг-а?! Мен эмас, сен мени топиб олдинг-а, шундайми?

– Йўқ, Фрид, сен менинг айтганимни қилибсан. Яша, яшавор, Фрид. Уч йил... йўқ тўрт йил бўляпти-я, Фрид, сени кўрмаганимга, у ҳамон ўзини кучганича йиғлаётган боланинг кўзларидан оқаётган ёшларни енглари билан артишга тушди.

Ёшига нисбатан бўйи новча, бетларини бир оз сепкил босган кўк кўз Димка ўзи Фридаб, бағрига босаётган, бир оз қорачадан келган болани бағридан чиқариб, ўзи ҳозиргина туриб кетган жойга ўтқаздию, бошини сарак-сарак қилганича:

– Вой, Фрид-ей! Кўзларимга ҳалиям ишонмаяпман-а, сенлигинга, – деди ёнига ўтираркан елкасига ўнг қўлини ташлаб. – Роса йўл юриб билгандирсан, дунёни кенглигини. Ўша дунё қанчалар кенг-у, одамлари кўп бўлмасин, бир-биримизни барибир топиб олишимизга ишонардим.

– Мен-чи, Димка, сени топиб олишимга ишонмай қўювдим.

– Бу ерга қачон келгансан, учрашмаганимизни қара-я, – деди Димка.

– Беш-ўн кун бўлди келганимга.

– Рост айтяпсанми, Фрид?

– Рост айтяпман, – деди Фрид бир хўрсиниб олиб.

– Унда қаёқларда юрдинг, бўлмасам?

– Тошкентда мени тутиб олишди. Болалар уйдан қочолмай юрдим. Иннайкейин ўқишним... биласанми мактабда ўқишним ёқтириб қолдим. Сени барибир топаман, деб юрардим. Биласанми, тушларимга-ям кирардинг.

– Сени уришдими, болалар? – сўради Димка.

– Қайси болаларни айтяпсан? – сўради Фрид.

– Буларни айтаётганим йўқ, – деди Димка Фридни қидириб топиб, ҳозиргина бу ерга тутиб келганларга ишора қилиб.

– Улар уришдию, кейин сен ҳақингда гапиравериб кўрқитиб ҳам қўйдим. Ўшандан кейин урмай қўйишди.

Фридни тутиб келишган болалар ҳамон Фрид билан Димкага ҳайрон бўлишганича анграйиб туришарди. Уларнинг бир-бирларига шунақаям қадрдонлигини билиб ёнларидан пул чиқаришди-да, Димкага узатишди.

– Бу қанақа пул? – сўради Димка.

Новча, сариқ бола Фридга қараб ишора қилди:

– Унинг чўнтагидан ковлаб олувдим.

– Сен-а? – ўшқирди Димка.

– Ўша... – дудуқланиб жавоб қилди бола. – Ўша, ҳалиги бозорга кираверишдаги ошхонадан ўмарилган пул экан...

Димка ялт этиб Фридга қаради.

– Қорним оч эди, Димка. Пойлаб туриб ўмардим, билдирмасдан.

– Ҳа, майли – деди Димка қўлини силтаганича. – Сен ўзимизникисан, жин ҳам ургизмайман. Ма, ол Фрид, – у шимининг чап чўнтагини ковлаштириб, бир тутам пул чиқараркан, санаб Фридга узатди. – Ма, ол, ишла-тарсан.

– Нимага? – сўради Димканинг қўлидаги пулга ҳайрон қараган Фрид. – Илгарилариям бир-икки марта пул бергандинг, эсимда. Ҳозир эса...

– Анавилар чунтагингдан олиб қўйган пул эвазига беряпман сенга, Фрид. Сени чунтагингдан олган пулни эса ўша айтган ошпазларга бераман. Улар жудаям яхши одамлар. Бировларни тузини еб, тузлиғига тупуриб бўлмайди, Фрид. Айниқса яхши одамларга. Улар сен билан менга ўхшаган етимларни ҳечам уриб, сўжиб ҳайдашмайди. Айниқса, йўғон, кексароқ бобой шунақайкан. Ўзбекча билмасам ҳам оғзини пичирлашию... кейин кўзларини сенга тикиб, худди ота-онанг-ни кўзларидай ёниб, термулиб туришини кўрсайдинг... жудаям ғалати-а?

Фрид негадир йиғламсирагандай бурнини тортиб қўйди.

– Боринглар, кетаверинглар, – деди Димка Фрид-ни тутиб, бу ергача оёғини ерга теккизмасдан олиб келган болаларга қараб. – Фрид мени ошнам, укам ҳам. Айтдим-ку, уни кўрмаганимгаям юз йиллар бўлиб кетди, чамамда. Бугунча бошқа жой топиб ётарсанлар.

Устидаги жулдур кийимларини қоқиб, текислаганларича Димкага таъзим қилиб чиқиб кетган болалар ортидан қараб қолган Фрид бошини чайқаб қўйди-ю:

– Буларни қаердан топиб олдинг, Димка? – деб сўради.

– Бунақалардан шаҳарда бир эшалон, – деди Димка бамайлихотирлик билан. – Ҳаммаси айтганимни

қилишади. Айтсам отилган ўқниям тутиб келишади, Фрид, – мақтаниб қўйди кейин.

– Сен уларни қўлидан қандай қутулдинг, Димка? – сўради Фрид.

– Ўшандами? – кулиб қўйди у. – Жудаям ёмонларининг қўлига тушган эканман. Икки кун оч қўйишди. Ҳатто.... – у ўша воқеани кўз олдига келтираркан ижирганиб қўйди. – Ўша қизил ёқалиларни ит феъллариям бор, билсанг. Яна қайга юборишарди, ўзинг биласан. Беш-олти кун авахтасига тикқан бўлади-ю, кейин яна болалар уйига обориб беради, қоғоз-поғозларини тўлдириб, – у бурнини тортиб қўйиб сўради: – Барибир ота-онанг билан учрашмаган бўлсанг керак-а?

Фрид елкасини қисди-да, бошини чайқаб қўйди.

– Биламан, иккимиз ҳам етиммиз. Мени ота-онамни ўшанда сенга айтгандим-а, фашистлар отиб ташлаган деб. Тирилиб келишмайди, барибир. “Сениям ота-оналарингни бизникилар отиб ташлагандир, “уруш бошланганида” демоқчи бўлдию, негадир Фридни хафа қилгиси келмади чоғи, ота-онангни ҳеч эсломайсан-а? – деб сўради.

Фрид яна бошини чайқади.

– Исmlариниям билмайман-у... – деди Димкага қараганича. – Мениям ота-онам бўлганмикин-а, Димка?

Димка индамади. Кейин эса:

– Ҳаммани бошида ота-онаси бўлади... кейин ўлиб-нетиб кетишади, шекилли. Эҳтимол, сен ота-онангдан ўша урушни деб адашиб қолгандирсан. Балки, ота-онанг сени болалар уйига ташлаб, ўзлари урушга кетишгандир. Буни ким билсин. Катта бозорда адашиб, йўқолиб қолгандирсан, Фрид. Энг муҳими, биласанми, сен билан мени борлигим. Ота-оналаримиз бўлганда, эҳтимол, иккаламиз ҳеч қачон учрашмаган бўлармидик. Нима дединг, Фрид? – деди у.

– Тўғри, Димка. Ота-онамиз бўлганда яхши эдию, лекин сен билан учрашмаганимиз ёмон бўларди. –

Фрид қоғоз устида турган қотган нон бўлагини олиб оғзига солди.

Буни курган Димка:

– Очмисан, Фрид? – деб сўради.

– Ҳа, – иқрор бўлди Фрид.

– Ҳозир тўғрилаймиз, – деган Димка авра-астари титилиб кетган тўшакнинг чап томонидаги учини қайриб, қоғоз халтага тиқиб қўйилган иккита нон билан ўрдак гўштини олиб, бошидаги кепкасини олганича унинг устига қўйди. – Ол, ол Фрид, қорнингни яхшилаб тўйғизиб ол. Қара-я, сендай меҳмоним топилиб қоладию, хурсандлигимдан эсим оғиб қолганини қара.

Улар бошидан ўтган яхши-ёмон воқеаларни бир-бирига ҳикоя қилишганича гоҳ кулишса, гоҳ қовоқларни ўз-ўзидан уйилиб, ғамгин бўлиб қолардилар. Кейин эса ўзлари яна жимликни бузиб, бир-бирларига қараганларича қотиб-қотиб кулишарди.

– Мен сени, – деди Димка эрталаб кечқурунги қолган нон ва гўштан тамадди қилиб олишгандан сўнг, – ўша кеча мақтаган ошпазларни олдига олиб бораман, – деб қолди.

– Нима учун, Димка? – чўчиб сўради Фрид ундан.

– Сен ўғирлаган пулни олиб бориб берамиз.

– Сени... сен мени унга ушлаб берасанми-а?

Димка “қаҳ-қаҳ” отиб кулди.

– Унда нима қиламиз уларни олдида.

– Қанақа одамлигини бир кўриб қўясан.

Фрид бошини чайқади.

– Йўқ, йўқ, мен бормайман. Мени кўришса еб қўйишади-ку, Димка?

– Емайди. Уларни қанақа эканлигини кўрасан.

– Йўқ, бормайман.

– Майли, унда, – деди Димка Фридни унчалик хафа бўлишини истамай. Сен шу менинг кулф тушмайди-ган, калитсиз ҳам очилаверадиган кулбамда зерикмай

ўтира тур бўлмаса. Мен “ғир” этиб бориб, пулни бериб келаман.

– Ҳа, Димкаси тушмагур, ўғривачча бола, – деди уни кўриши билан Мадаминжон отасига бир қараб қўйиб. – Нима керак сенга эрталаб, ҳали ола қарға гўнг титмасдан аввал.

– Мана, у чўнтагини титкилаб бир сиқим пул оларкан, “чарс-чарс қилганича ёғ доғ бўлаётган қозон ёнига қўйди.

– Қаердан топдинг? – сўради Мадаминжон гоҳ пулга, гоҳ Димкага ҳайрон бўлиб қараркан.

– Ўғрини ушладим. Яхши ўғрийкан. Ҳали бир тийиниям ишлатмаган экан, амаки.

– Сен ўғирланган пулни топиб келдингми, болам? – сўради уларни кузатиб, картошка арчиётган Мадумар ака бошини чайқаб қўяркан. – Аммо яхши самарискалигингни билардим. Қўй, Мадамин, қайсиниси олипти, ранг-рўйи қанақа, деб сўраб юрма бундан. Отинг нимайди ўғлим?

– Димка.

– Димко дегин. Ўзингларга яхши исм бўлсаям мен бунақа исмларни кам эшитганман. Отанга раҳмат, бола. Ота-онанг борми? – сўради Мадумар ака ундан.

– Ота-онаси бўлса самариска бўладими, дада? – деди Мадаминжон “бу дадам ҳам қизиг-а?” дегандай бошини чайқаб қўяркан.

– Ке, овқат-повқат қилвол, болам. Мадамин, ҳали бери пишмайди-я, маставанг. Об-бо, буни оббихолам қорин-порни оч, ўғлим. – Кечаги овқат-повқатлардан қолмаганмиди, ўғлим. – Мадумар ака ҳали у, ҳали бу идишларнинг қопқоқларини очиб кўраркан бошини чайқаб “аттанг-а” деб қўйди.

– Раҳмат, ота, – деди Димка ўзбекчалаб.

– Сенгаям раҳмат. Манави Мадаминни бир оз жағини босадиган бўлдинг пулини топиб, опкелиб. – Овқат-повқат егани кептур болам, пул-мулинг бўлмасаям.

– Мени танимаптимми? – сўради Фрид Димкадан.

Димка “йўқ” дегандай бошини чайқаб қўйди. Кейин иккаласи шаҳарга чиқиб кетаётганда:

– Роса хурсанд бўлди. Ҳар куни овқат егинг келса келавер, деб айтди.

– Димка, – деди Фрид жудаям бўшашиброқ.

– Нега шалвираб қолдинг. Ё мени сотади, бу Димка, деб ўйлаяпсанми, ҳалиги ошпазларни мақтаётганим учун. Унақаларни мингтасигаям сени алишмайман, қорнимни бир умр туғизишиб юрсалар ҳам, билдинг, – деб койина бошлади.

– Йўқ, Димка, унақа дема. Бошқа гап айтмоқчи эдим сенга. Ахир сен мени тутинган акамсан-ку. Ё ундай эмасми? Шунинг учун сени излаб темир йўлнинг энг охирги бекатини қидириб топиб келдим, Димка.

– Хўш, нима демоқчисан?

– Мени болалар уйига топшир, Димка.

– Нима, нима дединг?

– Мени болалар уйига топшир, Димка.

– Нима учун? – ҳайрон бўлиб сўради Димка.

– Мен ўқимоқчиман, бу менга жудаям керак.

– Болалар уйи сенга жудаям керак? Бу нимаси энди. Унда нега ўша болалар уйида яшаб қолавермадинг?

– Мен сени топишим керак эди. Барибир сен болалар уйига бормаисан. Шундай бўлгандан кейин сен билан ҳеч қачон учрашолмайман-да.

Димка жим қолди. Кейин:

– Сенга болалар уйида яшаш шунчалар зарурми-а? – деб сўради.

– Мен ўқийман, Димка. Ўқишни жудаям яхши кўриб қолганман. Ўша болалар уйдан ўғирлаган китобларни ҳаммасини ўқиб бўлганман. Кейин сен берган пулни ярмигаям китоб олиб ўқидим. Ҳалиги, бугун сен олиб бориб берган пулни қорнимдан ошганигаям китоб олиб ўқимоқчийдим.

Фрид гапириб бўлиб, ерга қараганича тураверди. У Димкани бирон нарса айтишини кутарди. Димка ер

остидан секингина Фриднинг кўзларига кўзларини қадади-ю, унинг киприклари устида ялтираб турган ёшни кўриб эзилиб кетди. У ҳеч қачон ҳозирги ҳолатга тушмаган эди. Ўзи бировдан мурувват кўрмаганидек ундан ҳам мана шу киприклари устига ёш қўниб турган боладан бошқа ҳеч бир кимсага илиқ сўз-у, юмшоқ муомала қилмаган эди.

– Сени... сени... – деди дудуқлангандай бурнини тортиб қўйиб. – Нима учун ўқимоқчисан, ростини айт.

– Айтдим-ку, китобларни севиб қолдим деб. Ана шу китобларда, Димка, ўқимишлилар ўз яқинларини топиб оларкан. Мен... биласанми, мен ҳам ота-онамни топиб олиш учун энди мактабга бораман. Китоб ўқийман. Ўқисам ота-онамни кимлигини билмасам ҳам топиб олишим мумкин экан. Буни менга битта катта одам айтди.

– Сен китоб билан қандай қилиб ота-онангни топиб оласан? Балки тўғридир... мен ҳам яхши билмайман, Фрид. Ана ўзинг айтаётгандай мен ҳам ота-онамни топиш учун китоб ўқишим керак эканда? Йўқ, менинг ота-онамни фашистлар кўзим олдида отиб юборишган. Уларни энди тирилтириб бўлмайди. Гўштлари аллақачон чириб, каламушларми, илонларми, тупроққами ем бўлиб кетганлар. – Димка оғир бир хўрсиниб олиб гапида яна давом этди. – Сени эса ота-онангни нима бўлганини ўзинг ҳам билмайсан. Эҳтимол, ростдан ҳам китобни кўп ўқисанг топиб ҳам оларсан.

– Йўқ, Димка, топса бўларкан. Эҳтимол, сениям ота-онангни тирилтириш мумкиндир, ҳалиги битта одам айтгандай. Мен энди мактабда ўқишим керак, Димка.

Димка бошини қуйи эгганича анчагина жим тураверди. Кейин эса:

– Ростдан мактабда ўқийсанми, Фрид? – деб сўради.

– Мактабда ўқийман, Димка. Ёрдам бер. Ахир мениям бошқа болаларга ўхшаб ота-онамни топишим учун ке, ўқий, Димка.

– Мен сенга пул топиб бериб тураман, Фрид – деди Димка кўзидан ёш оқиб йиғлаётган Фридга ичи ачишиб, ақлини танигандан буён биринчи бор кўзига ёш келаркан.

Эртаси куни Димка билан Фрид иккаласи етаклашиб шаҳардаги болалар уйига боришди. Қоровулдан директорни сўраган эди:

– Директорда нима ишларинг бор эди? – деб сўради унинг ёнида ўтирган аёл.

– Укамни болалар уйига топширмоқчи эдим, – деди Димка Фридга ишора қилиб.

– Ота-оналарингиз борми? – сўради аёл. – Мен болалар уйининг директориман, – деб қўшиб қўйди кейин.

Димка қаердаги ёлғон-яшиқларни қўшиб директорни ишонтирди-қўйди.

– Хўп, укангни биз болалар уйида олиб қолиб мактабда ўқитайлик, ўзинг-чи? – деб сўради.

– Китобга менинг тишларим ўтмаслашиб кетган, – деди Димка ёлғонни ямламай ютаркан. – Китобингизни қайнатиб миямдан қуйсангиз ҳам ҳеч нарса кирмайди калламга.

– Ие, бўйнингдаги нима, туморми? – сўради директор аёл Фридан.

– Билмайман, шунақа бўлса керак, – деди Фрид.

– Ким тақиб қўйган туморингни?

Фрид елкасини қисди:

– Ўзинг ҳам билмайсанми?

– Мен эс-эс эслайдиган битта аёл таққангани билман.

– Ким у аёл? – ҳайрон бўлиб сўради, – онангми ё? – қўшиб қўйди кейин.

– Билмасам.

– Бу эскилик, – деди директор аёл қўлини силтаб. Олиб ташламайсанми?

– Йўқ, олиб ташламайман, – деди Фрид томоғи тагидан кўриниб турган туморга ўхшаш учбурчакка ўхшашиб кетадиган нарсани ўнг қўли билан ичкарироқ кўринмайдиган жойига аста суриб, тиқиб қўяркан. – Унақа деманг. Ўша менга бу тумор дедингизми? Шу тумор деган нарсангизни тақиб қўйган аёлни ҳозир эслай олмасам ҳам “буни йўқотма, ечмаям” деган сўзларини ҳар доим эслаб юрман. Шу гапларни жудаям чиройли қилиб айтган эди, бошимни силаб туриб. Буни олиб ташла, десангиз мактабингиздаям ўқимайман, – тўнғиллашга ўтди у.

– Ўша аёлни кимлигини эслай олмайсанми? – деб сўради кейин директор аёл.

Фрид бошини чайқади.

– Фамилиянг нима? – яна сўради директор аёл.

Фрид елка қисди. Кейин эса ўйланиб туриб:

– Жудаям кўп, – деди Димкага бир қараб қўйиб.

– Фамилиянг жудаям кўпми? – кулиб юборди директор аёл.

– Ўша бизни олиб келишган қизил ёқалилар қовозларига бир нималарни тўлдиришарди-да, фамилиямни билмаганимдан кейин ўзлари билганларини ёзиб қўяверарди. – Фрид кулиб қўйдию: – Тошкентдаги болалар уйида Тошкентбоев деб ёзишди. Лекин зўр экан шу фамилиям. Сиз нима ёзсангиз шу, лекин Тошкентбоев барибир яхши-а, Димка.

Димка ҳам кулдию:

– Фрид ёқтириптимиз, Тошкентбоев деб ёзаверинг, – деди директорга.

– Исминг ўзингникими, ишқилиб? – кулиб сўради директор аёл.

– Э, буни анави Димка қўйиб берган, Фрид деб.

Директор аёлга қўшилиб қоровул ҳам “қаҳ-қаҳ” отишганича роса кулишдию, кейин бирданига ўз-ўзла-

ридан бир-бирларига қарашганларича жим бўлиб қолишди.

– Лекин Фрид, деб ёзаверинг исмимни. Анави Димка ёқтиргандан кейин мен ҳам ёқтираман-да, бу исмимни.

Директор аёл яна бошини чайқаганича Димкага ўтирилиб сўради:

– Бу боланинг акаси эмассан, шекилли-а?

Димка индамади. Фрид эса директор аёлга бир қараб қўйди.

– Мен ҳаммасига тушундим, – деди директор аёл кейин Димкага кўз ташлаганича. – Сен ҳам биз томонларданмассан, шундайми?

– Шундай, – деди у негадир иқроп бўлиб. Лекин Фрид менга укамдан ҳам яқинроқ, билдингизми? Агар сизлар яхши қарамасангизлар барибир бошқа детдомларга қочиб кетамиз, – деди оёғини жойидан кўтариб ликиллатганича.

– Ҳа, қочиб кетамиз, Димка айтгандай. Ўҳ-хў, нечта детдомлардан қочдигу-а, Димка. Ленинграддан бошловдикми, ўзинг айтгандай қочишни?

– Мен, энди қаёққаям борардинг, шу бизнинг болалар уйида қол, демоқчийдим, – деди директор аёл рамгин бир оҳангда. Буёғи энди ўзингни ихтиёринг. Димка дедингми исмингни? Димка, уруш тугаганига яам анча бўлди, унинг азоб-уқубатлари, ўша урушдан қанчалар узоқда бўлмайлик сизмаган раҳбарлар тўс-тўпалонини бошлаб қўяркану, бутун дарди-аламларини шўрлик бегуноҳ одамлар тортаркан.

– Нимасини айтасиз, опа, – унга қўшилди қоровул эндигина учта ямоқ тушган чок-чокидан титилиб кетган куйлагининг ёқасига қўнган пашшани ўнг қўлининг панжаларини силкитиб ҳайдаркан.

Димка Фридни болалар уйига жойлаштириб, кулбасига қайтаётганда қулдираётган қорнидан очлигини сезиб “қаёққа борсамикин?” деб катта қўчанини ўртасида туриб қолди.

Поездлар одам вужудининг кўзга кўринмас қон томирларига ўхшайди. Улар ўша кўкимтир қон томирларидай сочилган бўлиб, бир жойдан йўналиш олганига қарамай илон изидек чувалашиб борса ҳам ўзларининг охирги поёнларини топиб, устидаги юкларини хато қилишмай жой-жойларига тушириб, яна ўз йўлларида давом этаверадилар.

Зухриддин тушган вагон ҳам ана шу поезд йўналишида гоҳ “йўл оғир, йўл оғир” ласа, баъзан эса “азобларга чидайсан, азобларга чидайсан” дегандай унинг ич-ичини емириб бўлган ғам-андуҳини қўшиб куйлаб келарди. У поезд тўхтаган бекатларнинг кўпларида пастга тушмас эди. Иккитами-учтами жудаям гавжум жойда бирон-бир емиш, ёхуд чойми, ичгани чой бўлмаса сувми олиб чиқиш учун ўрнидан турарди, холос.

Поездларда юраверсанг бошинг айланиб, анча-мунча босган жойингда поезд ҳаракатига қўшилиб, ўз ўзингдан юриб кетаётганга ўхшайверасан. Шунинг учун ҳам Зухриддин ўрнидан тураётган чоғида бир қўли билан вагон деворларини ушлаб юришга ҳаракат қиладиган бўлиб қолди.

– Жигар, ты с далеко штоли? – деб суради анчадан буён унга дам-бадам қараб-қараб қўяётган мўйловли киши унинг ёнига келиб.

– Да, – деди Зухриддин гапни қисқа қилиб.

– По национальности, жигар? – деб суради яна у.

Зухриддин ҳали ҳам ўйга чувалашиб келаётган эди. Жудаям ширин ўй бошида айланиб юрган, шекилли, сўровчининг кейинги саволига жавоб бериш ўрнига “хаёл билан бандман, кейинроқ” дегандай қўли билан бир нималарни ишора қилганича хаёли яна Нодирага кетди.

Эҳтимол... ҳа, эҳтимол, бола-мола кўрганимизда мен билан қўшилишиб бирга келармиди, Нодира. Ёмон хотинмас экан. Қанча ёрдам берди, кўнглимдан ки-

риб сувимдан чиқди. Хотин бўлса шунчалик бўлар-да, ахир. Бечора қаттиқ адашганмикин... ё бу севгини кучимикин, буни ўзи билади.

Нодира уни ўша бури оғзидан тортиб олган кундаёқ ўзига негадир яқин тутди. Ювиб, тараб одам ҳолига келтирди. Бўри тиши титиб кетган юз-кўзларидан кўра сон гўштларида захри кўпроқ қолган эканми, узоқ ётди. Кейин эса ўша гаплар... югурмаган ерию, учрамаган таниш-билишлари қолмай яна “ўлим” лагерига жойлаштирди.

Мен уни... мен уни ўша яхшиликлари учун ёқтириб қолувдим, чоғи. Мен билан кетишга кўнганда барибир олиб келган бўлардим. Йўқ, у қатъий эди, кўнмасди барибир. Мени унутма, дегани нимаси? Ўша бўри оғзидан тортиб олган куннинг эртасими, индиними немис хотини ҳақида айтиб берганида “немис аёллариям эрини ҳурматини жойига қўйишаркан, ким бўлсаям” деган эди у.

Энди буларни ҳаммаси мен учун эртақ. Ҳа, буларни ҳаммаси мен учун рўё, холос, ҳеч қачон бўлмагаидек.

– Но, долго задумался, жигар, – ҳалиги таниш овоз яна унинг хаёлини бўлди-ю, кўзларини пирпиратиб очаркан, “мендан нима истайсан, биродар” деб ишора қилди унга.

– Сен тожикмисан, биродар? – сўради анчадан кейин ёнига келиб ўтирган ҳалиги кишига қўлини узатиб сўрашаркан.

– Қаердан биласан, жигар? – ҳайрон бўлиб сўради соқоли.

– “Жигар”ингдан жигар, – деди Зухриддин бир оз лабларига кулгу югуриб.

Ҳар иккиси бир-бирларига қарашганича унсиз тиржайиб қўйишди.

Зухриддин анчадан сунг ҳарбий қисмларида тожиклар кўплигию, уларнинг кўпчилиги мана шу “жигар” сўзини қўшиб гапиришини ҳикоя қилиб берди.

– Сен жудаям кўп жабр тортган одамга ўхшайсан, – деди ўзини Поёнзода деб таништирган соқоли тожик. – Сени юз-кўзларинг негадир унсиз йиғлаб турибди.

– Тўғри, – деб тан олди Зухриддин у билан ўзбекча-лаб гаплашаркан. Сен айтгандай бутун ҳаётимни тенг ярми жабр-ситамлар орасида ўтди, биродар. Билсанг, фақат хаёлларимгина, ўйларимгина ҳам-ситамлардан олис, ширин, холос. Бошқа ҳеч нарса кўрмадим.

– Лагерда бўлдингми? – деб сўради Поёнзода.

– Лагердан келяпман.

– Эндими? Уруш тугаганигаям ўн уч йил бўляптию... Меники ҳолвайкан, жигар. Ўн йилга кетувдим...

– Ўн йил ўтирдингми?

Поёнзода бошини чайқади.

Зухриддин унга синчковлик билан кўзларини тикди.

Поёнзода Зухриддинга аста-аста гапирди:

– Уч йилида қочвордим. Қочмасам ўлиб кетардим барибир, ўша ўлим лагерларида.

– Нега лагерга тушгансан, Поёнзода? – сўради Зухриддин ҳам паст товушда.

– Пленга тушувдим. Кейин немислар лагеридан қочдим. Ўзимизникилар ушлашдию, лагерга тикқоришди, “ҳа” йўқ, “бе” йўқ. Яхшиям ўлдиришвормади ўша пайтни ўзида. Шунисигаям шукр, жигар. Ҳозир қочганимни айтиб бераман, у бошини чайқаб “уфф”лаган бўлди. Ўша Коми деган ерни ўрмонларида йиртқич айиғу, бўриларга ем бўлиб кетмаганимга ақлим етмайди ҳали ҳам. Қанақа қилиб тирик юрибман, буни Яратганни ўзи биледи, холос.

Комендантиям, соқчилариям қутурган ит эди. Йўқ, ит десам озлик қилади, жигар. Итни кет десанг, нари кетади, тегмайди. Соқчилари нақ орқангга тепиб, белингга карабинни шомпилини санчишади, лаънатилар. Ахийри... ҳа, ахийри нима бўлса бўлар дедиму, шеригим билан қочвордик. Шеригим битта қозоқ бола эди.

– Комида ёғоч кесардик дедингми, жигар? – ҳайрон бўлиб сўради Зухриддин. – Комини қайси томонида?

– Нима, сен ҳам ўша томонларда бўлганмисан?

Зухриддин “Комининг оти ўчсин” дедими, номини ҳам тилга олишни истамасдан боши билан тасдиқ маъносини берди.

– Учрашмаганимизни қара-я, сен билан. Ҳа, майли. нимаям дердик, тақдирни қисматига. Барибир учрашар эканмиз. Кўнглим ким биландир учрашишни сезиб юрарди, жигар.

Зухриддин ҳам “ҳа, одам билан одам учрашаркан” деган хаёл кўнглидан ўтаркан, бошини силкитиб қўйди. Кейин эса:

– Икки киши қочдик, дедингми? – деб сўради.

– Ҳа, икки киши қочдик. Битта қозоқ йигит билан. Яхши бола эди.

– Нима, йўлда бўри-мўри еб кетдимми? – унинг хомуш тортганидан шошиб сўради Зухриддин.

Поёнзода ҳам бошини чайқаб “афсус” маъносини билдиргандан сўнг:

– Уни, биласанми, ўша қозоқ боланинг гўштини мен ўзим едим, – деди кўзлари бақрайганича.

– Ҳазиллашяпсанми, жигар? – таажжубда сўради Зухриддин.

Поёнзода “йўқ, ҳазиллашётганим йўқ” деган маънода бошини силкирган:

– Ҳозир... ҳозир айтиб бераман ҳамма-ҳаммасини, – деди кўзига ёш олиб. Шунақа қилмасам тирик қолмасдим. Тирик қолмасдим, шунақа.

– Ҳа. Ҳаммамиз ҳам ўзимиз ҳам билмаган ҳолда тирик қолдик, шекилли. – Унинг гапларини тасдиқлаб қўйди Зухриддин. – Жудаям олисдан келмаяпсанми, ишқилиб? Одам гўшти деганингга ғалати бўлиб кетдим. Ишқилиб ҳазиллашмаяпсанми?

– Йўқ, – деди тожик мўйлови устига ёпишиб қолган гардни синчалоғининг тирноқлари билан тирнаб таш-

лаб гапида давом этди. Сенга, жигар, ўзбекча гапираманда-а? Ё тожикчани тушунасанми?

Зухриддин бошини чайқади.

– Мен ўзбекчани сендан яхши билсам керак. Ўрисканиям қийворадиган бўлиб кетганман, жигар. Лагерь сени оғзингни юмиб ташлабди. Жудаям олисдан келмаяпсанми, дедингми? Йўқ, қозоқ овулидан чиқдимку, ахир. Шундоқ гаплашиб борамиз-да, биродар. Гаплашмасанг сениям юрагинг ёрилиб кетмайдими, менга ўхшаб. Туркистонгача, буёри Хитойгача етадиган гапларни гаплашамиз ҳали. Ўзинг қаерларда бўлдинг, нималар кўрдинг, қандай тирик қолдинг? Нима учун уруш тугаганига қанча йиллар бўляптию, эндигина ковшингни судраб уйингга қайтыпсан? Шулардан гапир, жигар.

Зухриддин тожикнинг сўзларига бир оз жилмайиб қўйдию:

– Менда ўша гапирадиган гапни ўзи йўқ. Бориям азоб-уқубатлардан тугаб бўлган, – деди салгина сурилиб “бемалол ўтиравер” дегандай унга.

– Қорин-порининг қанақа? – у Зухриддиннинг жавобига ҳам қарамай қўлидаги тугунини ечиб, яримта бўлка билан бир қаричча келадиган қазини майдалади. – Ол, жигар, ол. Лагерни мен биламан. Қанча бўлдинг-а, тўғриси айт-чи?

– Ўн йилдан кўпроқ.

Тожик “вах!” дедию бошини қайта-қайта чайқади:

– Янаям тирик экансан-а? Вах-вах!!! У томонларингга фақат одам чидайди. Ҳайвонларию, ўрмон-дарахларини эркин-эпкини юришиб урганишган. Одамлар, айниқса, сен билан биздақалари тиканлар ортида... Вой-вой-ей, ўйласам юрагим орқага тортиб кетади. Э, чаёнини боласиям у кунларини кўрмасин. Отинг нимаиди?

– Зухриддин.

– Зухриддин, ҳали айтганимдай мен қандай қилиб тирик қолдим, айтиб берайми-а? Ё нимиздагиларни

биттасиям сен билан мени тилимни тушунмайдиган қаердаги чулчутлар экан, – деди атрофларида европаликлар ўз-ўзлари билан алланималар ҳақида тортишаётганидан бамайлихотирлик билан. – Лагердагилар итдан ҳам баттар эди. Мен сенга айтсам урушга икки йил кирганман. – У шу гапни айтдию негадир бўшашиб, титраб кетди. – Ёнимда битта армани бор эди. Ҳозир ўша бирданига эсимга тушиб кетди. Ўлмай ўлгур ялтироқ нарсага жудаям ўч эди. Атака бўлиб, штик санчиш бошланганда оёғинг остида ўликларми, ярадорларми босиб кетаверасан. Урушда бўлган бўлсанг кўргансан буни, тўғрими?

Зухриддин “йўқ” дегандай бошини чайқади.

– Ие, нега? Ростдан ҳам уруш кўрмаганмисан?

– Урушга кирмаганман.

– Нимага?! – таажжуб билан сўради тожик. Кейин эсига бир нарса тушди шекилли, – исмимни Сафо деб айтдимми сенга. Сен Зухриддин дединг, билволдиму, Сафолигимни айтмабман-а, сенга. Нимага урушга кирмагансан. Ё кирмай туриб қочиб лагерга тушганмисан? Йўқ, урушга кирмай қочворганингда ўша тобнинг ўзида отворишарди сени.

– Ҳалиги Власов деганлари уруш бошланиш кунларида Германияга олиб бориб, сотворган эди...

– Ўша генералларини ўзлари сотқин, ҳалиги Жукови маршалми? У жудаям зўр чиққан. Ўша бўлмаса немислар енгилмасмиди ё ўлганлари, сен билан мендақа азоб тортганларни қарғиши текканми немисларга, хулмас... Сотилиб кетган экансанда-а?

Зухриддинни бир оз гаши келдию, индамади. Оғзига солган бир тишлам нон билан қазини ютиши қийин бўлди, “сотилиб кетган экансан-да” деган гапидан кейин. Энди валахласа валахлаяпти-да, дедию, томоғидаги “қулт” этиб ичагига ўтгандан сўнг кўнгли ўрнига тушиб тожикка қараб қўйди.

– Мендан хафа бўлма, – деди у ҳам Зухриддиннинг “сотилиб кетган экансанда-а?” деганига қовоқ-тумшучу-

ги осилмаса ҳам, чайнаган нон ва гўшти томоғидан қийинлик билан ўтганини сезди. Оғзим вайсақи бўлгани билан кўнглим тоза. Энди сенга ўша Коми тарафлардан қанақа қилиб қочганимни бир бошдан айтай, эшитасанми?

Зухриддин “айтсанг айтавер, барибир тешик қулоққа ҳар нарсаям кириб чиқаверади-да”, дегандай бошини ликиллашиб қўйдию, тожикнинг ҳадеб “ол, жигар, олсанг-чи” деганидан зерикиб, яна бир бурда нон билан бир бурда қазини оғзига солиб, чайнашга тушди.

– Қозоқ хотиним қазини пири, – деди у бошини ирғаб қўйиб. – Мазаси қалай экан, жигар? Ёмонмас-а, тилинг тегиши билан эриб кетяптими? Қозоқларам зўр халқ экан, таомни маза-чучугини билишади. Хўп, – у панжаларини ёзиб, икки шапалогини бирибирига ишқади. – Энди жўро, сенга ўша лагердан қандай қочганимни бир чеккадан ҳикоя қилай-а? Аммо кўрқма, атрофимда қанақа одамлар ўтирибди. Ўтирса ўтираверсин, бу уларни иши, бўптими? Бизни ишимиз – мен сўйлайман, сен эшитасан. Эшитганга гуноҳ ҳам йўқ, жазосиям йўқ. Тешик қулоқни бу томонидан кириб, у томонидан чиқарворсаям ўзини иши.

Сафо анчадан буён уста тифини кўрмаган соч-соқолини ўнг қўлининг панжалари билан силаб-сийпаб, юмалоқ боши тепасига қўндириб олган очқизил ва қора-сарик аралашган гулли, енгилгина дўпписини айлантириб қўйиб, бир хўрсиниб олди.

– Чоривингни ит тортяптими демаю, аммо чорифимни урушига олиб бориб, ташлашган куниеқ тортиб бўлганиди, – деб ҳикоясини бошлади у. – Аммо биттаям немисни ўлдирганим йўқ. Ўлдиргим келсаям ўлдириб насиб қилмади. Аллоҳ назар қилмаса ўғри бозорга даллол бўлмайди, деганлари шу экан, шекилли. Бир қарасам пленга тушиб ўтирибмиз, бир-иккитамиз. Худди ўзинг қўлингни кўтариб, “мана, мени асирга олинглар” дегандай мингта чиғириқдан ўтказишади,

ҳаммасиям. Ишқилиб, гапларимга зерикмаяпсанми, ҳамсоя жигар? Зерикма, сен гапирсанг мен тинглайман, мен гапирсам сен тинглайсан. Йўлда йўловчиларни ўзлари шунақа бўлишади, манави поездда кўп юрган бўлсанг биласан.

Зухриддин ҳали ҳеч ҳам бундай ҳамроҳ учрамаганигами ёки кўп йиллардан бери ўз тилида ҳамсуҳбат бўлган бир зотни кўрмай, она тилида гапирадиган одамнинг ўзини соғиниб қолганигами ҳамсуҳбатининг анча-мунча овдим-довдим гапларига ҳам эътибор бермай бутун вужудини бериб, гапларини эшитарди.

– Ҳа, лагердан икки киши бўлиб, ўша айтган қозоқ йигит билан қўшилишиб қочвордик, нима бўлса бўлар деб. Қочмасак барибир бир-икки йилгаям чидамай, азоблариниям кўтаролмай ўлиб қолардик, жигар. Жудаям кўп йўл юрдик. Ўрмонларидан ўшанда бутунлай кўнглим қолган, билсанг. Бу ўрмонларини ҳеч поёни йўқ. Кирволсанг чиқолмайсан, ичида ўлиб кетасан бош-охирини тополмай. Қозоқ ҳамсоямни исми... исми Жақип эди, Жақип. Ҳа, яхши йигитиди, кўнгли очиқ, одамохун. Мен бунақа қор катта ёққан ерларни кўрмаганман. Белингни тепасидан қор кечганмиз, ўшанда. Вой-буй, эсласам юрагим ҳалиям орқага тортиб кетади. Кўп юрдик, ростдан ҳам. Роса йигирма бир кун юрганимиздан кейин егани ҳеч вақомиз қолмади. Бир ёқдан совуқ, бир томондан очликдан ичингни ит таталайди, яна бир томондан хавф-ҳадик. Ушлаб олишса турган ерингни ўзида милтиғи билан бошингга қараб қўйворишлариям мумкин, билдинг. Буни устига Жақипни безгак тута бошладим, иситмадан куйиб-ёнадими, билмадим, кўтариб олганман орқамга опичлаб. Эҳ-ҳе, сен билан биз ўзбек, тожиқда “энангни тўйини кўрасан”, деган гап бор. Энамни тўйини ростданам ўшанда бир марта кўрганман. Энди энамни тўйини кўришни тепамизда турган Аллоҳимиз бошимизга солмасин, бошқаларгаям.

Сафо негадир жимиб қолди. Эски дард-алами эсига тушиб, бутун вужудимни қамраб олдим, яна аввалгидай қилиб оғир ва чуқур хурсиниб олди. Зухриддинга “ол, сен оч бўлсанг керак ҳойнаҳой”, дегандек қилиб имлагандан сўнг ҳикоясини келган еридан бошлади тагин.

– Жақип титрарди, алаҳсиди, ҳаво йигирма даражадан юқорироқ совуқ бўлсаям чамамда қирқ иситмада баданлари ловулаб ёнарди, раҳматлини. Ҳа, бир нарсани айтмай кетибман, ўзи сенга ҳикоя қилишимни мақсадиям шу эди, жигар. Оч қолсагу, биримиз тирик қолсак бир-биримизни гўштимизни ейишга келишволгандик, жигар. Бу фикр менданмас, мана, тепада Худо турибди, ўзи айтсин, Жақип ўз оғзи билан шу гапни қайта-қайта уқтирувди. Шундай бўлсаям унинг иситмада куйиб-пишиб ўлиб қолишини ис-тамасдим, гапни рости ёлғиз... ёппа-ёлғиз қолишдан ўлимдан баттар кўрқардим. Ҳа-я, қўлимизда биттагина пичоқ бориди, айтиш эсимдан чиқибди. Лекин хилват, инсон қадами жудаям кам теккан, эҳтимол, инсон қадамиям тегмаган ерлар ҳам бўлса керак. Ким билсин, битта пичоқ билан қаергайм борардинг, одам. Йўқ, у одам бўлмади. Жақип одам бўлмай, жон бериб қўйди, йўлда. Жақипни ўлигимас, ичимни тирнаётган очлик азобидан оз бўлмасам ўзим ҳам патимни ёйворишдан ростини айтсам, кўрқардим. Қарағайни пўстию, арчаларнинг баргларини чайнайвериб, томоғимдан ўтмай қолганди, ўшанда. Мен... мен Жақипни меникидан салгина бутунроқ этиги билан қўлқопини олдим... Ҳа, этиги билан қўлқопини олдим, пичоғим билан унинг икки оёғини тиззаларидан кесиб сон ва думбасини ажратиб олиб, бошқа кийим-бошига қолган жойларини ўраб қор тагига...

Сафо бир зум жим қолди. Сафо йиғлаётган эди. Унинг чап қўлининг билаклари тепага кўтарилиб, киприклари орасида пайдо бўлган тиниқ ёшларни сидириб, яна ўша билақлар пастга тушди.

Сафо йиғлаётган эди. У худди ёш боладай энгил ҳиқичоқ тутиб, ўқчиб-ўқчиб, ҳар ўқчиганда эшак қурт-дай эгилиб турган бели тепага, тепароққа кўтарилиб, пастга тушарди.

Зухриддин унга “Жигар, йиғлама, нега йиғлайсан, уларнинг ҳаммаси ўтди-кетди, тирик қолганингга шукр айт” дегиси келдию, лекин бу гаплар аччиқ кўз ёшларини тукиб, ичдаги дард-аламлар ана шу кўз ёшлар билан бир оз фориф бўлишини ўйлаб, далда бергиси келмади. Кўй, йиғлаб олаверсин, ҳар ҳолда энгил тортади, деган ўй билан.

– Сен мени “жинни-пинни” деётгандирсан. Ҳа, ростдан ҳам мен жинниман, – деди у қўйнидан ярим шапалоқча келадиган қоғоз чиқариб узатаркан, – тўғрийканми? – сўради.

Унинг ақл томонидан дардманлигини тасдиқловчи “свидетельство” сига кўз югуртирган Зухриддин “ҳа” дегандай боши билан имо қилиб қўйди.

– Раҳматли йўлдошимни ярмини кўмиб, ярмини Жақипни ўзидан ечириб олган йиртиқ-ямоқ моғор босиб кетган кўйлагига ўраб, қўлтиқлаганимча анча юрдим. Кейин унинг совуқдан тарашага айланаётган этидан катта бир шапалоқча қирқиб олиб, еб кета бошладим... Жақипни бадани менга икки ҳафтадан кўпроқ емиш бўлди. Айниқса, унинг ёғи кўпроқ асқотди, ҳа.

Зухриддин унинг ҳикоясидан титраб кетди. Кўз ўнгидан бури билан олишгани ўтдию, бошини чайқаб “буям мендан ҳам баттарроқ итни кунини кўрган эканда-а?” деган ўй хаёлидан ўтди. Лекин Сафо ҳикоясини яна келган жойидан улаб кетди.

– Мен аввал Жақипникига бориб, кейин уйимга бормоқчи эдим, жигар, – у бошини чайқаб олди. – Ота-онамни аввал бориб кўрай дедиму, қайғу-алам устидан чиқиб қолдим. Отамни хоиннинг отаси сифатида қамашган, онам эса бу ситамларга чидамасдан ўтиб кетибди, рихлат қилиб. Юртимда қооломасдим. Кеча-

си кириб борган бўлсам яна кечаси думимни қисганимча Қозоғистон қайдасан, деб Жамбулни дунганлар яшайдиган Масанчи қишлоғига йўл тутдим. Жақип оиласи ўша ерда яшашлигию, хотинини чилласи чиқмасдан янги келин ҳолида қолдириб кетганлигини айтганди, ва яна қай биримиз соғ-саломат қолсак... деган бир гапни қилгани учун кўнглим ўша томонларга чопган эди. Мен Жақипни ота-онасию, қирқи чиқмай бева қолган хотинига унинг урушда қаҳрамонларча ҳалок бўлганини ҳикоя қилиб бердим, ёлғон-яшиқни дўндириб. Учта боламиз бўлса бош бола Жақипдан, қолган иккитаси мени қизим. – Сафо Зухриддинга қараб яна “ол, олмайсанми?” дегандай нон билан қазига ишора қилди. Кейин эса:

– Оласанми? – деб сўрадию, кўлидаги халтачадан чиқарган “водка”сини вагондош одамларнинг бўш пиёласини сўраб келиб, қултилатиб қуйганича биринчи қадаҳни “бу кунларни унутиш учун” деб ўзи кўтариб юбориб, кейингисини Зухриддинга узатди.

– Ичаман, – деди Зухриддин Сафонинг бир-икки “ол, ол” деб зўрлаганидан сўнг ароқ қуйилган пиёлани оларкан. – Мана шуям ўша томонларда анча-мунча оз-моз бўлсаям дард-аламлардан фориг қилиб юрганга ўхшайди, – дедию унинг қулоғига оғзини тутиб, “ўнглиб кетибсанда-а? – деганича ичди.

– Ҳамма нарса пулу... – деб кулди Сафо Зухриддиннинг нима демоқчилигига ақли етиб. – Ўн-ўн бештадан ортиқ қую, еттита сигирим бор. Нақ битта молимни пулига... эплаволганман, – деди тиржайганича. – Бўлмаса ҳамма ердаям иш чатоқ, кўрасан ҳали. Битта молни пули қанча бўлади, шу қимматчиликда, биласанми ўзи? Яхшиси сен, юртингга борма, жигар. Юртинг сенга нимаям қилиб берарди, бу дунёда. Ота-онангниям асир тушганинг учун ҳали не балоларга гирифтор қилганини қаердан ҳам билардинг. Яхшиси, мен билан ҳозир яшаётган қозоқ томонларимга бор. Тор-чўлда чорва билан ўралаш, кам бўлмайсан. Бит-

та-яримта қозоқ хотинниям топиб бераман. Ўзингни миллатингданам бор, бу ёғини сўрасанг.

Зухриддин бошини чайқаб қўйди. Эҳ-ҳе, шу озодликни деб ўн икки йилдан кўпроқ ўтирди. Икки йилдан кўпроқ “фин”ида бўлди. Ўша юртини ўйламаганда, ота-онаси ҳар куни кўз олдидан ўтмаганда ё ўзини бир ёқлик қиларди, ё ҳа, ҳалиги Австралиями, Америкасими, ўша томонларни мўлжал олган Қосимжондай бирон-бир юртда одамдай яшаётган бўлармиди. “Торга тор, кенга кенг дунё” деб она юртини ўйлаб, шу балоларга гирифтор бўлди, бечора. Ҳали ота-онамни менинг бегуноҳ гуноҳим учун бошларига кулфатга ўжаш бирор нарсаларни солишлариям борми, анави тожик Сафони айтишича.

– Кўп ўйланавермай, “хўп” деб қўявер, жигар. Ҳали “бу тожик жудаям тўғри айтган экан” деб юрма тагин. – Сафо қуйишни унутиб қўйган ароқ шишасини қўлига олиб қараб қўйди. – Ўҳ-ҳў, энди бир пиёладан куйдимми. Манави оғиз кўп валақлайди, жўро. Ол, ич, – деди қуйган пиёла тўла ароқни унга узатаркан.

– Менга кўпайиб кетадию... – Зухриддин “бўлди энди” дегандай ўнг қўлининг кўтариб силкиди.

– Бу нима? – деди Сафо “шуям ароқ ичишми” дегандай лабини буриб, – тили тагида қолиб кетадию... Ўрисни ароғини немислар ҳам мақташади дейдимми? Йўқ, сен билмасакансан бўлмаса. Ўрисни ароғини ичиб маза қил, чинданам. Ич, ич, жигар. Ўша ўзинг айтган ўн икки-ўн уч йиллик қалбингдаги руборниям шишадай қилиб ювиб ташлайди бу. Ўн икки-ўн уч йил “ёнган” бўлсанг хотинни қанақа бўлишиниям унутворган чиқасан, унда. Йўқ, мен билан кетасан, жигар. Биттаси бор, ўзим кўз остига олиб юрувдиму, сенга бўла қолсин ширмойдайин. Воҳ-воҳ! Хотинмисан хотин бўлади-да, ўзи. Оппоқ сутга чайилгандай. Қозоқларнинг ҳамма қиз-жувонларини баданлари сутга чайиб қўйилган. Юзлари эса бозордаги ширмой нонлардай.

– Қозоқларингни жудаям кўп мақтаб юборганинг билан барибир иложим йўқ, Сафо, – деди Зухриддин.

– Йўқ, иложи бор, деб унинг гапини бўлди учинчи пиёла айлангандан сўнг Сафо қатъийлик билан. – Сен ҳам менга ўхшаш бир жафокаш лагерда ўтирган экансан, демак, ҳаётдан тўйиб кетганлардансан, шундайми? Ароқни кайфидан айтяпти деб ўйлама, жигар. Бу шишадан кейин, яна битта бўшатамиз. Яна биттадан кейин яна бўшатамиз. Пул бор, туёқ сотиб, Туркистонга тўйга кетяпман. Хотиним қизларим билан уч кун бўлди кетганига. Сениям тўйга тушириб қолдираман, истасанг.

– Раҳмат, жигар, – деди Зухриддин “оббо, бу Сафоси маст бўлволиб анча иш кўрсатмасайди” деган хавотирда ортиқча гап қилгиси келмай унинг кўзларига тик боқди.

Зухриддиннинг кўзларига ҳамма ҳам тик боқавермасди. Ўзида қандайдир хислат борми. Кўзини кўзига тикиб, тик қараган ҳар қандай одам негадир шаштидан қайтар, гапирадиган кейинги сўзлари лаби учиде қолиб, жим бўлиб қоларди. Ҳозир ҳам “анча-мунча ароқ менга писандмас” деб турган Сафо ҳам унинг кўзларига дош беролмай жим қолдию, бир оздан сўнг бошини ўриндиқнинг ёғочларига тираганича хурракни бошлаб юборди. Сафо уйғонгандан кейин Туркистонни яқинлашаётганини кўриб яна Зухриддинга ўтирилганича:

– Мен сенга гапимни бошида бир армани ҳақида гап бошлаган эдим, эсинга келса, – деди яна уни ўзи билан олиб қолиш мақсадида. – Биласанми, ўша армани ўқ еб йиқилган немисни ёнини титкиларди. Панжаларидан кўзини узмай қарарди. Ўқ еб ўлган ўзимизни одамларни у ер-бу еридан олтин қидирарди, кўзинг тўкилгур. Бир марта еттита олтин соату, бешта олтин узук тўплаганини мақтангани ҳалиям қулоғим тагида турса, яна у ўликни яна нимаси борикин деб энгашаётганда отилган ўқдан пешонаси титилиб,

ўша ўлик устига қандай гурсиллаб тушгани кўз олдидан кетмайди, баччағарни. Бу гапни сенга айтдим-қўйдиму, аммо мол-дунёга хирс қўйиб бўлмайди, гапнинг рости. Қол, мен билан ўзбек. Майли мол-қўй қилиб бериб, яхшироқ хотингайм уйлаб қўямиз, – деб ялинди.

– Мен ота-онам учун яшадим, – деди Зуҳриддин кўнглидаги борини Сафога яширмай айтаркан. – Ота-онам ҳали ҳам менсиз тўкилиб ҳам бўлгандир, Сафо. Ҳар ким ҳам бировга сен айтган яхшиликларни раво кўравермайди-ку. Ана, ўзинг айтдинг, кўзи оч арманни ҳақида. Ростини айтсам, юрагим ҳам, кўнглим ҳам тирик туриб тўкилиб бўлган мени. Комида “қол” дейдиган юртдошимни меҳридан тотидим. Лекин унинг аёллик меҳри ҳам кўнглимни илитолмади, билсанг. Йигирма йилга яқин кўзларим юртиму, ота-онам томонга оқавериб, адоий-тамом бўлганман. Яна қанча умрим қолди, Аллоҳ билади.

– Э... – деди Сафо унинг қўлини силаганича, – сўзларинг юрагимни эзиб бўлди. Бошқа гапирма. Мен ҳам сенга қол деб ҳеч нарса айтмайман. Кел, қуй, анави ўрисни “водка” сидан ичиб туриб хайрлашамиз.

– Майли, – деди Зуҳриддин Сафо очаётган “водка”-га кўз қирини ташлаганича пиёлани олиб ҳар доим ёнида олиб юрадиган аскар “фляга” сининг қопқоғини бураб очиб, пиёлани чайқаганича унга узатаркан. – Мен манзилингни эслаб қолдим, сен ҳам эслаб қол, деб манзилини айтди.

Туркистон яқинлашаётган эди.

ХIV

Фрид етимхонанинг эркин қуши эди.

У энди ҳар галгидек “болалар уйи” деб аталувчи етимхонадан қочиб кетмади. Негадир қочиб кетишни ўйламас ҳам эди. Аввалги болалар уйидаги “эрксизлик” ҳам йўқдек эди, унинг учун. Энди унинг қочиб

кетишига бирон-бир сабабми, хуллас, шунга ўхшаш бирон-бир “туртки” йўқ эди.

Димка ундан деярли кунора хабар олиб турарди. Энди Димка ҳам, Фрид ҳам аввалги Фриду, Димка эмас эдилар. Улар аллақачон бўйларига бўй қўшилган, ақлларига ақлу, идрокларига идрок қўшилмаган деб бўлмас эди. Энди улар ўз орзулари бўлган темир йўлларнинг энг сўнгги бекатию, энг сўнгги темир йўл излари атрофида яшардилар.

Олис ва жудаям олислардан дунё бурчлари бўлаги – ўша охириги темир йўлию, илк бор темир йўли бошланган шаҳарга келиб қолишиб, шу ерда яшаётганларига ҳам анча йиллар бўлиб қолган эди.

Энди радио карнайлардан “уруш” сўзлари ўчган, ўша Адольф Гитлери ҳам қалбига кулғула солган Левитанининг овози ҳам камроқ эшитиладиган бўлиб қолган, тонг саҳардан салгина кейин Москвадан “пионерский зоркий”, ўзбекчасига “пионер эрталиги”да горин садолари янграр, ёз келди дегунча тоғу тош ва дарё-ю ўрмон ва боғ ёқаларида ўқувчиларнинг шўх ва янгроқ овозлари қулоқларга чалинадиган бўлиб қолганди.

Фрид энди жудаям тартибли ва бежирим кийинар, аввалги бит ва моғор босган эғнидаги кийим-бошларини аллақачон хаёлидан чиқариб юборган, шекилли, ўзи ўқиётган катта бир мактабнинг дружина кенгашининг раиси эди. Катта танаффусларда мактаб директоридаи сўнггина мингга яқин болалар ўртасига чиқиб таълим-тарбия-ю, келажак ҳақида гапирганда анча-мунчаларни орзига қаратиб қўядиган бўлиб қолган эди.

У киму ва ким бўлмасин, негадир ҳали ҳам қиладиган бирор-бир ишининг тайини йўқ Димкани гап-сўзларига қулоқ солар, “ма, манавилар сенга керак бўлади” деб узатган анча-мунча пулларни унинг раъйини қайтармай олиб, керак бўлганда керакли жойига ишлатар, ҳар ҳолда “бойвучча йигит” бўлмаса ҳам “бойвуччалардай” қовоқларини уйганича ўз тенгдошлар

рию, керак бўлса ўзидан катталаргаям ақл-фаросат бўлиб юрарди.

– Ўу... ўрригина болам, – деди Мадумар ака Фридининг янгигина хушбичим оқ костюм-шим кийиб олганини кўриб бошини чайқаганича унга. Қара-я, бир чиройли, бир келишган йигит бўляпсан, шекилли, сенга кўзим тушиши билан... – у “сени ўша ўғрилигинг эсимга тушиб кетади” демоқчи эди-ю, тилини учига келиб қолган гапни ичига ютиб, унга ҳою-ҳавас билан қараб қўйди. – Кел, ўтир. Ўтир болам. Кўнглинг нима истайди, қуйиб-пуюп берай, болам.

Фрид бошини чайқади:

– Мадумар ота, ҳозиргина детдомни ошхонасидан чиқдим, – деди “болалар уйи” дейиш ўрнига қисқартириброқ, кўрсаткич бармоғи билан бўйнига чизиқ тортиб. – Ўзингизнинг ишингиз қандай?

– Сен бола ўзбекча гапирсанг нақ ўзбекни ўзисану, тилимизни билмайсан-да, – деди ҳар доимгидек унга ўзбекчалаб.

– Нега билмайман, биламан. Тушуняпману, ахир.

– Тушунингизни биламан... – ўтир болам, ўтир, бир пиёлагина бўлсаям қуруқ чой ич бўлмаса. – Мадумар аканинг гапларини Димкаям, Фрид ҳам ҳеч қайтармас эди. Шунинг учун рўпарасидаги сўрига келиб оёғини осилтирганича ўтирди.

Мадумар ака ўзи қуйиб ичаётган чойдан бир пиёла қуйиб унга узатди:

– Ич, болам, тушлик ҳам бўлиб қолди. Ҳалиги Димка акангни икки кундан бери кўрмай қўйдим-а, болам? – деб сўради.

– Мен ҳам кўрмадим. Уч-тўрт кунларда мактабга келиб турарди, бормади.

– Уйини биласанми? – сўради Мадумар ака.

Фрид унга бир қарадио, нима дейишини билмай елкасини қисиб қўя қолди.

– Нега елканг қисилади? – ҳайрон бўлиб сўради Мадумар ака.

– Уни уйи йўқ, – деди Фрид кейин тўғрисиани айтиб.
– Лекин ҳозир бировникида ижарада турипти, Мадумар ота.

– Уй сотволса бўларканда-а? Мадамин, ҳой Мадамин! – чақирди у ўғлини.

– Ҳа, дада!

– Анави Димкани ростданам уйи йўқми, болам?

– Мен уйи бор йўқлигини қаердан билай, дада! – У яна оғзига келган гапни қайтариб жим қолди.

Фрид кетгандан кейин Мадумар ака ўғлини чақирди:

– Анави Фрид худди ўзбекни ўзи-я, болам? Сал-палмас, ҳамма ёғиям ўхшайди, болани.

– Ўхшасаям керак, – деди Мадаминжон бепарқина. – Нимага сўраяпсиз, дада.

– Бир қулини ҳалоллаб қўймаймизми, ўғлим?

– Қанақа қилиб ҳалоллайсиз? – тушунмайроқ суради Мадаминжон.

– Ие, шуниям билмайсанми? – у ўғлига тикилдию, бир оз ўсиброқ кетган соч-соқолига битта-иккита оқ оралаб қолганини кўриб елкасини қисди-ю, – нима қилардик, кестириб қўямиз-да, ўғлим?

– Ўрисни-я, – бутунлай ҳайрон сўради Мадаминжон.

– Сен ҳам ўзбек деяпсану, уни.

– Фамилияси Тошкентбоеву... яна билмадим, дада.

– Э, гапингни қараю, ўғлим. Тошкентбоев ўзбек бўлмай ўрис бўлсинми, болам. Бир сўраб-суриштир, энди. Катта савобни тағидаям қоламиз, қулини ҳалоллаб қўйсак.

– Ўзидан ҳам сўраш керак, дедим, – Мадаминжон отасининг гапларига ич-ичидан кулиб.

– Ҳа-я, тўғри айтдинг, ўғлим. Ўзидан ҳам бир сўрачи, болам. Ўзбекман ёки ўрисман, дер тўғрисиани айтиб.

Мадаминжон “бу дадам жудаям қизиқ-а, кофирни қулини ҳалоллаб нима қиларкин энди” деганича гоҳ кулишини, гоҳ қаричилигига йўйиб, хафа бўли-

шини билмай, серрайиб ўйлаганича анча туриб қолди. Ё, бу одамни гапини қайтариб ҳам бўлмайди, бир хафа бўлса уч-тўрт кунлаб лаб-лунжини осилтирганича хафа бўлиб юраверади, ҳеч кимга индамай. Ҳалиги бир кунлик савдо пулини олдирволиб, кейин Димка деган самарискаларни “шефи” топиб, келтириб берганда худди ёш болалардай бирам яйраб-яйраб кулиб хурсанд бўлди-я, дадасининг бу вақти чоғлигини ўнта қўй сўйиб берсангиз ҳам топиб бўлмайди, барибир.

Йўқ, дадасининг гапини икки қилиб бўлмайди. Бу одамга Аллоҳ ҳам икки қўллаб бериб, Хизр тез-тез назар ҳам қилиб туради, шекилли, етим-есиру, бор-ўғини қанча тўкиб солмасин, топган пулининг баракаси ҳеч тўкилганини кўрмаган. Лекин бу одам айтдими, айтганини қилади, бировга ҳам айтганини қилдиришга ўрганган. Эҳтимол, мана шунақа қўлининг баракаси бору, етим-есирга еб-ичирган одамнинг ўзини Аллоҳ қўллаб-қувватлаб юради, шекилли.

– Ҳой, Димка, – деди ўша куннинг эртаси уни бозор ёнида учратиб қолган Мадаминжон, “сенда гапим бор. яқинроқ келгин-да”, дегандай ишора билан.

– Нима гапингиз бор, Мадамин ака? – сўради Димка.

– Анави ошнангми, укангми бору...

– Фридми? – сўради Димка ҳайрон бўлганича унга қараб. – Нима яна ўғирлик қилдими-а?

– Йў-ўқ... – деди Мадаминжон кулиб. – Унингни... – Мадаминжон аввалига нима деб гап бошлашини билмай дудуқланди. – Ҳа, миллати нима-а, ўша Фридни

– Мен ҳам билмайман нималигини, шунча бирга гап сўзлашиб юрсак ҳам.

– Фамилияси нима-а, ҳозир эсимдаям йўқ...

– Тошкентбоев...

– Тошкентбоев?!

– Ҳа, шунақа. Нимага ҳадеб сўраб қолдингиз, Мадамин ака?

Мадамин негадир “пиқ” этиб кулди ўзидан-ўзи.

– Дадамиз жудаям ғалати одам, – деб гап бошлади Мадаминжоннинг лаблари кулгудан бўшамай. – Уни қўлини ҳалоллаб қўймоқчи, билдингми? Э, сен бунақа гапларга тушунмайсану, ўрис бола. Мана, сен кришён-нийсан, тўғрими? Тўғри. Христиан бўлганингдан кейин чўқинтиришган-да, ота-онанг. Бу Фридингни фамилияси Тошкентбоев бўлса – ўзбекда-а? Шунақа бўлгандан кейин мусулмон бўлиши лозим. Бунинг учун... ҳа, суннат қилинади. Сенга нима десамикин... Нима деб тушунтирсамикин, ўрис бола. Ҳалиги... ҳалиги ёшлиқда булбулчаси бору... – Мадаминжон унга яхшироқ тушунтирмоқчи бўлиб бош бармоғини синчалогининг белига тираб кўрсатди. – Ана, ана шунисини учидан кесишади.

Димка ҳам кулганича бошини бир-икки пастга босиб силкиганидан сўнг:

– Понимаю... ну... – деб қўйди.

– Дадам Фридиям шунақа қилиб қўймоқчи. Унга ям анча пул-мул кетсаям... – деб чайналди кейин.

– Мен умуман бунақалар билан ишим йўқ, – деди Димка кейин. – Сизлар яхши одамсизлар, бировга доимо яхшилик қилиб юрасизлар. Фридни ота-онаси чўқинтирганми, йўқми... – у бошини чайқади. – Билмайман, ҳеч нарсани. У ўзи ҳам айтмаган. Оғримайдими? – деб сўради кейин.

– Нима оғримайдими? – Димканинг гапини тушуниб қолган Мадаминжон бирдан “қаҳ-қаҳ” отди. – Йўқ, усталар эплайди, – деб қўйди кейин. – Сен уни ўзи билан гаплаш-чи аввал, нима деркин?

– Э, Мадаминжон ака! – деди Димка ҳамон кулганича. У билан сизлар ўзингиз гаплашинглар. Мени бунақа ишлар билан ишим йўқ. Бизни ишимиз ундан бундан... – “ўғирлик қиламиз” демоқчи бўлдию, Мадаминжондан тортиниб: – Кунимизни кўриб юрамиз, – деб, кейин қўшиб қўйди. – Фридга айтаман, борди.

Мадумар ака Мадаминжонга бир қараб қўйдию:

– Анави самарискалар бошлиғи билан гаплашибсану, лекин мактабигаям бир учраб қўйсаммикин-а, ўғлим? – деб сўради.

– Мен Димка билан кеча гаплашувдим. Аммо мактабига учраб, фикрингизни айтсангиз ёмон бўлмас эди. Дада, яна битта гап. Улар жудаям гапни кўпайтиришвормасмикин-а? Ҳалиги Ҳамидов дегани бир пайтлар акам Зухриддиндан бир айб топволиб роса югуртирувди-ю, – деди.

Мадумар ака ўзига иш ошираётгани эсига келмай “Ҳамидовлар” ҳақида ўилаб, юраги орқага тортиб кетса ҳам, айтганини қиладиган одам бўлгани учун бир зум ўйи чувалашиб қолди.

– Йўқ, ўғлим, – деди кейин ётиғи билан. – Кўнглимга анчадан буён шу фикр ўтириб қолди. Қилмасам бўлмайди. Яхшилик билан қиялпмизу, Худони ўзи бир йўлга бошлар, ахир. Мактабигаям учрасамми, учрамасамми-а?

Мадумар ака кўп ўйланди. Азбаройи шу бола кўнглимга ўтириб қолган экан, айтганимни қилмасам бўлмайди, дерди ўзига ўзи. Уруш бўлиб, бу олам етимесирга тўлиб кетди. Тошкентбоев экану, ўзбекни боласидир-да, барибир. Раҳматли оталари бўлганда бўйбастини кўриб бир хирмон бўлиб юрармиди, обби-холам. Ўзи биланам бир гаплашай-чи, бу болани.

– Сен ота-онангни эслайсанми, болам? – сўради Мадумар ака Фридга қараб. – Қани, менга яқинроқ ўтир-чи, болам. Хўш, бир бошдан гапирчи-а?

Фрид ўтган икки-уч йил ичида бир яхши ўзбекчани ўрганиб олган, бозор-ўчару, кўча-куида қўлини кўксига қўйганича катталарга саломини канда қилмас эди. Ҳозир ҳам Мадумар аканинг бир ориз “яхши кепсан, анави Димкадан айтқизворувдим” деган гапларига дарсдан сўнг “ғириллаб” келгани эди.

– Менга қанақа гапингиз бор, ота? – деб сўради. Кейин эса: – Ота-онамни сўрадингиз... уларни билмайман, – деди тўғриси айтиб.

– Нега унда Тошкентбоевсан-а, болам?
– Уни Тошкентда қўйишган, болалар уйида.
– Ўзинг Тошкентга қаердан келгансан? – сўради
Мадумар ота.

– Ленинграддан.
– Ленинградликмисан?
– Йўқ, – деди Фрид Мадумар аканинг сўраб-суриш-тиришидан ҳайрон бўлиб. – Йўқ, қаерданлигимни билмайман. Етимхонадан етимхонага тушавериб қаерданлигимниям билмайман, Мадумар ота.

Мадумар ака бир хўрсиниб қўйди. Кейин сўради:
– Ўзбек болалари биланам гаплашиб турасанми-а?
– Ҳаммаси билан гаплашаман.
– Сени ўзбек қилиб қўйсам, нима дейсан, ўғлим? – унга кўзини тикканича сўради Мадумар ака.

Фриднинг кўзлари ёнганича сўради:
– Қанақа қилиб? Сиз мени ўзбек қилиб қўясизми-а? – таажжуб билан сўради Фрид.
– Ростдан ҳам ҳазили йўқ. Ўзбек қилиб қўяйми, ўғлим?

– Серёзный штоли, Мадумар ота? – яна таажжубга тушиб ўрисча аралашиб сўради Фрид.

– Ҳа, ўшанақа штоли қилиб қўяман, болам.
Фрид бошини чап томонга эгиб, анчагача жим туриб қолди. У “бу одам қанақа қилиб мени ўзбек қилиб қўяркан?”, деб боши қотганича ўйланиб қолганди.

– Келинг, Мадумар ота, ростдан ҳам мени ўзбек қилиб қўймайсизми, – деди бу гапга ишониб-ишонқирамай ҳайронлиги ортган сари ортиб бораркан. – Рост, мени ўзбек қилиш қўлингиздан келса ўзбек қилиб қўйинг, Мадумар ота – деди кулиб турган кўзлари ёниб.

– Бу осон иш эмас, – деди Мадумар ака энди жиддий қиёфада. – Сени ўзбек қилиш учун ўртоқларингни, ўқитувчиларингни, қари-қартангларни, маҳаллақўйни, қариндош-уруғларни чақирамиз. Катта бир тўй-пўй қилиб, қурбонлик сўямиз, болам. Ана ўшанда

сен устани қўлидан чиқиб мусулмон бир ўзбек бўласан-қоласан, ўғлим.

Фрид “қаҳ-қаҳ” урганича қотиб-қотиб кулди. Унинг яйраб-яйраб кулаётганини кўрган Мадумар ака ҳам ўнг қўлининг панжалари билан мўйловини тараб, ёзилиб кулди.

Мадумар ака Фриднинг қўлини ҳалоллаётганини бировга маслаҳат маъносида айтмаган бўлса ҳам, тўйга анча-мунча ерлардан одамларни чақирди. Димка Мадумар ота кийгизган тўн устидан шойи чорси борлаб олиб, унинг уйида хизматни қотириб юрарди. Ўзини “Фарид” деб тутаётган Фрид ҳам худди Димканикидай тўн билан шоҳи чорси борлаб, ул-бул ишни қилиб юраркан, Мадумар ака айтган “қўлини ҳалоллаш” қандай бўлишини ўйлаганича гоҳ-гоҳ девордаги ойнага ўзини солиб, тез-тез қараб-қараб кўярди.

Йўқ, тўй Мадумар ака айтгандан ҳам яхшироқ, қизиқарлироқ ўтди. “Тўй бола”нинг бўй-бастини кўрган тўйга келган одамлар, “бу тўй болани ростдан ҳам суннат қиляптими, бу Мадумар ака, ё уйлаяптими?”, дейишиб ҳайрон бўлишарди. Тўн кийиб, шоҳи чорси бойлаб олган Фриднинг афти-ангорига разм солганлар, “Вой, тавба-ей, шу вақтгача суннат қилинмаганаканми, бу бола?” деб таажжубини яширмас эди. Баъзи бирлари эса “Бу Мадумар ака бу болани қаердан топиб олипти?” дейишса, баъзилари бир-бирларига алланималарни пичирлашиб, қотиб-қотиб кулиб ҳам кўярдилар.

Тўйга келиб, тўй ошидан чиқиб кетаётган Мадумар ва Мадаминжоннинг таниш-билишларининг айримлари эса “Ишқилиб, уста қийналмасин-да”, дейишса, баъзи бирлари эса, «Э, бу ўғлингизни бир йўла суннат тўйи баҳона уйлаб, келинни кўйнига солиб кўйсангиз ҳам бўладиган бўлиб қолипти» дейишини кўйишмади.

Лекин Мадумар ака барибир жуда хурсанд эди. Тўнни елкасига илганича қўлини кўксига кўйиб, эшик

ёнида ўғиллари билан биргаликда меҳмон кузатиш билан банд эди. Беш вақт намозини ўқиб чиқишини ҳисобга олмаганда эрталабдан кечгача ўша фамилияси ҳам анча қизиқ Тошкентбоев ўғлининг суннат тўйида меҳмон кузатиб тик туриб берди.

Мактаб фирқа кўмитаси котиби тўй тарқаб, чиқиб кетаётганда бир оз дилини хира қилиб қўйди:

– Бу тўйингизни сизга нима кераги бор эди, Мадумар ака. Ҳеч бўлмаганда мен билан ё директор билан маслаҳат қилмаган экансиз-да, – деди.

Бироқ фирқа кўмитаси котибининг бу айтган гапи ҳолва экан. Ўша Ҳамидов дегани билан яна рўпара-ма-рўпара бўлиб, юзма-юз учрашишди.

– Энди сизга ришотка, – деди ўша Ҳамидов Мадумар акага кўзи тушиши биланоқ бошини у ёқ-бу ёққа чайқаркан. – Ҳазилашма арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан, тузукми-а?

– Билмасам, – деди Мадумар ака қуруққина қилиб.

– Тўй ўтказганингизни биласизми, ҳеч бўлмаса? – ишшайганича укки кўзларини тикиб сўради Ҳамидов ўша-ўша ялпайиб ўтиришда.

– Тўй ўтказдим. Сени тўйга айтмаганимни қара-я. Эсимда йўқ, эсимдаям йўғ-а, қарагин.

– Тошкентбоев деганини нима қилиб қўйдингиз, Иристов?

– Нима қип қўйибман? – саволга савол билан жавоб қилди Мадумар ака.

– Нима қилиб қўйганингизни ўзингиз билмайсизми?! – ўшқирди у.

– Тўй қилдим, болам.

– Суннат қилдингиз...

– Ҳа, ҳа суннат қилдим, савобга.

– Савоб истайсизми?

Мадумар ака бошини чайқади.

– Э, истамайману... энди савоб ҳаммага керак. Сенгаям, ўғлим.

– Немис боласини суннат қилдингиз, биласизми?

– Немис боласини? Ие, немислигини сен биласанми-а, ўғлим? Вой, тавба-ей, ўша Фарид немисми-а? Фарид... Фарид исми татарларда бўлгучиди... Тошкентбоев-чи? Ўзимизни Тошкентми-а, ўзи. Тошкент бўлгандан кейин... Айтдим-а, Тошкентбоев дегани илгарилари ҳечам қулоғимга чалинмаган эди, ўғлим. Немис дедингми? Йўғ-е... Немисни суннат қилиб бўлмайди-ми-а? Немис мусулмон бўлса ёмонми, ўғлим. Кофирни мусулмон қилса турган битгани савобу, ўғлим?!

– Савобмас, жиноят қилгансиз, оқсоқол. Ўғилдан дарак-парак нима бўляпти? Сиёсат билан нимага ўйнашасиз, оқсоқол! Шундай бир ёшда қамалиб кетасиз-а! Вот, какой вы дурный голова?!

– Унингни билмайману, хато қип қўйдингиз дегин, ўрис болани булбулчасини кестириб. Мен қаттан билай уни ўрисми, немисми, баломи-баттарлигини. Анави Мадаминам айтувди, самарискаларни суннатга нима қиласиз ётқизиб, деб. Савоб бўлади, дебман-да мен. Энди нима қиласан, қаматворасанми, ростданам? – Мадумар ака сўлжайиброқ Ҳамидовга бир қараб қўйди.

– Так, так, – деди Ҳамидов қаламини столга “дўқ, дўқ, дўқ” қилганича уч-тўрт марта уриб қўйгандан сўнг. – Қилиб қилмадим, кўриб кўрмадим, айтиб айтмадим” дейишдан ўтиб, энди савобу, етим-есирларга ўтишади, соқолини биттаям қораси йўқлариям. – У “нима қилсам экан, буни?” дегандай кўз қирини рўпарасида дами чиқиб кетган пуфақдай бир сиқим бўлиб ўтирган одамга бепарққина қараб қўйди.

– Ўтган сафарам анча сувимни қочирганакансан. Бир ҳафтага яқин ўрнимдан туролмай ётиб қолдим, ўғлим, – Мадумар ака бошидаги оҳори кетган дўпписини олиб, айлантиришга тушди. Ўғли Мадаминжоннинг “буларга юмшоқроқ гапиринг, дада, бўлмасам кекирдагингиздан бўғволишиям мумкин” деган гаплари эсига тушиб, ниҳоятда сипою, ювош бўлиб ўтирарди бечора.

– Биздаям раҳм бор, ачинишам бор, оқсоқол, – деди Ҳамидов илгаригидай ҳадеб “дағ-дағ” ламайроқ. – Советни гуманийлиги билан ўсганмиз-да, ҳар ҳолда бобой. Энди, умуман ёмонликка олсам ёмон иш қилворгансиз, христанларниям суннат қилиб. Ие, христанларниям суннат қиладимми-а? – у бошини бир-икки марта айлантириб сарак-сарак қилиб юборди. – Учтите, бобой, энди кечирилмайди. Последний пред-приждения-ки, нариги ёри йўқ, хўп?

– Хўп дейми? – сўради Мадумар ака.

– Хўпам демайсизми ҳали? – қовоғи ошқовоқдай осилди Ҳамидовнинг.

– Шунга сўраяпман-да, болам, хўп дейми, деб.

– Ладно, кетовринг.

– Нима бўлди, дада? – Мадаминжон дадасини кури-пти билан олдиға югуриб келиб, елкасига қўлини қўйганича сўради.

– Пўписаси борақан, шекилли, шунга чақирипти.

– Пўписасидан бошқасини айтмадимми?

– Йўқ, ўғлим. Нимаға христанни суннат қиласан, дейди-я, бунинг, ўғлим?

– Учинчи сафар кечиришмайди, дада. – Мадаминжон пешини қоқиб ўрнидан жилган дадасининг орқасидан эргашаркан қўшиб қўйди: – Бу Ҳамидов яна-ям ювошроғи, шекилли. Бўлмасам...

Мадумар ака ўғлиға бир хўмрайиб қарадию, индамади. Лекин орқадан кимнидир бақир-чақиригидан турган жойларида қотиб қолишди. Ҳалиги Ҳамидов дегани уларни қўли билан имо-ишора қилганича чақирарди.

– Ўша суннат қилган бола бир нарса бўлиб қолса терингни шилиб оламан, бўптими?! – деб писанда қилди сенсираб. – Сен ўғлимисан? – Мадаминжонга қаради у.

– Ҳа, ҳа ўғлиман, – Мадаминжон ўнг қўлини кўксига қўйганича эгилиб салом қилди.

– Дадангни тинч юрсин десанг – сиёсатга аралаштирма. Ўзигаям қайта-қайта айтдим. Бу чолни қулоғи тешик, шекилли, у қулоғидан кириб бу қулоғидан чиқиб кетяпти, гапларим. Ўзинг ўйла, христианни суннат қилдирибди-я, бу одам. Анави бозор ичидаги сартарошни тиқиб ташлай девдим, суннат қилганига. Мана шу одам мен мажбур қилдим уни, деб турволди, своличга яқин бу одам.

Мадаминжон Ҳамидовнинг дўқ-пўписасидан бир зумда ранглари оқариб, девор бўлиб туриб қолди.

“Булбулчаси” кесилиб, қўли ҳалолланган Фрид Мадумар акага суяниб, ўзидан ўзи куларди. Димка эса унга қараб:

– Ана, мусулмон ҳам бўлиб қолдинг, Фрид. Энди шу Мадумар ота сени отанг, – дерди ҳазил-хузул аралаштириб. – Қара-я, бутун бир шаҳарга тўй қилиб бердилар-а, сен учун.

XV

– Фрид, сен Ленинградда бўлганмисан?

– Нимага сўраяпсан, Инга?

– Биласанми, – ўнг қўлининг билакларида осиглик турган қора сумкачасини айлантириб ўйнаб турган буғдойранг қора кўз қиз ўзи суяниб турган панжарига ёнбошини ўтирганича гапида давом этди, – негандир шу машҳур шаҳарни кўргим келиб қолди, – деди бошқа ҳеч нарса дегиси келмадим.

– Нима, юртингга кетмайсанми? – сўради Фрид елкаларини учириб қўйиб.

– Йўқ, кетаман албатта. Кўрганмисан Ленинградни?

Фрид жавоб беришга шошилмади. У бирпасда аланималарни ўйлади чоғи, кейин:

– Кўрганману, эслай олмайман, – деб жавоб қилди.

– Бу нима деганинг, Фрид, кўргансану, эслай олмайсан?

Йигит яна елкаларини учириб қўйди:

– Нима, Ленинградга жудаям боргинг келяптими, ё бирон, бир ишинг борми? – деб сўради.

– Ишим йўқ, – қиз лабининг чеккасига учлари тушиб қолган сочини қайириб, орқасига ташларкан, – негадир кўргим келиб қолди-да, шу шаҳарни. Биласанми, телевизорда кўп кўрганман. Кейин... – у айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган сўзини негадир оғзидан чиқаргиси келмадими, индамай қўя қолди.

– Ҳой, – Фрид қизга бир зум тикилиб тургандан сўнг, – Инга, ростдан ҳам ўша шаҳарга бормоқчимисан-а?

– Бормоқчиман. Эртага ҳаммамиз ўз юртларимизга жўнаб кетамиз. Айтмоқчи... – унинг ҳам негадир елкалари қисилди. – Сен.... ҳам ўз юртингга кетарсан?

– Йўқ – деди Фрид ҳафсаласи бир нимадан “пир” бўлгандай хомуш тортиб. – Мени... мени соғинадиган юртимам йўқ.

– Нега? Нима учун?! – ҳайрон бўлиб сўради Инга.

– Буни узоқ гапириш керак. – Фриднинг кўзлари осмонда сузиб юрган бир парча қора булутга қадалганди. – Сен ростдан ҳам ўша Ленинградни кўрмоқчи бўлсанг, мен сенга ким бўламан биласанми?

– Ким бўлардинг, ростдан ҳам Ленинградни билсанг экскурсавод бўласан-да.

Ҳар иккаласи ҳам теппа-тенг “қаҳ-қаҳ” отиб кулиб юборди.

– Ростдан ҳам мен билан Ленинградга борасанми, Фрид?

– Бормаган фалон... – у болалигида уч-тўртта ўзбек болалардан эшитган гапини эслаб қўшиб қўйди: – Биласанми, бормаган ҳам колхозга раис бўлсин.

– Бу нима деганинг? – тушунмай сўради Инга.

– Э, мен яшаган томонларда шунақа гап бор. Шу эсимга тушиб кетди-да. Бутунги хайрлашув кечамиз бўлмаганда ҳозироқ поездга чиқворсагам бўларди, – деди бошини икки томонга ликиллатганича.

– Йўқ, Москва оқшомларини яхши кўраман, Фрид.

Улар “Москва-река” бўйлаб пиёда сайр қилишаркан, Инга Фриднинг елкасига осилганича бир оёғини кўтариб ҳақкалаб узоқ юрди. Кейин туриб-тушиб, туриб-тушиб оғриб кетган унг оёғига бир оз дам бермоқчи бўлдими, чап оёғи билан ирғиб бир оз юрди-ю, бир йўла оёқларини тенг кўтарганича елкасига осилиб олди.

– Худди ёш болага ўшаб кетдинг, Инга.

– Ие, ҳали каттаманми-а? Сен менинг акамсан, – деб эркаланди.

– Қанақасига аканг бўлай, – деди Фрид уни елкасидан тушириб ташларкан. – Елкаларимни яғир қилиб ташладинг-ку, ахир. Сен немкасан, мен, – у яна бир гап айтмоқчи эдию, ўзи ҳақида нима дейишини билмай тагин жим қолди. – Юр, энди, – деди-да, унинг кўлидан судраганича югуриша бошлади.

Хайрлашув кечаси университетда бошланган бўлса ҳам кўпчилик талабалар яна “Москва-река” бўйларидаги хушчақчақ ўйин-кулгу билан тонг оттиришди чоғи, Фрид билан Инга кўзларини ишқалашиб юриб аранг поездга чиқишиб олишдию, бир-бирларига суянганларича уйкуга кетишди.

– Намунча бир-бирингни пинжиларингга кириб ухлайсан-а? Ҳозирги йигит-қизларни биттасигаям тушуниб бўлмайди, – вайсай бошлади олиб чиққан лашлушларини жойлай олмай ивирсиётган кампир “пишиллаб” ухлаётган Инга билан Фриднинг қулоғи тагида. – Жой берсаларинг бўлмайдими кампир-сампирларгаям.

Бир кўзини аранг очиб атрофга олазарак бўлган Инга Фридни туртиб уйғота бошлади:

– Тур, турсанг-чи, Фрид. Вагонга одам сирмай кетипти, шекилли – деди немисчалаб.

– Э, сени чулчут гапингга тушунармидим. Жой бўшат, – деди ҳалиги кампир Ингага ёмон кўз билан қараб қўяркан.

Инга билан Фрид кўзларини ишқалаб, ўринларидан турганича кампирга ўз жойларини бўшатишди. Лекин тўладан келган ўрта ёшлардаги аёлнинг оғзи очилди:

– Икковингниям жойларинг борми, паттага ёзилган? Хўп, жойларинг бўлса бу вайсақи кампирга нега жойларингни бўшатиб бердинглар. Ҳой, кампир, инсоф қилиб, ҳеч бўлмаса манави немисча гапирганига, қиз болайкан, жойини бер, сурилиб.

– Сени ишинг нима? – кампирнинг кўз косалари йиртилиб кетгудай катталаша бошлади. – Сен кимсан? Сени жойингни олволдимми, суюқоёқ.

Бир зумда бошланган ади-бадининг ниҳояси бири бири билан юмдалашиб, вагон назоратчиси-ю, миршабнинг аралашувидан сўнг ҳалиги шаллақи кампирни бу жойдан ҳайдалиши билан тугади.

– Бу кампирни мен яхши биламан, – деди оппоқ юзли ўрта ёшлардаги ҳалиги хотин Инга билан Фридга, яна бошқаларга бир-бир қараб қўйганича. – Чайқовчини ўзи. Бир оёғини гўр тортиб қолибдию, ўн сўмга олиб юз сўмга сотади, олган нарсаларини. Бу салаларини қайси ҳаром қўллари билан қирқадию, қайси ҳаром ўлган чўчқани нимталаб, сотиб юради? Энди у ёғини, – хотин кўрсаткич бармоғини тепага қилди, – Худони ўзи билади. Хўш, қизим ўрисча биласанми? – сўради у кейин Ингага қараб.

– Биламан, – деди Инга.

– Бу куёвингми? – сўради Фридга ишора қилиб.

– Йўқ, университетда бирга ўқиймиз, – деди Инга.

– Ўқиб ким бўласизлар?

– Юрист, – деди Инга.

– Ўрисчани унчалик... – бир оз чайналган оппоқ семиз аёл тишларининг оқини кўрсатиб кулиб қўйди. – Ё немкамисан? – деб сўради.

– Немкаман.

– Сен нималикка ўқийсан? – деди аёл Фридга қараб.

– Мен ҳам юристликка, – деди Фрид.

– Сен ҳам ўрис-пўрисмассан-а? – тикилганича сўради Фриддан.

Фрид тилини танглайига уриб қўйди.

– Пушкинни биласанларми? – деб сўради кейин ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ.

– Нимайди, биламиз, – деди Фрид шоирнинг “Тутқун” шеъридан уч-тўрт қатор ёд айта бошлади:

*Сибир конларининг тагида,
Сақланг мағрур сабот ва чидам.
Ғамгин, ахмат кетмас беҳуда,
Юксак хаёл, мақсадларингиз ҳам.*

Аёлнинг негадир юзлари ёришиб, лабларида табасум пайдо бўлди. Кейин у ҳам поезднинг ойнасидан ўтиб бораётган анча олисларда кўзга ташланаётган ую, қарағайларга қараб:

В Петербурского круга,

Есть город Луга, – деб қўйдию, орқасидан эса: – Александр Сергеевич Пушкин, – дея лаш-лушларини олиб, бекатда тўхташ учун секинлаётган поезддан тушмоқ учун олдинга қараб юрди.

Оппоқ юзли аёл орқасидан анчагача қараб қолган лўлибашара ориқ-новча аёл атрофида ўтирганларга бир қараб қўйдию:

– Бу жудаям зўр аёл, – деди танглайига тилини уч-тўрт марта “тиқ-тиқ” эткизиб уриб қуяркан. – Ўзи ўқитувчи, болалар ҳам жудаям маза қилиб дарсини тинглашсалар керак. Ҳатто, жудаям оширвормасам, Пушкинни неча марта туш кўрганиниям яхши биларди. Ана, биз ҳам келиб қолдик, маконимизга.

– Сен ростдан ҳам менга экскурсаводлик қиласанми? – деб сўради Инга Смолнийни томоша қилишаётганда Фридга қараб.

– Э, қаёқда, дейсан. Ҳозир мен тушимми, хаёлимми бу томонларда бўлган-бўлмаганимни билолмай ту-

рибман, – деб жавоб қилди. Барибир... барибир бирор нарсасини эсласам керак, нима бўлгандаям.

Петровавлов қалъаси атрофида айланиб юришганда ростдан ҳам Фриднинг кўзлари чақнаб, бир нималарни эслагандай бўлди. Кўзи жудаям узун устун устидаги фаришта ҳайкалига тушиши билан энтикиб кетди. Қачонлардир... ҳа, қачонлардир кўргандайди, бу мўъжизани у. Бу ердаги болалар уйида яшаганиниям унчалик эслай олмадию, лекин манави... ҳа, мана шу ҳайкалми, хуллас, нима бало бўлгандаям эслади.

“Ҳов анави узун, жудаям узун устун устидаги нима-а?” – деб сўраганди, лекин кимдан сураганди, хаёлини тўпламоқчи бўлиб, кўзларини юмди у. Кимдандир сўраганди... битта кишимиди, ўша сўраган одами. Йўқ, детдомни болаларияммас, тарбиячисияммас бошқа эди... Битта киши эди, соқоллари ўсиб кетган эди ўша одамни.

“У – ангель, бизни тилда”, – деб бир нима деган эдия, барибир эслолмади. Ангель дегани эсида қолипти, фақат. Ўша соқоллари ўсиб кетган одам ким экан? Кейин нима бўлди-а? Кейин... йўқ ҳеч нима эслай олмади, кейин.

– Фрид, намунча ангелга хаёлинг кетиб қолди? – сўради Инга ҳайкалдек қотиб қолган Фридни туртганича. – Сен менга эмас, мен сенга экскурсаводлик қилишим керак, шекилли?

Фрид уйқудан уйғонгандек юмилган кўзлари йиртилиб очилди.

– Ҳа, нима деб сўраяпсан? – деди ҳайрон бўлиб.

– Сен ухлаб қолдингми-а? – таажжубга тушиб сўради Инга.

– Инга, – деди Фрид немисча гапиришга ўтиб. – Нима учун мен немис тилини яхши биламан, биласанми?

Инга елкасини қисди.

– Билмадим... – деди унга ҳайрон тикилиб. – Сен поезддан мана шу Ленинградга тушдинг, жудаям

ғалати бўлиб қолдинг, ростдан ҳам. Нима бўлаяпти ўзи, сенга? Қара-я, сени немисчани шунақаям яхши биладди, деб ўйламагандим ҳам. Қаерда ўргангансан-а?

– Билмадим, қаердан ўрганганимни. Лекин болаликдан ўзи яхши биламан. Аммо... аммо ростдан ҳам ким ўргатганини эслай олмайман, Инга.

– Таажжуб, – деди Инга ҳам ҳалидан буён немис тилида сўзларкан. – Ўзи сенинг миллатинг нима?

– Билмадим, – елкасини қисди Фрид.

– Ҳали миллатинг ниям билмайсанми?

– Ростдан ҳам билмайман, – иқрор бўлди Фрид.

– Хужжатингда нима ёзилган унда? – ҳайрон бўлди Инга.

– Рус... рус ёзиб қўйишган.

– Русчаниям қотирворасан, шундайми?

– Ўзбекчаниям қотирвораман, – бир оз мағруланди ҳазиллашиб.

– У қанақа миллат, ўзбек деганинг? – таажжуб билан сўради Инга.

– Э, – деди Фрид Инганинг қўлидан ушлаб хиёбондаги курсининг бўшироғи томонга бориб ўтираркан. – Э... биласанми, Осиёда шунақа ўзбек деган миллатни эшитганмисан, ҳеч.

– Тўғри, тўғри, – иқрор бўлди Инга. – Онам айтарди, шунақа миллат борлигини. Кейин бошқа гапларниям айтарди, хотирамга келмаяпти. Сенинг чиндан ҳам ота-онанг йўқми-а?

– Йўқ, – деди Фрид қўлини силтаб. – Ота-онам бўлмагандан кейин бунақа гапларни гапиришниям унчалик ёқтирмайман. Улар алақачонлар, мен туғилиб-туғилмай ўлиб кетишган экан, шекилли. Айтдим, бунақа гапларни айтишни ёқтирмайман деб.

Фрид нимадандир ҳафсаласи “пир” бўлгандай яна рўпарасидаги “ангель”га қаради. У ана шу ҳайкалга ҳар қараганда хаёлига ширин бир ўй шабадаси урадию, ўша ўйми, хаёлми нима эканлигига, кўз олдига жудаям олисдаги саробга ўхшаб, одамми ё бошқа бир

нарсаларми, уларнинг шакли пайдо бўлар-бўлмас яна кўз олдида бир сониялик тумандай тарқаб кетарди.

Инга ўз юрти, ўзининг туғилган жойлари ҳақида унга гапириб бергиси келдию, яна беихтиёр онаси ҳақида гапириб юбориб, Фридни ранжитиб қўйишдан хавотирланганиданми, оғиз очгиси келмади.

– “Мюзик холл”ни ёқтирасанми? – сўради Инга.

– Сен ёқтирсанг мен ёқтиргандек, – деди Фрид кулиб.

– Нега ундай дейсан? – сўради Инга. – Нима, ўзингни фикринг йўқми?

– Унчалик ёқтирмаганимдан кейин фикрим бор-йўқлиги билан нима ишинг бор, Инга.

– Сен жудаям галати кавалер экансан, – деди Инга унга қараганича.

Фрид унга ялт этиб қаради:

– Кавалер дейсанми, Инга?

– Ҳа, шундай дедим.

– Мени сенинг ватанинг қабул қиладими? – деб сўради.

– Сенинг ватанинг-чи? – деб сўради бунга жавобан Инга.

– Мен ватаним бор-йўқлигиниям билмайман, – деди кулганича Фрид. – Туғилган еримния... – у “туғилган еримния билмайман, ота-онамни билмаганимдай” демоқчи бўлган сўзи тилининг учида қолдими, индамади кейин. – Юр, Инга, ҳалиги поезддаги оппоқ семиз аёл борку:

В Петербургский круга,

Есть город Луга, – деган аёл.

– Ҳа, нега энди ўша аёлни эслаб қолдинг?

– Юр, шу Ленинградга келиш баҳонасида “Царский село”га бориб келамиз, хўп десанг.

– “Царское село”нг қаер? – сўради Инга.

– Пушкиннинг ўқиган ери. Ё кинога кирамиз-а?

Инга бошини чайқади.

– Мен, биласанми, сизларни киноларингизни ёқтирмайман. Ўзи ўша “Царское село”нинг ҳар ҳолда кўрса бўладиган жойми, Фрид? Айтгандай, анчадан буён сўрайман-сўрайман дейману, хаёлимдан кўтарилиб қолаверади. Нега сени исминг Фрид, а, Фрид? Бунақа исмни эшитмаганман.

Фрид елкасини қисиб қўйди. Кейин эса:

– Менга, ростини айтсам, бу исмни ким қўйганлигиниям билмайман. Биласанми, ўша... – у гапида тўхтаб бир оз хаёлга берилди чори анчагина жимликдан сўнг қўшиб қўйди. – Менга ўша Фрид исмини қўлимдан мана шу шаҳарда етаклаб юрган одам қўювдими, ё... ё яна хаёлимда қолгани ундан ҳам олдин ҳар доим бошимни силаб қўядиган ким эди... онаммиди, барибир яхши эслай олмайман. Детдомдами, қаердан ҳам билай, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетган, Инга. Нимага сўрадинг-а?

– Сўрадим-қўйдимда, – деди Инга оёғидаги туфлисини ечиб, ўнг қўлида осилтириб ушлаб оларкан сакраш билан овора. – Мен ҳаммадан ҳам ҳар нималарни сўраб-суриштираверишни ёқтираман, билдинг.

– Ёмон одатинг бор экан, Инга.

– Нимага? Нимага ундай дейсан, Фрид? Биттаси бу одатинг жудаям яхши одат деган эди. Сен эса...

Фрид кулди:

– Эҳтимол, яхшидир, ким билсин, – деб қўшиб қўйди-ю, яна сўради: – Сен ёзги таътилингизни қаерда ўтказасан?

Фрид яна елкасини қисиб қўйиб:

– Худди шу шаҳарда ўтказсаммикан, – деб қўйди.

– Нимага? – деб сўради Инга.

– Пул топишим керак. Бирорта заводми, фабрикагами, иложи бўлса, икки ойга ишга кираман. Ки-йимларим ҳам бир аҳвол бўлиб кетди, янгилаш лозим. Қишга пальтом ҳам йўқ.

– Сени ростдан ҳам ҳеч киминг йўқми, Фрид?

– Йўқ, Инга, ҳеч кимим йўқ. Ҳатто қаерданлигим-
ниям билмайман. Э, қўй, ҳадеб бўлар-бўлмас нарса-
ларни мендан сўрайверасанми-а? Юр, юр, ана, ана
шу 101 автобус худди “Царское село”га тўппа-тўғри
олиб боради, Инга. Чопа қолсанг-чи. Ке, ке, туфлинг-
ни менга бер, автобусда кийиб оласан кейин, – Фрид
Инганинг қўлидан тортганича шошилтириб автобус
томонга судради.

– Мен Германияга кетаман, – деди Инга эртаси куни
“Нева” меҳмонхонасидан кўчага чиқишганида. – Ни-
магадир онам тушимга кириб қолибди.

– Ё сен, ё онанг бир-бирларингизни соғингансизлар
жудаям, – деди Фрид Ингага қараб.

– Бир-бирини соғиниб қолса тушига кирадими,
Фрид? – сўради Инга.

– Билмадим... – Фрид бошини ўнг томонга ирғаб
қўйди. – Лекин кўпчиликни шундай дейишганини
эшитганман. Мениям тушимга бир киши билан яна
бир аёл баъзан-баъзан кирадию, лекин уларни ким-
лигини билмайман. Йўқ, уларни тушимдаям ҳеч эс-
лолмаганман. Э, қўй, – деди у Инганинг қўлларини
қўйиб юбораркан. – Сен дарров шу қарорга келдинг-
ми? Эрталаб нонуштадаям индамовдинг.

Инга елкасини қисиб қўйди.

– Сен айтгандай мендан ҳам онам кўпроқ соғин-
ган, шекилли, кўзлари тўрт бўлиб кутавериб. БАМда-
ям нақ бир ой бўлдик, шекилли-а?

– Ўттиз бир кун, – деди Фрид.

– Ана айтмабмидим, онам кўзлари тўрт бўлиб ку-
таётгандир деб. Юр, барибир сен ҳозир бекорсан. Мени
кузатиб қўй, Фрид.

– Албатта кузатаман-да, Инга.

Улар автобусга ўтириб, темир йўл бекатига келиш-
ди. Фриднинг таклифи билан патта олиб бўлганлари-
дан сўнг кафега киришди. Озгина тамадди қилишга-
нидан кейин Фрид уни поездга кузатиб, хайрлашиш-
ди.

Кеч киришга анча вақт бор булганлиги учун Фрид пул ишлаш учун заводларданми, фабрикаларданми, хуллас, қаерда вақтинчалик иш бўлса ўшани қидиришга тушди. Унга ростдан ҳам пул ҳаводай зарур эди. Икки марта Тошкентдаги мардикор бозорида ёзги таътилини ўтказган бўлса, бир марта ўзи сўнги бор тарбияланган болалар уйи атрофидаги мардикор бозоридан иш топганди. Ўшанда Димка кўриб қолиб анча ғазабланган ҳам эди...

– Энди кунинг мардикор бозоридан пул топишга қолдими, Фрид? – деди Димка чўнтагидан ўн-ўн бешта ўн сўмлик қизил пулларни чиқариб, Фриднинг кафтига босаркан.

– Йўқ, пулингни олмайман, Димка, – деб кўнмади у.

– Нега олмайсан?

– Ҳадеб сендан бекордан-бекорга пул олавераманми, Димка. Ўҳ-ҳў, менга қилган яхшиликларингни ҳисобиям йуқ. Кўй, энди ўзим ҳам пул ишлай.

– Йўқ, – унинг пул турган кафтиниғижимлаган Димка бошини чайқади. – Оласан. Лекин бировникида мардикор ишлашингни хоҳламайман, билдинг...

Ўшандан кейин Фрид пул топиш учун ёзги таътилни бошқа шаҳарда ўтказишга қарор қилганидан бу сафар Инга билан Ленинградга келган эди. Лекин, аслида бу томонларга келишининг сабаби бугина эмас эди.

Фрид бу шаҳардан худди болалигини қидирган чолдек ниманидир, кимнидир хаёлан излаётгандай, ниманидир топиб оладигандай ўзи ҳам ҳеч нимани билмаган ҳолда қидирарди. Шу баҳонадами ёки ёзги таътил чоғида янаги таътилгача кийим-бошу, кинопинога кириш учун оз-моз пул ишлаб олиш ташвиши биланми, анча-мунча корхонаю ва бошқа иш жойларига бошини сукди. Бироқ ҳамма жойда ҳам “бизга вақтинчалик ишчи керак эмас” дейишса, баъзилари эса “ўқишингни сиртдан ўтказиб, ишламайсанми-а”, дейишдан нарига ўтишмади.

Кейин Фрид нима қилишини билмай қандайдир бир умид билан бозор айлана бошлади. У охирги бир нажот “чўнтакчилик”дан бошқа “иш” йўқлигидан ўксинди ҳам. Ана шу хаёл билан узум сотаётган соқолли кишининг ёнига келиб туриб қолди.

– Сенга нима керак, узум оласанми? – сўради элик-элик беш ёшлар атрофидаги соқолли киши ўрисчалаб.

Фрид соқолли кишига қарадию:

– Узумингиз неча сўм? – деб сўради ўзбекчалаб.

– Ие, сен ўзбекмисан? – сўради узум сотаётган соқолли киши. – Қани, бу ёққа ўт-чи, йигит. Хўш, қаерликсан? Исминг нима, нима қилиб юрибсан, қачон келдинг? – устма-уст савол берди у.

– Талабаман, Ленинградни айланиб юрибман, – деди Фрид.

– Зап учрадинг-да, бола. Қара-я, ҳали-вери кетмайсанми?

– Йўқ... яна билмадим, – деди Фрид.

Ўтган куни анча узум опкелувдим, самолётда. Қарагин... барибир айтмасам бўлмайди, йигит. Акам ўтиб қолипти, жойи жаннатда бўлгур. Ҳеч савдосотиқ билан шуғулланганмисан? Йигит бўлганингдан кейин эплейсан. Шу узумни сотиб турсанг, икки пайшанбасини ўтказиб, яна узум-пузум олиб изимга қайтардим. Сениям рози қилардим. Нима деддинг? Арзонроқ меҳмонхонадан ўн кунга жой олиб қўювдим. Жойинг бўлмаса тайёр жой, ётаверасан. Кел, талаба экансан, ҳам тижорат, ҳам саёҳат деганларидек...

– Сиз менга ишониб айтяпсизми? – ҳайрон бўлиб сўради Фрид.

– Ие, сенга ишонмайманми, ўзбек бўлганингдан кейин. Ё ўзбекмасмисан?

Фрид елкасини қисиб қўйди.

– Исмингни нима деддинг, Фаридми-а?

– Фрид, – деди Фрид ширингина жилмайиб.

– Ё ҳазиллашяпсанми... Ўзи кулгингдай бир ширин йигит экансан. Кел, мен томонга ўттин-а, бир килосини йигирмадан пуллайверасан. Жудаям ялиниб турволадиган харидорга ўн тўққизми, жуда бўлмаса ўн саккиздан берасан, ўғлим. Савдо шунақа бўлади. Бир ёғини маҳкам ушласанг ҳам бир томонини бушроқ қўйворасан. Ие, айтгандай ҳужжат-пужжатинг борми-а?

– Паспортми, тоға? – сўради Фрид унинг гапларига ҳайрон бўлиб. – Талабалик билетим ҳам бор, тоға.

– Ҳммм.... андижонликмисан? Андижонликлар тоға, дейишади. Мен Қуваданман, эшитганмисан, шунақа жой борлигини? Эшитгансан, биласанам, Қувани. Куз бўлса анор опкеламан. Қани, бир кўрай-чи паспортингни, эҳтимолга қарши кўриб қўйсам ёмон бўлмайди, ўғлим. Ма, сен ҳам мени паспортимни кўриб қуй. Э, паспортим меҳмонхонадаю... Ўшандан олиб кўрволасан бўптими? Ичасанми? Йўқ. Яхшийкансан. Аммо келганимдан кейин пулингни бераман, хизматинга яраша, бўптими? Фрид исминг галатироқ туйиляптию, юзларингдан яхши болалигинг шундоққина ойнадай кўришиб турипти. Мени Исоқвой тоға дегин, бўптими? Исоқвойман. Исоқ узумфуруш десанг бутун Қува биледи. Қуванинг анжирини еганмисан? Йўқ, унда бўлмапти. А, едираман сенга. Олиб келаман, бўптими?

Фрид бу одамнинг одамлар орасига кириб, қораси йўқолиб кетгунча ҳайронликдан елкалари қисилганича қараб турдию, кейин узумнинг нархини сураб, “полкило” деган одамга ўгирилиб, ярим килограмм узум тортиб бериб, у узатган қизил ўн сўмликни “қаерга қўйсамикин?” деган ўйда туриб қолди.

– Что, задумался? – деган овоздан ўзига келган Фрид янги харидорга ўгирилади. – Килограмм. По дватцать штоли?

– Да, да. – Фрид битта беш ва битта йигирма беш сум пул узатган харидорга қарадию: – Полтара килограмм штоли? – деб сўради.

Харидор бошини чайқаганича Фрид узатган ўн сўмликни олиб чўнтагига солдию, мамнун бошини ирғаб қўйди кетаётиб. Бир-икки дақиқадаёқ савдо-сотик ҳавосини олган Фрид шу қуни уттиз килограмм узум сотиб қўйди. Ёнида анор сотаётган озарбайжон киши:

– Ол-о, сан ким дурарсин, ўғлон? – деб бир нима-ларни сўраган бўлди ундан.

Фрид “тушунмадим” дегандай бошини чайқаб қўйди.

– Сен ўзбакми? – деб сўради у яна.

– Нет, – деб ўрисча жавоб қилди Фрид унга.

Анор сотаётган озарбайжон бошқа ҳеч нарса демай келган харидор билан овора бўлиб кетди. Шу пайт буинидан чарм халтасининг қайишли ипини ўтказиб, ёнига осиб олган миршаб пайдо бўлдию, Фриднинг рўпарасига келиб тўхтаб қолди.

– Что, виноград хотити купит? – сўради Фрид миршабга қараб.

– Ты ещё кто такой? – деб сўради у ҳам саволга савол билан жавоб қилиб.

Фрид миршабнинг саволига жавоб беролмай тек туриб қолди. Кейин қувалик Исоқ узумфурушнинг гаплари эсига тушиб, бўлган гапни тушунтирмоқчи бўлган эди милиция нозири бошини тебратганича бўлинмаси жойлашган хонага етаклаб кетди.

– Сен Исоқ амакини кими бўласан? – деб сўради нозир анча-сўроқ саволдан кейин. – Так, так, ҳеч ким бўлмайман деддинг-а? Талабасан, бир айлангани келиб-санда-а? Илгари бу томонларда бўлмагансан, шундайми-а?

– Илгари... – Фрид нима дейишини билмай каловла-ниб қолдию, кейин: илгари детдомда бўлганман. Лекин ҳозир эслай олмайман, – деди негадир ҳали ҳам бирон-бир гап тополмай.

– Детдомда бўлганман, дейсанми? – қизиқсиниб сўради миршаб. – Етиммидинг, бизга ўхшаб. – Ленинградга қандай қилиб келиб қолгансан?

Фрид елкасини қисиб, бошини чайқади:

– Қаёқдан келиб қолганимни ҳалиям билмайман, – деб жавоб берди.

– Бир нарсани эслагандай бўлдим, ҳозир. Талабалик ҳужжатингда... йўқ... паспортингда кўрдимми-а, Фрид ёзилганини? – сўради миршаб.

– Иккала ҳужжатдаям Фридман, – деди Фрид ҳам миршабнинг саволидан бир оз ҳайротомуз.

– Фрид... Фрид, тўхта-тўхта, сен бир пайтлар детдомдан қочиб кетган ўша Фридмасмисан, ҳарқалай? Фрид... ўша Фрид бўлсанг... сенга офарин, Фрид. Талабаман, дегин? Қаерни? “Халқлар дўстлиги университети” деб ёзилиптику-а? Кел, қучофингни бер, Фрид. Учрашган еримизни қара-я. Яхшиям ҳалиги Исоқ амакини ёнини олмай сўраб-суриштирганим, Фрид. Ростини айт, ростанам ўшамисан, Фрид? – миршаб қучоқлаганича белидан маҳкам қучаркан қайта-қайта “ростдан ҳам ўша Фридмисан?” деб сўрарди, холос.

– Сен-чи, сен кимсан ўзи? – кўзлари қувончдан чақнаган Фрид миршаб либосидаги йигитни “кимлигингни айта қолсанг-чи” деганича қисталанг қила бошлади.

– Федяман, Фрид. Федя братни эслайсанми?

– Федя... Федя брат, дединг-а? – Фрид бир зум хаёлга фарқ бўлиб, жудаям олис кетди-ю, кейин уни қайта қучоқлади. Сен билан... сен билан роса муштлашардик-ку, Федя.

– Энди Федя эмас, Федёр Иванович Козликман, Фрид, – деди миршаб тиржайиб қулганича. Ростдан ҳам нон етмагандай, манави нафас олиб турган ҳаво етмай қоладигандай тезак талашармидик, бир-биримиз билан муштлашганимиз-муштлашган эдик.

– Фёдор Иванович, – деди Фрид миршабга қараганича, – хотиранг жудаям зўр экан-а! Қара-я! Исми-гача хотирангга келганини қарагин.

Козлик кўлини силтади:

– Нега Фёдор Иванович бўлай, Фрид. Мен сенга Федяю, сен менга ҳалиям Фридсан. Кўй, ҳамма гапни уй-

имда, менинг уйимда, хотинимни олдида гаплашамиз энди. У ҳам жудаям хурсанд бўлиб кетса керак, сени кўриб.

– Ие, – деди Фрид ажабланганича, хотинингни мен танийманми? Ё у ҳам детдомда бирга бўлганми, Фёдор Иванович?

– Э, кўй шунақа расмиятчиликни, Фрид. Феда десанг-чи?!

Фрид кулди:

– Ахир сен мени чайқовчи деб тутиб келдингку-а?

– Ўшандаям сен анча қитмир эдинг. Шуларни эслайсанми? – сўради Козлик.

Фрид бошини чайқади. Козлик унга қарадию:

– Юр, ҳозир шу ерда қитдай-қитдай қилволамиз, лекин кеча кўп ичворганман, шекилли, каттамиз қаттиқ огоҳлантирганди. Ё нима бўлса бўлар деб, юзюздан босволамизми-а?

Фрид бошини чайқади.

– Мен байрамлардагина оз-моздан олиб тураман, – деди Козликнинг гапларига кўнмасдан. Сен бемалол ишларингни битиравер. Мен ҳам ҳалиги қолган майда-чуйда нарсаларни йиғиштириб келай.

– Бирга борамиз, – деди Козлик кўнмасдан. – Яна роса икки соатдан кейин навбатчилигимни топшираман. Уйда оламиз, жаримаси билан, бўптими, Фрид. Қара-я, сени менга Худо етказди, Фрид. Аммо мен сени кўп эслаб кўярдим.

Фёдор Иванович Козлик навбатчилигини топширгунча Фридни анча айлангириб, у ер-бу ерларни баҳонада кўрсатган бўлди. Бу ерга келганда эса:

– Фрид, мана шу жойни бир эслашга ҳаракат қилиб кўр-а? – деб туриб олди.

Фрид бақувват қўллар билан тортилаётган жилонни парчалаб юборгудай куч билан тепага салчиётган от ҳайкалига бир зум тикилиб турдию:

– Эсладим, Федя! Фёдор Иванович, ростдан ҳам эсладим юбордим, ўз-ўзимдан – деб бақириб юборди.

– Нимани эсладинг? – сўради Козлик Фриднинг ёниб турган кўзларига тик қараганича. – Тезроқ айт, нимани эслаганингни, Фрид!

Фрид Козликнинг сўзларини эшитдими-эшитмадими, худди ёш болалардай Козликнинг “нимани эсладинг?” деганича алланималар деб сўраб, сўзлаётганига ҳам қарамай отнинг ёнига бордию, қаттиқ бир сакраганича аввал ҳайкал отнинг бўйнига чирмашиб, кейин устига тирмашиб чиқиб кета бошлаганини қурган миршаб Козлик бақриб-чақришга тушди:

– Ҳой, ярамас Фрид, туш отдан. Ҳозир мениям расво қиласан, йигит. Ҳамма ўтган-кетганларни сени жиннилингни томоша қилишига бир қарамайсанми? Хўп, туш деяпман, сенга. Сен эмас, ростдан ҳам мен, мен ўзим қип-қизил аҳмоқман. Туш деганимдан кейин тушсанг-чи, ярамас.

Фрид ўзини от устидан пастга ташлаб, яна тик турганича ана шу Пётр I ва от ҳайкалидек қотиб туриб қолди. Унинг кўзлари энди ёнмас, киприкларига тиниқ кўз ёшлари қўниб олганди. Фрид энди йиғлаётган эди. У ўтиб кетган болалиги учун йиғламаётган эди. Фрид мана шу воқеаларни эслагани учун, ана шу етимлик чоғларида уни кимлардир хаёлига тушиб бораётгани учун йиғлаётган эди. Унинг ҳозирги кўз ёшларида болаликнинг аччиқ қисматлари ҳам йўқ эмас, деб бўлмасди.

– Фрид, ҳалиям болалигингдай анчагина жинни экансан, – деди Козлик кулгидан лабларини йиғиштиролмасдан. – Вой, сен-ей, тек қўйиб берсам ўша болалигиндан Буюк Пётр ҳайкалининг елкасига чиқиб олиб, детдом директорини жавратганиндай мениям жавратишдан ўзингни тиёлмадинг, ярамас, – деб эркаланиб койинди.

Козликнинг уйига етиб келишганда худди кутишаётгандай дастурхон устида ҳамма нарса муҳайё эди. Фрид Козлик уйига қўнғироқ қилиб қўйганини тушундию, “Вой, Фрид, ҳалиям бормисан?” деган саволдан

кузлари катта-катта очилиб, ичкари хонадан чиқиб келган бир оз тўлишган чиройли аёлга кузлари қадалгани билан эслай олмади.

– Эслай олмасанг ҳам майли, Фрид. Бир-биримиз билан учрашишимизнинг узи катта гап, – деди Козликнинг хотини уни бағрига босиб кучоқларкан. Бурнингни учидаги чандиқ...

– Бу сенмисан, – деди Фрид эслай олмаган бўлса ҳам кўнгил учун атайлаб суради. Ҳаммамизни бошимиздан барибир кўп иссиқ-союқлар ўтган. Қалай, мана-ви Петка сенга хўжайинчилик қилмаяптими? – деб қўйди.

– Йўқ, Федя менга хўжайинчилик қилолмайди, – деди Федянинг хотини. – Федяни елкасида юдузи нечта экан, кўрдинг-ку. Меники эса тўртта. Мен унга ярим бошлиқ ҳисобланаман, – кулди тўлишган аёл “қаҳ-қаҳ” урганича.

– Мен сизларни топиб олганим жудаям яхши бўлди-я, Фёдор Иванович билан муҳтарама Нина Васильевна, – деди Фриднинг оғзи қотиб-қотиб кулганидан бир томонга қийшайиб.

– Фрид, расмиятчиликни нима қиласан, – деди “Фёдор Иванович билан Нина Васильевна”дан ранжигандай бўлган Козлик ярим ширакайф ҳолда унинг елкаси узра қўлини ташлаб, бағрига тортаркан. – Сенга ростини айтсам, ҳозир сен ўзинг Нина Васильевна деб мурожаат қилган Нина Васильевнани топиб олганимдан ўзим ҳам бир олам хурсандман, бу дунёдан. Бўлмасам аллақачон йўлда тукилиб, алкаш-палкашми, ўғри, сўқирми бўлиб кетармидим, билмадим. Бир яхшига бир ёмон, деб шунга айтсалар керак-да, Фрид. Тўхта, тўхта сени ким деб мурожаат қиламиз-а?

– Мени ҳеч қанақа “вичим” йўқ, – деди Фрид бир оз хижолат бўлгандай у ҳам ширакайф бир ҳолатда.

– Нимм... ниммага? – сўради Козлик. – Фамилиянг нимаиди-а?

– Тошкентбоев.

– Нима, нима дединг... Тошкентбоев. Вой, шайтон-ей, ҳазил-ҳузул ҳам эви билан-да. Нина Васильевна, нима, бу нима деди-а? Тошкентбоев дейдими?

– Сени фамилиянг бошқачайди шекилли, Фрид? – Нина Васильевна бир нарсани эсламоқчи бўлгандай кузларини тепага тикиб анчагача жим қолди. Кейин эса: – Йўқ, барибир эслай олмадим, – деди ҳафсала-сизроқ. – Бу Тошкентбоевни қаердан топиб олдинг, Фрид?

Фриднинг кузлари алақачон ерга қадалганди. У йиғлаяптими, ўксигиси келдими, ўзининг ҳақиқий фамилиясини ҳам билмаганига жудаям хафа бўлиб кетганди.

– Сен хафа бўлма, – деди Козлик унинг бошини ўзига тортиб юзидан ўпиб қўяркан. – Ҳамма детдомчиларни тақдири ҳам оғир ва эшлашгаям арзимаydi. Нина, Нина Васильевна. Қаердасан? Э, нолавойдаман-а? Кечир, манави Фридни фамилиясини сендан сўрамоқчийдим. Нима, ўзи билмас эканми, фамилиясини дейсанми? Билмасакан-да, Нина. Нолавойда туриб куласан-а. – Козликнинг кўзларига ҳам негадир ёш тўлиб қолди чоғи, ёнидаги сочиқни олганича кўзларини ишқалаб артди. – Аммо... аммо Фрид, йўлимни топиб олгунимча менгаям бу ҳаёти осон бўлмади. Мана, шу Нина ёш боладай қўлларимдан етаклаб юрди.

Фрид оғир “уфф” тортиб қўйиб:

– Айтганингдай ҳамма детдомчиларни тақдирлари бир хиллиги учун детдомчиларми? – деб қўйди. – Отаналарингга нима бўлганди? – деб сўради кейин.

– Айтганману, эсингда йўқми, Фрид? Уларни иккинсиям кўз олдимда немислар ўлдиришган. Қабрларига ҳар йили бориб келамиз, Нина билан. Нинани эса ҳеч кимини, ҳатто ота-онасиниям қабри йўқ. “Фашистлар бир тўда одамлар билан ўрмонга ҳайдаб бориб, отиб юборган” деган гапларни эшитдигу, ис-пис чиқарадиган бирон-бир жойни ҳанузгача топганимиз йўқ. Нинани қариндош-уруғларидан битта-иккитаси-

ни топтигу, лекин меникиларни ҳеч бирдан хабардор бўлмадик, ҳанузгача.

Улар ярим кечагача ҳасратлашишди, чоғи, Нина Васильевна аллақачон пишиллаб ухлаётган эди. Аммо тонг ёришмасдан уйғониб, қуймоқ пишириб, эрталаб-ки “газаги”га ароқ қолмаганидан қўшнисиникидан “самогон” топиб чиқиб, столга қўйди.

– Йўқ, энди мен олмайман, – деди Фрид қатъий. – Кеча жудаям кўп олворибмиз, шекилли, бошим ёрилиб кетай, деб турипти.

– Ҳа, балли, – деди Козлик Фридни зўрлаб ичиришга ўзи баҳона топганидан хурсанд бўлиб. – Шунинг олсанг, анальгин ўн дақиқада оғриқни қолдирадиган бўлса, бу икки дақиқадаёқ ақлингни созлаб, кўзларингни тиниқлаштириб қўяди.

– Мен маст-аласт йўлга чиқсам бўлмас. Ҳали бозоргайм ўтаман, – деди Козликнинг қўлини қайтариб.

– Ол, ол. Ҳеч қаерга бормайсан, Фрид. Хоҳласанг, бутун таътил давомида тур, уй сеники. Тўғрими, Нина?

– Тўғри, – унинг сўзларини тасдиқлади Нина. – Яхши, бирга бўлиб, болалик йилларингизни эсланглар, ёшариб. Мен бугун-эртага Федяга жавоб ҳам олиб қўяман.

– Зўрсан-да, Нина. Каллангга балли. Бу билан мен неча йил бирга бўлганмиз-а? Уч йилми, Нина?

– Икки йилдан ортиқроғиди, шекилли, – деди Фрид. Нина бошини чайқади:

– Уч йилча бирга бўлгандик, чамаси. Ҳали бориб сўрайсизлар-ку.

– Олайми? – деб сўради Фрид Козликнинг қўлида ҳали ҳам қалқиб турган ароқ тўла қадаҳга ишора қилиб. – Аммо маст бўлволсак детдомдагилар нима дейишаркин?

– Ҳеч нарса дейишмайди. Қайтага хурсанд бўлиб кетишади, Фрид. Мен ҳам бир-икки маст борганим эсимда. Ҳатто собиқ тарбиячиларимизнинг ўзлари қуйиб ҳам беришган, билдинг.

Нина Васильевна хайрлашиб, ишга чиқиб кетгандан сўнг Фриднинг “тур, тур”и билан бир соатлардан сўнг кўчага чиқишди. Козлик “такси” тутмоқчи эди, Фрид “узоқми, яқинми, борадиган еримиз?” дегандан сўнг у ҳам кўлини силтади-ю, пиёда кета бошлади.

– Детдомни директори Вера нимаевайди? – деб сўради Фрид.

– Вера Дмитриевнами? Жудаям яхши аёл эди, раҳматли, – деди Козлик.

– Ўлиб кетганми?

– Нагароевани эслайсанми, пионер ишларини олиб борадиган жиккаккина қизни? У ҳам рихлат қилган. Трамвай уриб юборди уни. Физкультурачимиз Наумов ҳам эрта кетди. Миндубоев деган татар ўқитувчимиз бор эди, эсингдами?

– Миндубоев энди эсимга тушди. Қалай, яхшими? Козлик бошини чайқади.

– Жойи жаннатда бўлсин, у ҳам ўлган.

– Гапингдан чиқди, ҳеч ким қолмапти-да? – ҳафсаласи “пир” бўлгандай Козликка қаради.

– Йўқ, ҳаммасимас, – деди бошини чайқаб. – Сен билганлардан ё биттаси, ё иккитаси бор. Биз ҳам мана анча ёшга бориб қолдик, Фрид. Сен университетни янаги йилга битираркансан. Мен билан Нина Васильевна ўттизга бордик.

– Ҳали мен сенга фамилиямни билмаслигимни айтдим, Федя. Ростдан ҳам фамилиямнигина эмас, умуман кимлигимниям билмайман. Учта детдомдан қочдик, Димка билан. Тошкент деган жойидаги детдомга тушиб қолганимда эса “Тошкентбоев” деб ёзиб қўйишди. Шу-шу фамилиям Тошкентбоев бўлиб қолди. Сенга ростини айтсам, Фрид ҳам ўзимнинг исмим бўлмас керак, Федя. Сен ота-оналарингу, қариндош-уруғларинг йўқлигига, уларни тополмаганингга ачинсанг, мен ҳатто ўз исмиму, фамилиям ҳам йўқлигига уксиймай, йиғламай нима қилай?

– Тўхтагин-а, – деди Козик сариқ мўйловларининг учларини секин-секин силаб, бураркан. – Шу детдомдагилар сени кимлигингни билишмасмикан-а? Ундай десам бахтингга Вера Дмитриевнаям тирикмас, ўлиб кетган. Сен ўзинг қайси томонлардан келиб қолувдинг, Фрид?

– Билмасам, Федя.

– Анави Димкадан сўрамаганмисан, қаердан келиб қолганингни?

– Ие, у қаердан билсин. У ҳам Ленинграддан-ку.

– Димка ленинградликми?

– Ленинградлик. Ота-онасини немислар кўз олдида отиб ташлашган экан.

– Қарая, биз детдомчилар худди тариқдай қаерларга битта-битта сочилиб кетибмиз. Бундан бир-икки йил бурун детдомни йигирма беш йиллигини қилишувди. Сен билан бизларни йилимиздагилардан атиги уч-тўрттаси келиб қатнашишди, холос. Айтмоқчи, Димка нима қилиб юрибди-а?

– Уни қилар ишини тайини йўқ эди. Яқинда сенга ўхшаб милицияга ишга кирволипти. У менга жуда кўп яхшиликлар қилди, Федя. Яна билмадим, яхшиликми, ёмонликми, шу ердан ўша дунёни бир бурчларга бошлаган ҳам ўша. Эҳтимол... эҳтимол, уни гапига кирмаганимда, шу ерда бўлганимда, ота-онамни топмасам ҳам бирон-бир қариндош-уруғларимни топган бўлармидим. Дунёда битта мен ёлғизга ўхшайман.

– Сен билан биздақа ёлғиз одамлар жуда кўп, Фрид. Уруш дегани ҳаммамизни кўнглимизни, ҳаётимизниям кулга айлантирди. Буни фақат сен билан бизга ўхшаган етим-есирларгина билади, нима эканлигини.

Козлик болалар уйи дарвозасидан ичкари кираётиб навбатчи қоровулга салом бериб, сўради: – Игорь Барिशев бормилар, Семён амаки?

– Козлик, сенмисан? Салом, салом. Семён амаки деганинда хурсанд бўлиб кетаман борлигинга. Ди-

ректор борлар. Бемалол киравер. Сен учун эшиклар очик, ҳар доим, – деди.

– Кел, кел Фёдор Иванович, – илиқ кутиб олди Игорьь Баришев. – Қандай шамоллар учирди?

– Манави дустимиз Фрид ҳам болалар уйингизни эрка боласи бўлган бир вақтлар. Анча-мунча бир-бирларимиз билан муштлашиб, жўжа-хўроз бўлиб турсак ҳам жудаям аҳил эдик. Шунга бир ёрдам бервормай-сизми?

– Қани, қани, ўтиринглар-чи, болаларим. – Игорьь Баришев уларни ўтиришга таклиф этди.

Фёдор детдом директорига бўлган гапни тушунтиргандан сўнг у бир оз ўйланиб турди-да:

– Менга жудаям қийин қилиб қўйдинг-ку, катта лейтенант, – деди бошини чайқаганича. Бор-йўғи бирикки йил бўлган бўлса уларни ҳужжати архивда сақланади. Аммо сен айтгандай анави Безносовни чақирай-чи, бирон-бир эслироқ гап чиқиб қолар ундан, – деб ташқарига чиқиб, соч-соқоллари оқарган кишини бошлаб кирди.

– Кел, Козлик, ишларинг қалай? – Бир-бири билан сўраша кетди улар. – Ҳммм... шунақа дегин. Аммо бу йигитингни фамилиясиниям эслолмай турибман. Бир томондан қаричилик бўлса, яна бир томони булар жудаям ёш бўлишган бўлса ҳеч нарса хаёлдаям қолмас экан-да, – деб жавоб берди.

– Мен сенга ёрдам қилолмаганимдан афсусланаман, – деди директор ҳам елкаларини қисиб қўйиб. – Ҳаммасига оти ўчгур уруш айбдор, деб ўзимизни ўзимиз алдашдан бошқа иложимиз йўқ. Отиям, ўзиям ўчсин урушларини. Бир-икки авлод ота ўғилдан, ўғил отадан, она боладан, бола онадан, энди ака-ука бирибидану, қариндош-уруғ бир-бирларидан ёт бўлиб, азоб-уқубатини тортишдан бошқа имкон йўқ, болаларим.

Безносов директорга бир қараб қўйдию:

– Мен ҳам боламни йўқотганман. Ҳалигача на ўлиги, на тиригини хабарини топаман. Мана, қаранг, мана шу рўпарамизда ўтирган нотаниш йигит, эҳтимол, ўғлимдир, мени. Лекин қандай қилиб асослайман, ўғлимлигини. Хотиним бомба тагида қолиб, ҳалок бўлди. Ўғлим қаёқда қолди, буни Худодан сўраш керак бўлса, ҳар куни, ҳар соатда Худодан сўрайман. Ҳеч бўлмаса мана шу ўғлимни топиб бер, деб.

– Борис Аронович, яхши умид билан яшайверингчи, бир куни ўғлингиз мана мен деганича кириб келар, – директор уни юмшатган бўлди, бошқа гап ортқчалигини билиб.

– Исмингу, отангни исми ким? – деб сўради Фридан Борис Аронович.

– Қўйинг, Борис Аронович, – деди директор, бу йигит... қаранг-а, дунёни зулмга тўлиб кетганлигини, бу йигит ҳатто ўзининг исмию, миллатининг кимлигиниям ўзи билмас экан. Ҳали исм-фамилиясини қўя туринг-а.

Безносоев ёш тўлган кўзларини йигитдан олиб қочиб, ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғи билан тескари қарганича ёшларини сидириб ташлади.

Фрид ер остидан Козликка қараб қўйди. Кўзи билан кўзи тўқнашаркан, “мени бу ердан олиб чиқиб кет, Федя, буларниям бағрини тирнаб нима қиламан энди” деган қараш қилиб, бошини биланар-билинмас тебратди.

Улар бир-бирлари билан хайрлашиб чиқиб кетаётганда директор Козликка кўз ташладию:

– Федя, сен яхши йигитсан, қўлинг ҳам очик. Ҳалиги йигирма беш йилликда икки ойлик маошингни “юбилейга қўшганим шу” деб келтириб бергансан. Бунинг устига ҳар йили кам деганда бир-икки марта келиб бизни меҳмон ҳам қилиб кетасан. Ана шу қилганларингни ҳурмати бўлса, бу болаликда оз бўлсаям бирга ўсган экансизлар, мана шу болалар уйидаги раҳбарлигимни ҳурматини қилиб гапга кир, – деб қолди директор.

– Хўш, бу билан нима демоқчисиз? – кулиб сўради Козлик.

– Демоқчиманки, Фрид деяпсан, шу ошнанг билан сени, – у чап қўлини кўзига яқин олиб келиб соатга қаради, – нақ тушлик ҳам бўлиб қолипти, меҳмон қиламан. Йўқ, десанг – энди келадиган бўлсанг болалар уйидан ҳайдаб юбораман.

– Сен нима дейсан, Фрид? – сўради Козлик.

– Директорни гапига кириш керак, – деди Фрид кулиб. – Мана, мен билан Димка директор билан тарбиячиларимизни сўзларига кирмай шу аҳволда юрибмиз.

– Бу бошқа гап, – деди директор кафтларини бир-бирига ишқалаганича Безносовга ўгирилиб. – Бугун бунинг устига шанба. Иш вақтиям алақачон тугаб бўпти. Бир ёзилиб ичайлик-а.

– Биз кеча роса олган эдик, – деди Козлик Фридга қараб кулиб қўяр экан. – Нина Васильевнадан ҳам рухсатномамиз бор. Бунинг устига икки-уч кунга рухсат сўраб қўяман ҳам деди. – У Безносовга қаради. – Борис Аронович, дастурхонимиз жудаям мойлик бўлиб кетяпти. Сиз ҳам кечқурунлигимизни тайёргарлигини кўриб юрманг тагин, уйингизга қўнғироқ қилиб.

– Йўқ, йўқ, – деди Безносов “хо, хо, хо”лаганича. Пайтини топсанг илигидан узасан-а, бола. Бекорга миршаб бўлмагансан, сен. Аммо яхши боласан, ҳар доим қандингни ур, бўптими.

Болалар уйи директорига эргашган Борис Аронович, Козлик ва Фрид “сал тинчроқ” дейишиб “Аврора” қалқиб турган Нева бўйидаги ресторанга бориш учун “такси” тўхтатишди.

ХVI

Озиб-тўзиб маҳбусликдан ниҳоят озодликка чиққан Зухриддин юртига келиб бекорчиликдан тез зерикиб қолди. Энди уни мактабга ишга оладими, ол-

майдими ҳали билмас эди. Ҳатто ўзи ишлаган мактаб директори уни кўчада кўриб, бир неча марта сўрашган бўлса ҳам “жамоамизга қайтасизми?” деб бир оғиз ҳам сўраб қўймади.

– Ҳали иш-пишни ўйлама, ўғлим, – деди Мадумар ака ўғлига уни анча зерикиб қолганини сезса ҳам. – У ёқ-бу ёқларга бориб айлан, дамингни ол. Салкам йигирма йил сен мана шу, – у ўнг қўлини мушт қилганича юрагига урди, – юрагимни тўрида яшадинг, болам. Озиб-тўзганингни қара. Улар сени нималар қилиб ташлаган билмайман, – кўзига ёш олди у. – Йўқ, Аллоҳга барибир шукр қиламан, сени қайта етказганигаю, дийдор кўришганимизга, ўғлим. Қора хат келиб, ҳали у, ҳали бу эшиқдан йиғи чиққан куни жоним бўғзимга келиб, йиғлайман. Худогаям айтганим боракан, мана эсон-омон юз кўришдик. Сени кўрмай ўлиб кетаманми, деб юрардим, тириклигингга ишонмай-ишониб.

Зухриддин отасига тик қарамас эди. Хиёл бошини отаси томонга буриб:

– Йўқ, ота, зерикиб кетдим. Ишга кирсам бир оз овунармикинман, дейман. Кечалари тушимгаям яна турмаю, қарағай кесиб, ағдараётганимиз кириб чиқади. Шояд ўшалар кўз олдимдан сал нарироқ кетса... Шунга иш-пишга ҳаракат қилсаммикин, девдим, – деди ички бир хўрсиниш билан.

Мадумар ака зимдан ўғлига қарадию, унинг сўлгин юзларига кўзи тушиб, ўғли тўғри гапираётганини унинг кўринишидан ҳис қилди. “Ҳа, болам тушмагурни му-родингга етмагурлар анча ражиб ташлашибди” деб қўйди ичида.

– Яна ўзинг биласан, ўғлим, – деди паст товуш билан. – Аммо бир умр ишламай юраман десанг ҳам ўзим боқволаман. Айтмоқчи, – эсига бир нарса тушдими юзи бир оз ёришиб, гапида давом этди. – Уйлаб ҳам қўйсам девдим шу кунларда. Бунга нима дейсан, болам. Ўзинг кўз остингга олиб қўйганинг бўлса ё уни айт. Бу касо-

фат урушию, бошингга келган балою ситам нечтача боладан кўйди.

Зухриддин бошини чайқади:

– Йўқ, ота, – деди ерга қараганича. – Иш-пиш топ-волай олдин, ота.

– Йўқ, – деди Мадумар ака бошини ирраганича. – Йўқ, ўғлим, тўйингни ўтказишга ҳамма нарсам етади. Онанг кўрпа-тўшагу, кийим-бошларингдан тортиб, келиннинг ҳамма майда-чуйдасигача тайёрлаб кўйган. Хўп десанг, бўлди. Сендан сўрамасилигим керагидию, лекин ҳар ҳолда кўз остига биронтасини олишга улгурдимикин, деган мақсадда сўрадим-кўйдим, ўғлим.

– Йўқ, ота, уйланадиган бўлсам ўзим айтаман. Яна битта гап ота... – у анча “нима десам экан-а?” деган ўйда туриб қолиб, кейин гапида давом этди. – Иккита неварангиз бор эди, бири ўғил, бири қиз, – деди ниҳоят.

– Ие, қани улар? – ҳайрон бўлиб сўради Мадумар ака. – Қани улар, ўғлим?

Улар Германияда қолиб кетишган. Ўғлимни эса... – у “ув” тортиб йиғлаб юборди.

– Нима, бир нарса бўлдими? – Мадумар аканинг кузлари катта-катта очилиб кетди.

Зухриддин бошини чайқадию:

– Йўқотиб кўйганман, ота.

– Қанақа қилиб йўқотасан. Изламадингми?

Зухриддин йиғидан лабларини қимтиб, аранг кўз ёшларини тийдию, отасига ўтирилади:

– Қизимни онаси ўзи билан олиб қолган эди. Ўғлимни эса ўзим билан Ленинградгача олиб келдим. Кейин... кейин эса... – у яна йиғлаб юборди. – Мени авахтага олиб киришдан олдин “ўғлингизни ўзимиз тарбиялаймиз” дейишувди. Шу баравар йўқолиб кетипти. Детдомма-детдом изласалар ҳам йўқ эмиш. Шунга ишга кирволсам рухсат-пухсат олиб қидирсаммикин, деб юрибман.

– Бу ишинг хом бўпти, ўғлим, – деди Мадумар ака ханг-манг бўлганича. – Нега бу шумшайиб юради деса сам ичингда дард тўлиб қолган экан-да, болам. Пул топиб берай, эртага жўна ўша йўқотган жойларингга. Боламни топиб бер, деб турвол. Шунақа қилмасанг бўлмайди.

Зухриддин бошини чайқади.

– Менга рухсат беришмайди. Мана шу ердан бошқа ерга боришим мумкинмас экан, ота.

– Нимага?

– Қоида шунақайкан.

– Қоида бўларканми? Қамоғида бўлдинг, урушида бўлдинг, асиригида бўлдинг. Яна сендан булар нима исташади ўғлим? Одамни шунақаям қийнашадими-а? Ахир уларда инсоф борми-йўқми? Анави Ҳамидов дегани мениям неча марталаб сўроқ-савол қиворган, у ёқ-бу ёқдан сўраб-суриштирайвериб. Баччағарларни... – у ичида сўкинволди, шекилли, – ҳаддидан жудаям ошиб кетди булар, – деди панжалари ўз-ўзидан тутилиб, муштга айланаркан.

Зухриддин ўзи эски ишлаган мактаб томон йўл олиб, директор хонасига қараб юрди.

– Ҳа, Зухриддин, келинг-келинг, – деди директор ўрнидан туриб у билан кўришаркан. – Қандай шамоллар учирди?

– Ишласам дегандим... – деди у.

Директор жим қолди. Кейин:

– Анави ГПУданми, НКВДданми рухсат керакми-кан? Шунақа деб гап қилишётувди, шекилли. Қулоғимга шунақа гап чалинганини биламан. Бир учраб қўймайсизми?

– Майли, майли, сизгаям гап тегиб юрмасин, – деб ташқарига чиқди Зухриддин.

НКВДга оёғи тортиб-тортмай кириб борди. Шу ташкилот деса юраги зирқирайдиган бўлиб қолгани учун ўзини зўрлаб бўлса ҳам иложсиз келган эди.

– Асириликда бўлгансиз, шундайми? – деди Маннопов деган майор. – Так, так, так! Хужжатингиз алла-

қачон бизга етиб келганди. Ўзингиз эса қорангизни кўрсатмайсиз. Ўша ёқда шунақа деб айтмаганми-ди-а? Уч кундан ўтмай бизга учрашингиз керак эди. Бу ёри энди қандоқ бўлди. – У қўлини мушт қилиб орқасини қилиб утирган деворга уриб тақиллатди. – Волков, бу ёққа қара.

– Эшитаман, ўртоқ майор, – деди бетига қум сепиб юборгандай хол босиб кетган новча-ариқ миршаб либосидаги одам Зухриддинга бир қараб қўйиб.

– Рисалиевни хужжатларини опчиқ, – унга буйруқ берди Маннопов дегани.

Волков йигирма дақиқача йўқолиб кетиб, қўлида “Дело” билан кириб, уни Манноповга узатди. У “Дело”ни анча варақлаб, алланарсаларни ўқиган бўлди-ю, Зухриддинга қаради:

– Мана, уч... йўқ, тўрт ой бўпти лагердан қайтганингизга, – деди Зухриддинга еб юборгудай ола кўзини тикаркан. Ўша ёқда сизга “борибоқ учрайсан” деганмиди?

– Деган эди, – деди Зухриддин паст товуш билан.

– Нега учрашилмади?

Зухриддин қаттиқ айб иш қилгандай бўшашганидан серрайиб туриб қолди.

– Ё яна ўтиргингиз келяптими? Учётдасиз, билиб қўйинг. Ҳали бошингизда иш кўп, бўптими? Энди нима қиламиз? – Маннопов унга тикилди.

Зухриддин лабларини тишлади. Маннопов еб юборгудай унга қараб турарди.

– Мум тишлаганмисиз, дейман. Бу сафар кечираман, майли. Энди чақирган вақтда келмасангиз текширишим ҳам мумкин, билдингиз.

Зухриддин аранг “раҳмат” айтди. Кейин сўради:

– Иш билан келувдим, ўртоқ Маннопов, айтсам мумкинми?

– Ўртоқ Манноповмас, ўртоқ майор, бўптими? Ну гапиринг-чи?

– Ишламоқчиман, шунга рухсат берсангиз.

– Ишлайверинг, ишингиз билан нима ишим бор, – деди Маннопов куруққина.

– Мактаб директори бир НКВДга учраб қўйинг, деган гап қилди.

– Мактабдами-а? Йўқ, йўқ, сизга мактаб тўғри келмайди. Ёш авлодни сиз қандай қилиб коммунистик руҳда тарбиялайсиз, ахир. Асирда бўлган бўлсангиз. Немисларга хизмат қилган бўлсангиз. Тагин мактабда ишлайман дейсиз-а, уялмай. Мактаб сизга мутлақо тўғри келмайди, маъқулми?

– Ўртоқ майор, ахир мен университетни тамомлаганман, – гаши келди Зухриддини.

– Университет хоин бўл демаган, тўғрими?

Зухриддин бошини чайқади:

– Мен ўзим асир тушганим йўқ. Власовчилар бизни бир кечанинг ўзида Германияга олиб ўтиб, сотиб юборишди.

– Нега ўзингизни отвормадингиз?

– Қуролим бўлмаса нима билан отаман?

– Нега унда осмадингиз, ўзингизни ўзингиз? Ватан учун, партия учун ўзини ўзи отганлар оз мунчами? Матросов-чи, Матросов. Ўзини ўзи ўққа кўкрагини тутиб бердию. Миллатга иснод келтирдингиз, Рислалиев.

– Рислалиевмас, Рисалиев, – майорнинг гапини тўғрилади Зухриддин.

– Балою баттар бўлса мени нима ишим. Рислалиев бўлса нимаю, Рисалиев бўлса нима. Хоинсиз, сотқинсиз, ладно.

Зухриддиннинг кузлари негадир юмулгандай бўлди. “У нима бўлса бўлар, бир уриб ўлдириб ташласамми, анави стул тепасида турган оғир сиёҳдон билан бошига солиб” деган хаёлдан аранг ўзини ўзи ушлаб қолди. Шайтонга ҳай берди, ҳар қалай. Бунақа тўнғизни ўлимига сабабчи бўлса Худоям кечирса керак. Ёмон одамни қабрида барибир бир кун тўнғиз қўпади.

– Боринг, чиқинг, – деди Маннопов “бошқа гапим йўқ” дегандай боши билан ташқарига имо қилиб.

– Мен қаерга кириб ишлай? – сўради Зухриддин иккиланиб.

– Мана, ҳозир мен сизга айтаман, бир гапни. Бир гапни айтаман, жудаям ўрни келиб қолгани учун. Бўлмасам сизга гапим тушиб қолмовди, ладноми. Сизга ўхшаган бир сотқин ҳақида гапириб берай, сизга аччиқ бўлсаям. Бир куни олдимга биттаси кириб келиб қолди, ўша фашистлардан жабрланганлардан. Ўртоқ майор, кўчани муюлишида бир сотқинни таниб қолдим, деди у менга. Қанақа сотқин, десам, қуршовда қолиб, асирга тушганимизда биттаси биз билан немисларга тилмочлик қилган одамни таниб қолдим, деди. Ие, ростдан ҳам танийсанми, деб сўрасам, ўлай агар, деб қасам ичди. Уни қўлга олиб, уйини тинтув қилсак, немис ефрейтори либосидаги суратлариниям топиб олдик. – Маннопов ҳали ҳам қотиб тик турган Зухриддинга бир қараб қўйди.

– Ўтирсам майлими? – сўради Зухриддин оёғи толиб кетганлигидан тиззалари букилиб.

– Майли, утиринг-чи, – деди Маннопов устки лаби устидаги холни чап қўлининг синчалори билан оҳиста силаб қўяркан. – Оёқ толдими-а? Шундай қилиб ватан хоинини ушлаб, роппа-роса ўн йилга кестирвордик. Икки йил бўляптими, жазосини тортиб ўтирипти, авахтада. Қаранг-а, паразитни, суратигача сақлаб юрганакан. Кўпчиликни “немислар томонига ўт” деб ташвиқот ҳам қилган экан ўшанда. Кейин гапирмаган асирларни тухумига чертиб юриб, гапиртирганлигини ҳалиги бизга келиб айтган одам бир бошдан гапириб берди. Мана, манавини ҳақиқий ватанпарвар деса бўлади. Ордenga тавсия қилгандик, чамаси шкалага туғри келмаганми, “фахрий ёрлиқ” билан чегаралашди, шекилли. Аммо Рисалиев мактабда қоровул-поровул бўлиб ишласангиз бўлаверди. Шунақа қоровулликка директорга қўнғироқ қилиб қўяйми-а?

Зухриддин бир нималарни ўйлаб Манноповга бир қараб қўйди.

– Ҳа, бўлмайдими-а? – деб сўради у. Кейин эса бир оз инсофга келдими қўшиб қўйди: – Яхши ишлаб ўзингизни кўрсатганингиздан сўнг ўқитувчиликка ўтсаям бўлади. Маъқул бўлса шу, нима дедингиз?

– Майли, – деди Зухриддин истар-истамас.

– Жуда овозингиз секин чиқди-я. Шунгайм шукр, дейиш керак, – Маннопов бурни қичишдими бармоқлари билан ишқалаб, тортиб қўйди. – Энди жавоб сизга. Аммо сўроқсиз у ёқ-бу ёққа кетвориш йўқлигини яхши биласиз-а?

Зухриддин бошини ликилатдию:

– Ўртоқ майор, менинг болам нима бўлади? – деб сўради.

– Қанақа болангиз?

– Германиядан ўтганимда уч ёшга тўлиб-тўлмаган ўғлим бор эди. – Зухриддин умидли кўзларини унга тикди. – “Суроқ-саволдан кейин ўғлингизни қайтиб берамиз” дейишувди.

– Буни мен билмайман, – деди Маннопов бошини чайқаб. – Манави “Дело” даям ҳеч нарса ёзилмаган бола ҳақида. – Маннопов қаламнинг орқасини “Дело”-га урди.

– Ўғлим йўқолиб кетаверадими?

– Мендан нима истайсиз? – деди Маннопов истар-истамай. – Болангиз билан мен шуғулланмаганман-а?

– Унда... унда мен ўғлимни қидириб топишим учун борадиган ерларимга рухсат беринглар.

– Буни мен билмайман, – деди Маннопов бошини чайқаб.

– Ким билади? Кимга боришим керак?!

– Менга бақирманг, – деди Маннопов кўрслик билан. – Ким ҳуқуқ берди давлат одамига бақир-чақир қилишга. Боринг, иш керак бўлса мактабга бориб қоровуллингизни қилинг. Бир-икки йил ўзингизни кўрсатиб ишласангиз ўқитувчиликкаям ўтказишади,

дедим-ку, ахир. Ё бу етмайдими. Яна менга бола гал-
насини қиласиз-а, сиз.

Зухриддин “бу одам билан барибир олишишни фой-
даси йўқ, шекилли, тўнка нимаю, бу одам нима” де-
ган ўй билан ташқарига чиқди. Унинг юраги сиқилган
кўнгли бутунлай ярим, дили қон кетиб бораркан, олов
олаётган кўксини бир оз шамоллатиш учун шаҳарнинг
шундоққица биқинида виғиллаб оқаётган анҳор то-
монга қараб юрди. Зора, ана шу алангаланаётган юрак
тубидаги дардларини мана шу тиниқ сув билан ювиб
ташлаш иложи бўлса?!

– Ҳмм... Эчкини қазоси етса қассобни оёғи остида
ўралашади. Одамни ғам емирса дардини сувга айта-
ди, деган гап бор, Зухриддин. Сениям ғам-алам эзип-
ти, шекилли, – деди Ином қассоб ариқ бўйида сувга
термулганича ўтирган Зухриддинга кўзи тушиб, бо-
раётган йўлида тухтаб қоларкан. Обби-холам, кўрма-
ганимгаям юз йил бўлди чоғи, сени.

– Юз йилмас, озроқ – деди Зухриддин ўрнидан
туриб, Ином қассоб турган ариқнинг нариги лаби-
га ирғиб ўтаркан. – Жудаям кўп бўлди, сениям
кўрмаганимга. Бир йигитни умри ўтдими, билма-
дим.

– Урушда йўқолиб кетди, деб эшитувдим. Яхши,
тирик экансан, умрингни берсин. Кўпчилик қайтма-
ди. Ўликлари ўша томонларда қолиб кетди, шекилли.
Ёмон бўлди, жудаям. Жуда кўплари жувонмарг бўлиб
кетишди, урушда. Қайтиб кетганлариям чирмовиққа
ўхшаб териси суягига ёпишиб кетган. – Ином қассоб
бир кекириб қўйди. – Ҳамма одамни бир хил деб
бўлмайди. Думбаларини осилтириб, лорсиллаб юрган-
ларам бор. Аммо уларни ҳаммасини одам деб
бўлмайди, тузукми. Бошини ёрса бир чимдим мия
аранг чиқади улардан. Энди, Зухриддин, буям битта
гап-да. Сен билан кўришиб, гаплашмаганимизгаям
ўзинг айтган йигирма беш, йигирма олти йилчалик
вақт ўтди.

Ином қассоб Зухриддинни қучоқлаб кўришган бағридан кўйиб юбораркан “қара-я, шунчалар вақт тез ўтиб кетаркан-да” дегандай қараш қилиб кўйиб, ариқ бўйидаги ярим чириган тўнкага чўнқайди.

– Ҳалиям қассобчиликми? – деб сўради Зухриддин.

– Бўлмасам нима қиламан. Шу касбдан насибани териб еб юрибмизда, Зухриддинбочча. Хўш, ўзингни ишларинг қалай? Жудаям хафа кўринасан, бола? Ростданам дардинг жудаям куп, шекилли. Ози қолиб, кўпи кетди деганларидай, отангни кўзи очиклигида ўлмай юрибсан – марра сеники. Уйланиб-пуйланиб олдингми, келганингдан бери. Келганинг қулоғимга чалингандай бўлувди. Икки-уч ой бўлди, шекилли-а?

– Ҳа, шундоқ.

– Уйланишга улгурдингми, келиб?

Зухриддин бошини чайқади.

– Хотин тўлиб ётиптию...

– Ўша ёқда уйлангандим.

– Опкеддингми? Ўрис-пўрисми? Яхши қибсан, ўрис-пўрис бўлса унчалик гишаваси йўқ.

– Немисга уйланувдим, – деди Зухриддин.

– Немисга? Немисга дейсанми? Вой, азамат-ей, немисга, дегин. Топган миллатингни қара-я, сени. Ҳеч ким ўйламаган миллатга уйланганингни қара. Нима, юрагингдан уриб қолганмиди, немисинг? Немис билан уришиб немисга уйланганингни қара. – Қайта-қайта такрорларди у бошини чайқаганича. – Аммо боплаганакансан. Энди мабодо немиси яна босиб келадиган бўлқосаям ўзларини куёвларига “финг” дейишолмайдиган қилиб ташлабсанда-а, сен? Вой, азамат-ей, топганингни. – Ином қассоб ҳиринглаб қулган бўлди. – Нима кўп, ҳозир қиз-аёл кўп девдим, уйланмаган бўлсанг. Энди. Буларни ҳаммасиям ҳазил-ҳузулу, лекин бу уруши куп одамни ётиғини қуритди. Отани боладан, болани отадан айирди. Тул қолган гулдай хотинлар қанча. Ўзимизни кўчадан бир санаб кўрсам ўн еттита хотинни эри урушдан қайтмасдан тул ўтиришипти.

– Ҳа, бунақалар айтганингиздай кўп экан, – деди Зухриддин.

– Кўп, кўп, – такрорлади Ином қассоб. Аммо замониям бузилиб кетди. Беш-олтита амалдору, пули борлар ўша тулларни мана шу қимматчиликдан фойдаланишиб, пул-мулу, озиқ-позигидан хабар олиш баҳонаси билан тузоқларига илинтирволишиб кайфсафо қилиб юришипти. Уларгаям Худо бор. Яхшиларам бор. Балки яхшиларам борлигига осмон жойида турипти. Бўлмаса осмониям остин-устун бўлиб кетармиди. Хуш, ўзинг нима иш қиляпсан. Энди гапни бугига ўтайлик.

– Ҳали ишга кирганим йўқ, – деди Зухриддин. Анави НКВДси, илгари ўқитувчидиму, шу ишимни қилай десам рухсат бермади.

– Нимага-а?

– Асирда бўлганим учун мумкинмасакан.

– Ие, асирликдаям бўлдингми?

Зухриддин гапни кўпайтиришни истамай:

– Ҳа, – деди бошини қимирлатганича.

– Анча йўлдан қўйдим-а, сени. Энди, мана дийдор кўришдик. Агар, вақтинг бўлса бир меҳмон қилай? – Ином қассоб шимининг камарига ўтказилган пичоғининг қинини орқароққа суриб қўйди.

Зухриддин “раҳмат” деб бошини чайқагандан сўнг узр-маъзур айтиб йўлига қараб кетди.

Ўғлини бир оз хомуш тортиб қолгани сезган Мадумар ака унга кўзи тушиши билан:

– Нима гап, ўғлим? – деб сўради.

– Ҳеч гап йўқ, ота, – деди ҳеч нарса бўлмагандай хотиржамлик билан Зухриддин.

– Йўқ, ўғлим, – деди Мадумар ака бошини чайқаганича. – Сен ёлвон гапиришга ҳеч ўрганмагансан. Ана, қара, кўзларинг билан юзларинг ҳамма гапни айтиб турипти. Унашмаган кўринади сени ишга киришингга. Аммо шуни билиб қўй, болам, сени қанча бўлсаям боқволишгаям, ҳар қанча сарф-харажатиңни кўта-

ришга кучим етади. Ичкари киргин-а, биттаси келиб сени кутиб ўтирипти-да, ҳалидан буён. Кўзимга иссиқ-иссиқ кўринсаям унчалик таниёлмай турибман. “Мадумар ака сиз мени танимайроқ турипсиз-а?” дейди. Кўнгли очиқ, дили равшанроқ йигитга ўжшаб турипти турқи шамойилидан.

Зухриддин эслай олмаса ҳам ичкари кириб, келган меҳмон билан қуюқ сўрашган бўлдию:

– Юқорига, юқорига чиқинг, бирпас гаплашиб ўтирамизда, энди, – деди меҳмонга. – Хўш, уй-чуйлару, қўшни-пўшниларингизни ҳаммалари тинчми ўзи.

Улар анча гаплашиб ўтиришгандан сўнг меҳмон Зухриддинга бирров назарини ташлаганича сўради:

– Сиз мени барибир яхши танимай турибсиз, бил-япман, – деди рўйи-ростини айтиб. – Университетни биологиясида ўқиганман, эсласангиз. Кейин мен ҳам урушга кетдим. Сиз илгарироқ фин урушига жўнаворгандингиз. Исми Меливой, Олтинтопган қишло-виданман. Урушдан олдин уч-тўрт гаплашганмиз, сиз билан.

– Танидим, – деди Зухриддиннинг юзи ёришиб.

– Сизни ўзим директорлик қилаётган мактабга ишга чақириб келдим. Борасиз-а? Немис тилидан дарс берасиз.

Зухриддин бошини чайқади.

– Нима учун?

– НКВД унамади, – деб бўлган гапни тўкиб солди.

– Э... – деди Меливой қўлини силтаганича. – Бор гап шуми?

– Шу, холос...

– Мен урушда қон кечдим. “Слава”ни учала даражасиниям олганман. Ҳеч ким мени гапимни қайира олмайди. Сиз унасангиз бўлди, Зухриддин. Болаларни коммунистик руҳда тарбиялолмайсизаканми-а? Топган гапларини қаранглар, буларни. Хафа бўлманг, ҳали ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Ҳалиям бўйдоқ деб эшитдим. Эсли-хўшли, буни устига чиройли муалли-

маларимиз бор, бошингизниям иккита қилиб қўямиз, бўптимиз?

Зухриддин унга чой қуйиб узатаркан, “қўрамиз” дегандай бошини қимирлатиб қўйди. Меливой қўлига олган чойни айлантириб, бир хўплаб қўяркан кўнглига бир нима келдими, Зухриддинга қаради:

– Анча бўлди, немис тили ўқитувчисини қидираман. Мен урушда Берлингача бордим. Цивилизацияни ўша ерда кўрдим. Тўғри халқ, маданиятли халқ экан, улар. Ҳар бир нарсани маромига етказиб бажаришаркан. Энди Зухриддин, урушга халқ айбдор эмас, буни ўзингиз билиб, кўрган бўлсангиз керак. Давлат тепасига келганлар... – у яна алланималар демоқчи бўлдию, негадир сиёсатга оғзи бормай гапни бошқа томонга бурди. – Шу мактабимиздаги ўқувчилар немис тилини ўрганишволса ёмон бўлмасди-да, – деб гапини тугатди.

Зухриддин уч-тўрт кун ўтмасданоқ шаҳардан йигирма чақирим нари қишлоқдаги Меливой Уркунов директорлик қилаётган мактабга бориб, немис тилидан дарс бера бошлади.

“Слава” орденининг учала даражасига эга Уркуновнинг гап-сўзи НКВДдаги Манноповга ўтган бўлса керак-да.

XVII

Жудаям келишган, анча бўйчан йигит бўлган Фрид болалар уйини унутмаган эди. Москвадан бу ерга кеч кириб қолганда поезддан тушиб, шаҳарнинг ўша кўримсиз биттагина меҳмонхонасидан жой олдию, болалиги кечган кўчаларни қоронғи тушиб кетганига қарамай, барибир айлангани кўчага чиқди.

“Димка қаердайкин?” деган фикр ялт этиб бошига урди. “Милицияга ишга кирапман” деб ёзувди хатида. Аммо унга милиция либосига қуйиб қўйгандек ярашсаям керак. Лекин нимага милицияни ёқтириб

қолдийкин? Бир пайтлар ўзи бу ишни жинидан баттар ёмон кўрарди. Уларниям яхши-ёмони бўлганидек, Димкаям балки ёқтириб қолгандир, у қаердан билсин.

Йўқ, бу кўчалар ҳамон ўша-ўша, ҳеч нарсани ўзгармапти. Анави “шовуллаётган” шаҳар ўртароғидан “ви-гиллаб” ўтадиган ўша катта анҳор. Манави эса болалар уйига борадиган “Ўзбекистон” кўчаси. Худди шу кўчанинг нариги бошида ота-оналари йўқ етим болалар кечки овқатдан кейин “қий-чув”ни бошлашиб юришгандир. Унинг кўп умри шу жойда ўтди. Зерикканигда хат-пат ёзгинг ҳам келиб қоларди, ўшанда. Лекин кимга... Кимгаям хат ёзардинг, ҳеч киминг бўлмагандан кейин. Биронтасини бирон-бир қариндоши келиб қолгудай бўлса ўшанақа қариндошинг бўлишини, сени ҳам ҳеч бўлмаса бир йилдами, беш ойдами бир марта бўлсаям йўқлаб келиб қолса борми, байрам бўлиб кетмасаям, бир ой-бир ой ана шу қувонч оғушида чўмилиб юрасан.

Фрид “бирон-бир таниш-панишим йўлиқиб қолармикин?”, деб тез-тез атрофига ҳам назар ташлаб кўярди. Ҳозир у Димкани изламоқчи бўлдию, лекин уни қаердан топишига ақли етмай миясига келган бу фикрдан қайтиб яна ўз хаёлига эрк берганича ён томондаги Сино кўчасига бурилди. Ҳа, улар “Абу Али ибн Сино” ёзилган бўлса ҳам қисқа қилиб “Сино” кўчаси дейишга ўрганишганди, ўшанда.

– Ҳа, ҳалиги бирон-бир узоқроқ бўлса ҳам қариндошинг бўлганда жудаям яхши экан. Ўша қариндошинг бир йилда бир келса ҳам ота-онанг ҳақида, уларнинг сени яхши кўришганидан қанчалар эркалатганларини айтишганда худди ҳозир ҳам улар ён-ёнингда сен билан бирга, сени ўпиб-ўпиб эркалаётгандай ҳис қиласан, ўзингни. Бир марта худди ўшандай бўлганди, рости ҳам. Ҳалиги сап-сарик боланими, ё тожик боламиди доимо бурни оқиб юрадиган... Йўқ, йўқ, ўша доимо бурни оқиб юрадиган тожик болани

қариндоши келганди, шекилли. Ўша доимо бурни оқиб, ўзи эзилиб пишиб кетган тутдай илжираб юрадиган ўша, ҳа ўша тожик болани қариндоши келганда Фрид ҳам уларнинг ёнида эди. Ўша тожик болани ўша узоқроқ қариндоши шунақаям гапирардики... отасиниям, онасиниям, кейин бошқаларниям шунақаям қўшиб ширин гапирардики, уларнинг меҳрибонликларини айтардики, Фриднинг оғзи ланг очилиб, худди ўзининг... ҳа, ҳа Фриднинг ҳам ота-онасию, ака-укалари бордай кўнгли тўлиб кетганди. Ўша гаплардан икки-уч ойлар кейин ҳам худди ота-оналарию, қариндош-уруғлари мана шу детдомга кириб келиб, “менинг Фридим қани?” деб сўраётгандай бўлиб юрди.

Фрид ўз ўйидан бўшаб яна атрофига қараб-қараб қўйди. Яна худди биров “қалайсан, Фрид?” деётгандай бўлди. У детдомга бурилиб кирмоқчи бўлдию, негадир бир кўнгли “ҳозир тарбиячиларниям ҳаммаси йўқдир, ўқитувчилар эса кундузи келишади” дегандай кинотеатр томон бурилди. Шундагина боши хаёлдан бўшагани учунми қорни очиб, ичаклари бир оз ачишаётганини сизди.

Йўқ, бу кинотеатр атрофидаям ҳеч бўлмаса бирон-та таниш кўз ҳам учраб қўймади, ҳатто. Тонг отишга эса ўҳ-ҳў, ҳали жудаям узоқ. Кечаси қайси ўйниям ўйлайсан. Ўша ота-онангу, қариндош-уруғларинг бўлса бирини бўлмаса бирини ўйлаб, кейин кўзинг аста-аста уйқута кетиб қолади. А, айтмоқчи, Инга нима қиляптийкин? Онасига тўй қилишларини айтдими, айтмадими?

Фрид рўпарасидаги “кафе”га қараб юрди. Музқаймоқ буюрди. Инга музқаймоқни жудаям яхши кўраркан. Хайрлашаётиб “Сен учун болалигим ўтган шаҳарда поезддан тушибоқ музқаймоқ ейман” дегани эсига тушиб кетди.

– Ҳай, бола, юзинг менга танишдай кўриняпти-а? деди музқаймоқ келтирган аёл.

– Вера хола, сизми? – сўради Фрид елкаларини у тирганича. – Мен сизни музқаймоқ сотувчи деб ҳеч ўғламагандим. Болалар уйдан кетиб қолганмисиз?

– Кетиб қолганман, – деди Вера хола.

– Пули оз дингизми-а?

Вера хола бошини силкиди.

– Ҳайдашган, – деди у Фриднинг ёнидаги стулга чўқаркан. – Гап кўп, ўғлим. Сен эслайсанми, эсламайсанми, билмайман, Димка деган бола бўларди. Э, йўқ, у сени акахонинг эди, шекилли. Келиб ора кунда сендан ҳол-аҳвол сўраб кетардию, пул-мул бериб.

– Димкани айтипсиз-да, Вера хола.

– Худди ўша Димканг. Худди ўша Димканг қамалиб кетган.

– Йўғ-е, Вера хола. Унақа деманг. Нега энди Димка қамаларкан?

Вера хола “бу тўғри, тўғри гапиряпман” дегандай бошини бир-икки пастга ирғади.

– Мен ҳам шу ишга аралшиб қолдим, шекилли. Йўқ, аралашиб қолганим йўқ, аралаштириб юборишди, ўғлим Фрид. Кейин “детдом”дан ҳайдашди, ўн йил ишлаганимниям ҳисобга олишмай. Болаларга ўрганиб қолувдим. Ўзимни болаларим йўқлигига “детдом”даги болларни худди ўзимни болаларимдай кўриб, ўзимни болаларим деб юрардим. Насиб қилмаган экан. Мана, кўряпсан, музқаймоқ сотиб юрибман. Топишим ёмонмас. Ие, қачон келдинг? Москвада университетда ўқияпти, дейишарди, шу ростми?

– Рост, рост, Вера хола. Аммо Димка нега қамаларкан. Нега қамашди? Менга шуни гапиринг. У мени акам бўлмаса ҳам акамдан ҳам қадрдонроқ, Вера хола.

Вера хола Фридга тикилиб қаради.

– Ҳа, тўғри, – деди ниҳоят эсига бир нима тушдими кўз олдида Димканинг қувноқ чеҳраси гавдаланаркан. – Ўзинг айтганингдай ростдан ҳам у сенинг ёнингга тез-тез келиб, хабар олиб турарди. Қўлингга ҳар вақт

пул қистираётганини ўз кўзим билан кўриб қолардим. Дмитрийни, ҳа энди у Дмитрий бўлиб қолганди-да, ўғлим. Биласанми, уни нима билан айблашди?

– Ростдан ҳам нима билан айблашди, Вера хола? – сўради Фрид.

– Ўғирлик билан. Ҳа, ўғирлик билан айблашди. Болалар уйини ғазначисини тунашда айблашди. Лекин барибир бу тўғримас. – Вера хола бошини чайқади.

– Сиз...

– Ҳа, мен Димкани тарафини олганим учун сен айтган “детдом”дан директорни ўзи ҳайдаб юборди, баҳона топиб. – Вера хола стол устида Фридинг мушт тугилган кўлларини ушлади. – Ҳа, шунақа бўлди, Фрид. Ишқилиб ўзингни тўрт мучалинг соғ бўлса бўлгани.

– Ўқишим ҳам тугаяпти, Вера хола. Борадиган жойимни тайини йўқ. Ўзингиз биласиз-ку, ҳеч кимим йўқ. Ёшлигим у шаҳар билан бу шаҳар ўртасида поездма-поезд юриш билан ўтган. Анави акамга ўхшаб қолган Димкага ачинаман. Қаранг-а, қамалиб кетипти-я. – Фрид кўзига ёш олгудай бўлиб қовоғи тушиб кетди. – Хўп, Вера хола, мен кетай энди. Вақт ҳам бир маҳал бўлиб қолди, шекилли. Сиз ҳам кетарсиз?

– Аллақачон кетардим. Сен билан озгина гаплашай деб туриб қолдим, ўғлим. Унибсан, ўсибсан, шунинг ўзи менга кифоя. Пешонанг ҳар доим тошдан бўлсин. Бахтингни топволсанг бўлгани шу.

Кўнгли вайрон Фрид Вера хола билан хайрлашиб “кафе” ёнидан жилди. Яна бир оз айланмоқчи эдию, кўнглига ҳеч нарса сирмади. Димкага ичи ачишиб, лаблар қимтинди. “Ие, уни қаерда турмада ётганини сўрамабман-ку?” деган хаёл ўтди. Кейин “барибир топаман, Димкани” деб қўйди ичида. “Бу Димка мени ўқишимни хоҳлардию, ўзи нимага ўқишга қизиқмовдийкин”, деган хаёл ўтди ундан.

Барвақт уйғонган Фрид “бозор ёнидаги ошхонада Мадумар ота ёки Мадамин акалар билан гаплашиб

ўтириб, нонушта қиларман” деган ниятда ювиниб, тараниб бўлиб ўша томонга юрди. Бозор атрофлари одамларга гавжум бўлиб кетганига кўзи тушган Фриднинг кўзлари анча катталашди. Узоқдан қозон ёнидаги стол тепасида алланималарни гапириб, айвон шифтига теша билан мих қоқаётган Мадаминжон ака билан стулда ўтириб пиёз тўғраётган Мадумар отага кўзи тушдию, ўз-ўзидан кулиб қўйди. Мадумар отанинг соч ва соқоларида қораси кам қолганлигидан бошқачароқ кўринди. Кейин у ана шу жойидан “Мадумар ота, мен келдим” деганича югурди.

– Ие, ие, сенмисан Фарид ўғлим! – ўрнидан туриб кетди Мадумар ота ўз-ўзидан. – Кел, кел, бир қучоқлашайлик, болам. Бундоқ соғинтириб юбординг-а. Вой, болам-ей, бўйингни қара-я, бўйингни. Ё бошқа йигитмисан? – Мадумар ота уни бағрига босиб, анчагача туриб қолди. – Қара, кап-катта йигит бўлқопсан, ўғлим. Бўй-бастингнию, турган келбатингни? Ё сени ўқишларинг беш, ё сени жудаям яхши боқишяпти, шекилли. Вой, ўғлим-ей.

Мадаминжон ака ҳам ҳазил-хузул билан уни қучоқлаб белини сиқиб кўришди.

– Отам айтгандай катта йигит бўп кетипсан, бола. Аммо сен бопладинг, болалар уйидаги болаларнинг ҳаммасидан ҳам. Москвада ўқияпсан-а, Москвада. Яна жудаям катта университетда. Яша, Фарид.

– Хўш, болам ишларинг қалай, яхшими-а?

– Яхши Мадумар ота, жудаям яхши. Биласизми, ўқишни тамомлаяпман.

– Ростданми? – сўради Мадумар ота.

– Рост, Мадумар ота, рост.

– Энди ким бўласан? – сўради Мадумар ота.

– Юрист.

– Ўҳ-хў, юрист дегин. Прокурорми, судми бўлмайсанми? – сўради Мадумар ота. – Мен сени прокурор бўлади деб эшитган эдим, оббихолам.

– Ота, бу уларниям каттаси бўлади, – деди Мадаминжон “юрист”ни нималигига унча тушунмаган отасига қараб қўйиб.

– Унда маладўстсан, маладўст – деди Фридинг елкасига шапатилаб уриб қўяркан. – Кел, Мадаминжон буни бир тузукроқ меҳмон қилайлик, ўғлим. Буям табаррук экан, катта одам бўлади деяпсан, топган-тутганларингни опке. Мен ҳам эрталаб нонушта қилмагандим. Бирга бир иккаламиз ўтириб овқат қилсақ кипмизда, энди.

Мадумар ака қўлидаги чиннидан бир хўплам мастава тотиб-тотимай Фридга қарадию, сўради:

– Бундоқ бир ота-оналарингу, қариндош-уруғларингдан битта-яримтасини топдингми, болам?

– Йўқ, топмадим, – деди Фрид ковшаётган луқмасини “лиқ” этиб ютаркан. – Ҳеч кимимни тополмаяпман, Мадумар ота.

Мадумар ота бир оз хомуш тортгандан кейин:

– Худога шукр қиламан. Ўғлим келди, уруш-пуришидан, – деди чиройи бир оз очилиб. – Сен ҳам хафа бўлма, болам. Ҳаммаси изига тушади. Сеникиям бир кун топилди. Мана, ўғлим келиб, юракбағрим бутун бўлиб қолди. Сеникиям бир кунмас бир кун “мана, мен” деб топилишиб қолади, нима дединг?! Айтгандай, ўқиш-пўқишларинг қанақа тилда-а, болам?

– Ўрисча, ўрис тилда, Мадумар ота.

– Бу ўзбекчани адаштирвормаганингга ҳайрон бўлиб сўраяпманда-а, болам. Мени топилиб қолган ўша ўғлим ҳам ўрисчаниям, ўзбекчаниям, ҳалиги Гитлерини тилиниям жуда яхши билади-да, қўрмағур. Сен ҳам роса учта тилни биларкансан. Ўша топилиб қолган ўғлим билан бир учала тилларингда гаплашсаларинг бўлармиди. Ҳай, майли, бугун бизникига опкетайми, болам? – Мадумар ота овқатдан бўшаган қўлидаги чиннини дастурхон устига қўйди. – Ол, болам, олсанг-чи? Бу Москопингдан қачон келдинг?

– Мадумар ота, мен сизни тўйга айтиб келдим, – деди ниҳоят Фрид ички чўнтагидан чиқарган “таклифнома”ни унга узатаркан.

– Бу нима?

– Таклифнома, тўйга.

– Кимга тўй қиялпсизлар, болам?

– Уйланяпман, Мадумар ота.

– Уйланяпман?! Кимга, болам? Ҳали уйланадиган ёшга бориб қолдингми-а? Во, ажаб. Кечаги бола-я. Бу, кун-ойларам ғалвирдан тўжилган қумга ўхшаб шовиллаб ўтиб кетаркан-да, бирпасда. Уйланяпман, дегин. Кимга уйланяпсан, болам? Ўзбекми, у уйланаётганинг?

Фрид бош чайқади.

– Ҳе, нима ўрисми, болам?

– Немис, немка – деди Фрид кулиб.

– Немис дейсанми, болам. Ҳали сен немисга уйланяпсанми? Уни қаттан топволдинг, вой болам?!

– Бирга ўқирдик, – деди Фрид Мадумар отанинг гапларига гоҳ кулиб, гоҳ индамай. – Мадумар ота, мени ҳеч кимим йўқ, – у кўзига ёш олиб, юзини орқага ўгирдию, яна Мадумар отага кўз ташлади. – Мени ҳеч кимим йўқ, ота. Ўзингиз биласиз етим боламан. Тўйга келини оналарию, битта-иккита яқинларидан ҳам келсалар керак. Анави... анави... – энди Фрид йиғлаб юборди. – Димка боради десам униям қамаб юборишипти. Мени Димкаю, сиздан бошқа ҳеч кимим йўқ эди.

Мадумар отанинг юраги эзилиб кетди. Бошини чайқаганича ўнг қўлининг кафти билан Фриднинг пешонасини силади.

– Йиғлама, болам. Бориш-келишни ҳаммасигаям пулим бор, етади. Нега хафа бўлиб йиғлайсан-а? Қара, кап-катта чиройли бир йигит, буни устига куёв тўра бўлиб қолган бўлсанг-а. Кейин, ўғлим, ўша тўйингга қанча пул кетади-а? – сўради Мадумар ота.

Фрид елкасини қисди.

– Билмайман. Биз комсомолча тўй қиялпмиз, Мадумар ота.

– Ие, у қанақа тўй бўлди? Ё ҳалиги янгича тўй деганлари шунақасигами? У немисларинг қалин-палин олмасаканми, келинга?

– У нимаси? – ҳайрон бўлиб сўради Фрид.

– Ҳе, бунақасини эшитмаганмисан, қалин олишини? Эшитмаган бўлсанг эшитмай кўя қол. Яхшиям бўлади, эшитмаганинг. Хуш, мен сенга имкон қадар пул берай, болам. Тўйингни эплаб ўтказволарсан. Қарз, деб кўрқма. Анави урушдан қайтган ўғлимни уйлай десам, ўлдим уйланмайман, хотиним бор эди, дейди. Ўша пул ҳеч бўлмаса сенга насиб қилсин, болам.

Фриднинг кўзлари чақнаб кетди. Мадумар отанинг сўзлари уни яйратиб юборганди.

– Сиз яхши одамсиз, – деди Фрид.

– Биласанми, сени суннатга ётқизиб, кўлингни ҳалолоб кўювдик, эслайсанми? – сўради Мадумар ота хиёл кулиб. – Шунақа бўлгандан кейин ўзим сенга қиз-пиз топиб, ўзбекка уйлаб кўярдим, хўп десанг. Ё ҳалиги “Тоҳир ва Зухра” киносидай ўша... нима дединг миллатини? Немка, дейсанми? Вой, азамат-ей, севиб-певиб қопсанда-а? Ҳай, майли-майли, нима-ям дердим.

Фриднинг юзлари яна ҳам ёришди. Унинг гапларидан қувонди. “Худди ўз ўғли уйланаётгандай хурсанд бўляпти. Ота-онам бўлганда қанчалар қувонардийкин”, деб ўйлади ичида. Мадумар отага хурсандчилигидан ёниб турган кўзларини тикиб сўради:

– Мени тўйимга ростакамига борасизми-а?

– Бораман, ўғлим, бораман, – деди Мадумар ота ишонч билан. Тўйингни ўзимиз ўтказамиз.

Мадумар ака ёнида доимо пул олиб юрарди. У кўйинини ковлаштириб, ички чўнтагига кўл солганича бир даста пул чиқарди. Уни Фриднинг чўнтагига буллаб тикаркан, негадир кўзи ёшлангандай бўлди. Фрид бу яхши одамнинг кўнгли ҳам шунчалар юмшоқлигини азалдан билгани учун қаддини эганича миннатдорчилигидан қуллиқ қилди.

Фрид Мадумар отага тўй ўтадиган жойнию, узи “телеграмма” берса албатта кутиб олишини тайинлаб, Мадумар отанинг “бирор кун ётиб-потиб кетгин” деганига ҳам қарамай, хайрлашди.

Фрид Димка қамоқда ўтирган томонга бориш учун поездга чиқди. Лекин ўзининг болалиги кечган шаҳарда негадир юрагининг бир бўлаги қолгандай ўзини ғалати ҳис қилди. Ҳеч ўзида бундай ғалати бир туйғую, ажабтовур ўзгариш бўлмаганди, илгари. Ростдан ҳам уни қайси томонларга ишга жўнатишади? Бу томонларга яна қайтиб келадими-йўқми, қаердан билсин.

– Сен кими бўласан? – сўради қамоқ назоратчилари ундан. – Сен маҳбусни қариндош-уруғи бўлсанггина юз кўришишинг мумкин.

– Биз ака-укамиз, – деди Фрид.

– Фамилияларингиз бошқа-бошқа-ку?

– Ростини айтсам, у мени тутинган акам, – деди Фрид. – Биз болалиқдан бери ака-укамиз, ростдан ҳам. У мени ўқитди. Лекин уни қамалиб қолганига жудаям ҳайрон бўлдим. Уйланяпман. У албатта тўйга бориши керак.

Назоратчилар бошларини чайқади.

– Бу асло мумкин эмаску-а?

– Йўқ, ҳеч бўлмаса мен уни кўришим керак. Ахир, мен ҳам юристман. Москадаги Халқлар дўстлиги университетини тамомладим, – деди Фрид ноилож. – Мени ҳеч бўлмаса қамоқхона бошлиғи ёнига киритинглар, у билан ўзим гаплашаман.

Назоратчилар бир-бирига қараб қўйишди. Ҳар ҳолда раҳмлари келдими ёки университетнинг ҳуқуқшунослик факультетини битирганлиги таъсир қилдими, бошлиқ олдига киритишди.

– Сен маҳбусни кими бўласан? – деб сўради бошлиқ ҳам ундан.

– Биз етимхонада ака-ука тутинганмиз. У мени ўқишимга сабабчи бўлди. Кўпинча пул берарди, пул жўнатарди ўқиётганимда. Иккаламизни ҳам бир-би-

римиздан бошқа ҳеч кимимиз йўқ, – деди Фрид йиғлаб юборай-йиғлаб юборай деб.

– Етимсизлар? – сўради бошлиқ.

– Фирт етиммиз, ўртоқ майор. Димкани ота-оналарини унинг кўз олдида фашистлар отиб юборишган. Мен эса ота-онам борлигини эслолмайман ҳам. Лекин Димкани, ҳа сизнинг маҳбусингиз Дмитрийни разначини тунаган, деб қўйишган айбларга ҳеч ҳам ишонмайман.

– Мана, энди сен ўз дўстингни ҳимоя қилиш даражасига етибсан, йигит – деди бошлиқ. – Ҳали Дмитрий яна анча ўтиради. Уни ҳимоя қилишга кучинг етса қамоқхонадан олиб чиқиб кет. Аммо биласанми, уни сенинг тўйингга юборолмайман. Бу мумкин эмас.

– Бир яхшилик қилсангиз бўларди, ўртоқ майор, – деб бор гапни айтиб берди Фрид.

Майср бир хўрсиндию, ўзининг бошидан қўрқдими, ё қонунни бузгиси келмадими, Фриднинг ялиниб-ялворишига музи эримади.

– Битта яхшилигим, агар вақтинг бўлса бир кунга рухсат бераман. Ўтган-кетган гаплардан роса тўйиб гаплашволарсизлар, – деди у.

Фрид майорнинг мана шу “мураввати”дан ҳам хурсанд бўлди. Учрашувга ям рухсат бермаганда нима қиларди.

Дмитрий Фридни кўриб, боши осмонга етди. Шу ўтган икки йил ичида уни кўргани келган биринчи одами Фрид эди, холос. Унинг анчагина совға-саломидан ҳам “Беламур-канал”нинг йигирма пачкаси хурсандчилигидан кўзини ўйнатиб юборди. Иккаласи бир-бирига қараб, бир-бирини тушунишди-ю, бирдан “қаҳ-қаҳ” отиб кулиб юборишди.

– Бугун тонг отгунча бир-биримиз билан тўйиб гаплашамиз, – деди Фрид Дмитрийнинг елкасига қўлини қўйиб, унинг бошига ўз бошини қўйганича болалардай суйканаркан. – Бир ойга қолиб-қолмай юристлик

дипломимни беришадию, ишгаям юборишади. Сени бу ердан олиб чиқиб кетаман, тушундингми, Димка.

– Мен сени роса соғинганман, Фрид. Роса кўз олдимдан утаётганингда келдинг, ўзиям. – Димка Фридга кўз ташлаб бўйнидаги ўша-ўша осирлик юрадиган туморга кўзи тушиб қолиб сўради: – Фрид анавининг ҳалиям бўйнингда осирлик юрарканда-а?

Фрид кулиб қўйди. Ўнг қўлининг панжалари билан куйлагининг олдидан билинар-билинемас кўриниб қолган жигарранг туморни ичкарироққа суриб қўйди:

– Биласанми, Димка, мана шу туморни ким таққанни барибир эслай олмайман, гапни рости. Қулоғим тагида худди жудаям танишдек бир аёлнинг “Ўғлим, бу туморни ҳеч ҳам йўқотма” деган овози доимо эшитилиб тургандек бўлаверади. Балки шунгамикин, ҳеч ҳам бўйнимдан олиб ташлагим келмайди. Кейин негадир ўйимда “болалигимдан хотира” дегим келади.

– Ўша туморингни ичида биронта бир дуо бормикан, Фрид?

– Билмадим, бўлса бордир, – деб қўйди Фрид.

Фрид қўлини орқасига тикиб, белининг пастроғидан “Советский спорт” газетасига ўралган нарсани олиб ўртага қўйди.

– Нима бу? – сўради Дмитрий.

– Ароқ, – деди Фрид ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ жиламайганича. – Бошлиқдан илтимос қилганман. У юристлигимни эътиборга олдим яна... – Ҳар ҳолда у ароққа ишора қилди, – анавингаям эътироз билдирмади. Энди бир оламиз, Димка. Сен билан кўп бўлди учрашганимизгаям. Ошнам бўлсанг ҳам, отамдай меҳрибонлик қилардинг. – У пиёлалардаги чойни чойнакка тўкиб қўйиб, ҳар иккала идишга ҳам ароқ қуйди. – Барибир ҳали айтганимдай сени кутқариб оламиз, Димка. Биласанми, Ленинградга борганидим, ким билан учрашдим?

Димка “ялт” этиб Фридга қарадию, ҳеч нима демади.

– Нега бординг, ўйнабми? – сўради кейин.

– Э-э... – деди Фрид ўнг қўлининг кафтини тиззасига урганича. Сени кўриб айтадиган гапларим ҳам хаёлимдан кўтарилиб кетганини айтмайсанми-а. Биласанми, сени тўйга айтиб келувдим, Димка.

– Қанақа тўйга?

– Уйланияпман, Димка.

– Кимга?

– Ингага. Э, сен уни танитайсан-ку. Лекин у сени биледи. Унга сен ҳақингда жудаям кўп нарсаларни айтиб берганман. Инга сени сиртдан танийди. Сени бир кўришдаёқ танийди, биласанми нимага танишини? – Фрид кулди. – Сени юз тузилишингу, қадам босишларингни ҳаммасини айтавериб ёд қилдириб ташлаганман, Ингага.

– Шунақа деб, уйланияпман дегин, Фрид. Яхши қилибсан. Уйинг бўлади, манзилинг бўлади, турмушинг бўлади. Келининг қаердан-а? – Димка қўлини узатиб табриклаган бўлди.

– Немка, Германиядан. Шунақа бўлиб қолди. Ҳалиги ошпаз Мадумар ота бор-ку, у ҳам немкангни қаердан топволдинг, деб сўраса бўладими. Яна ўзбеги қуриб кетганмиди, дейди ҳазиллашиб. Ҳа, Димка, Федяни учратиб қолдим, Ленинградда.

– Қайси Федя, Фрид? – эслолмай сўради Димка.

– Федя брат бор эди-ку, иккимиз билан доимо муштлашиб юрган. Ўзиям ленинградлик, биласан. У милицияда ишларкан. Бирга ўша биз яшаган болалар уйига олиб борди. Тарбиячиларимизу, ўқитувчиларимизни жуда кўплари ўтиб кетишипти. Битта-иккитаси боракану, барибир улар бизни эслай олмади. Улардан бирон-бир қариндош-уруғларим бўлса, ўшаларни билишармикан, деб сўрамоқчим бўлувдим.

– Шунақа қилиб уйланияпман дегин, Фрид?

– Ҳа, Димка. Ўқишим ҳам тамом бўлди. Нима қилай, севишиб қолувдик. Мана ўқиш тугади. У Германияга кетади, мен эса қаёққа ишга жўнатишса ўша томонга бораман. Кейин Ингани учратишим қийин бўлади.

Димка Фридга ер остидан қараб, унинг улғайганлигини, анча эс-хушли йигит бўлганини, ҳар гапни фикр-мулоҳаза билан айтаётганини ҳис қилиб, ўзича хурсанд бўлиб қўйди. Ҳар ҳолда қачонлардир бир кун барибир суянчиқ бўлишию, яна кимларгадир фойдаси тегиши мумкинлигидан мамнун жилмайди. Ўзининг ўтган кунларига ачинмаса ҳам газначи аёлни тунаганлиги тўғрисидаги айблов уни қаттиқ ранжитиб қўйганди.

– Фрид, – деди у ниҳоят пиёлага қуйилган охирги ароқни уриштириб ичишгандан сунг, – ўзингга доимо хушёр бўл. Сен билан мени дунёда ҳеч кимимиз йўқ. Ўзимни ёлғизлигимни қамалиб, мана шу авахтада ётганимдан кейингина билдим. Детдомдан детдомга қочавериб ўқимаганимгаям афсусландим. Сени ақлинг меникидан анча устун экан, ўқидинг. Мана, энди катта бир ишни этагини тутасан. Мен-чи, Фрид?..

Фрид бошини чайқади:

– Сен ўқигинг келса сиртдан ўқиб, заводда ишлайсан, хоҳласанг. Илгари сен менга пул берган бўлсанг, энди бериш мени навбатим. Сени яхшиликларингни унутиб бўларканми, Димка. Қара-я, сени ҳеч Дмитрий Иванович деёлмайман, ўлай агар. Сен мен учун барибир Димкасан.

Димка билан Фрид эрталабгача тўйиб гаплашди. Эрталабки самолётнинг илк рейсида Фрид Тошкентбоев Москвага учиб кетди.

ХVIII

Мадумар ота юрган йўлида Зухриддинни ўйлайдиган бўлиб қолганди. Унинг бошини иккита қилиб, уйлаб қўйиш ташвиши хаёлидан кетмас эди. “Йўқ, уни кўнгли оғир азоб-уқубатлардан сўнг боламижоз бўлиб қолибди, шекилли”, дерди ўзига-ўзи. Уни бошини иккита қилиб, бирор банд билан малака қилиб қўйиш керак, барибир. Ўшанда у-бу билан овора бўлиб, ҳа,

бирор нарса билан бандлик бўлиб, бошидаги ёмон ўй-хаёлларни ҳайдайди, болам бечора. Кейин анави етим бола бору, кун кеча тўйга айтиб кетган... Э, эсимданам чиқувди-я. Яхши, мана шу Зухриддинни ташвишидан эсига тушиб кетди, тўйга айтгани. Во-воҳ, воҳ-а, нақ хаёлимдан кўтарилай депти-я. Бола-пақир анави Мадумар ота росаям ёлғончи экан, деб юрармиди, эсимдан кўтарилиб қолса.

У бошини чайқаганича ҳозиргина кўчадан кириб келган ўғлини ёнига чақирди:

– Ҳой, Зухриддин дейман!

– Ҳа, ота, гапингиз борми?

– Ўтир, ўтиргин-а, – деди ёнига имлаб. – Йўқ, яқинроқ кел, ўғлим. Сенга гап чиқиб қолди. Мен сенга битта етим бола ҳақида гапирганмидим-а?

– Анави, ўзингиз суйиб қолган самарисками? Мадамин ҳам айтётувди, дадам “Битта чулчут болани суннат қилиб кўйди”, деб. Ўшани айтяпсизми, ота?

– Етим болаларни “самариска” деб ёмон кўрасизлар-а, Мадамин билан қўшилиб. Ўзингнинг боланг қаерларда сарсон-саргардон бўлиб юргандир, болам. Бу гапниям сенга айтмасдиму, анави Мадаминга қўшилиб сенам “самариска”ни ўрганволдинг. – Мадамин билан бу Зухриддин нимага икки гапни бирида “самариска” дейишгани дейишган-а, деган уида хафа бўлиб кетди.

– Кечиринг, ота, – деди отасини хафа бўлиб кетишини ўйламаган Зухриддин. – Энди...

Унинг гапини Мадумар ота узиб солди:

– Яна, энди... дейсанда, ўғлим. Сенга гапим бор. Бизни ўзбекларда “гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга” деган гап бор. Буни мағзини яхшилаб чақишга ўрганинглар, ўғлим. Ота-она бекорга куйинмайди, бекорга суюнмайди. Сал оёқларинг бошқа ёққа тойилиб кетса куйинамиз, жиндек қўлингдан иш келса суюнганимиздан ўзимизни кўярга жой тополмай қоламиз, ўғилларим.

Зухриддин отасини бир оз ранжитганидан хижолат чекиб, худди ёш болалардай эркаланиб, кўнглини олиш мақсадида Мадумар отаининг тиззасига бошини кўйиб ётиб олди.

– Ҳмм... – деб гап бошлади ўғлининг қилиридан дарров шакардай эриб кетаркан мўйловини чап кўлининг панжалари билан силаб кўйди. Сенга гап бор дедимми-а? – бошини чайқаб олди. – Қаричилик бошланиб қопти, шекилли, мендаям. Айтган гапимни ўзим тополмай турсам-а, сендан сураб. Болам, бир Москоп-поскоп қилиб ўйнаб келмайсанми-а?

– Нима дедингиз? – деб сўради Зухриддин бошини отасининг тиззасидан кўтарганича. – Москоп-поскопга бориб ўйнаб келмасанми, дедингизми, ота.

– Ҳа, шунақа дедим, – тасдиқлади у. – Аммо гапимга қулоқ сол, ўғлим. Москопига дедимми, бор ўша ёғига. Кўнглинг ёзилишидан ташқари анчадан бери билиб-сезиб юрибман, дард-аламинг бор, ёзиласан. Эҳтимол, қидирсанг ҳалиги нима дегандинг, Питенми? Сен шунақа Питер дейсан. Яна биттаси яна бир хил айтади. Яна биттаси Ленинград дейди. Ҳе, – Мадумар ота кўлини силтаб олди, – ҳаммасиям ўзини билган намозини ўқиганидек, билганини айтаркан-да. Қисқаси, ўша ёқларгаям ўтасан, ўғлим. Яна битта асосий гап бор. Ҳалиги сенга таништирмоқчи бўлганим самариска ўғлимни тўйига борасан, бўптими?

– Тўйига?! – таажжубланди Зухриддин. – Уни Москвада ўқирди дердингиз. Энди қаерда тўй қиларкан, ота?

– Ўша ёқларда. Ўша Москопига қиларкан, тўйини, билдингми? Мени ўзимни боргим бориди... – у бир оз хомуш тортди. – Лекин иложим йўқ. Нимага иложингиз йўқ деб барибир сўрайсан, бир ўша томонлариниям кўриб келинг, ўзингиз ота, деб. Боргим бор, лекин иложи йўқ. Мендай саводсиз одам қаерларда тенгираб юраман, ўғлим. Энди, айтмасам бўлмайди, айтай. Анави, колхозда битта раис ошнам бориди, қурултой-

га Москопига бориб қатнашган. Қорни бураб оғриб ҳожатхонани аранг сураб-суриштириб топса уям таъмирдайкан. Мен ҳам ўшанга ўхшаб... – Мадумар ота гапни у ёғини айтмадию қўшиб қўйди. – Мен ўша томонларидаям рости тентираб юрмай.

Зухриддин Мадаминжонга ўхшаб “шу самарискангизни орқасидан ўша ёқларгаям борамизми-а?” дегандай кунглига гап келдию, отасининг жаҳлидан “хўп” дейишдан бошқа илож тополмади. Кейин борсам-борибман-да, “Аллоҳ ол қулим деп...” деган ўй келдию, кўзларига келган ногоҳ ёшдан киприклари намланди.

Фрид билан Инга тўйни уз курсдошларининг таклифи билан университет ошхонасида ўтказишаётган эди. Бунинг устига якшанба куни талабалар ўз ошхоналарида камдан-кам ҳолларда овқатланишарди. Фрид аввалига “етишмовчилик купайиб, пулдан қийналиб қолармикинман” деб уилаган бўлса ҳам, Мадумар отаю, яна бошқа таниш-билишларининг “ёрдами”дан чўнтагида анчагина катта пул тўпланиб қолганидан боши осмонга етган эди.

– Шундай қилиб эртага тўйингни ўтказамизми? – деб сўради ошхонага кириб келган Фрид кўзи тушиши биланоқ ошпаз аёл ундан. – Аммо сен немкага уйланаётган экансанда-а? Анави, университетининг катталаридану, “Совет-Герман” жамиятидагилар келиб, кўрсатма бериб кетди.

– Қанақа кўрсатма? – ҳайрон бўлиб сўради Фрид.

– Қанақа кўрсатма бўларди, – ошпаз аёл Фридга мулойимгина кулиб қўйди. – Тўполон бўлмасин, ичкилиги камроқ бўлсин дейишди, холос. Хўш, менга куёв йигитдан қанақа топшириқ бор, чиройли йигит?

– Анчагина пулим боракан, Валентина Ивановна, – деди Фрид мулойимгина жилмайиб. – Овқат-повқатни янаям сифатлию, бир оз кўпайтириб ҳам берасизми. Етим бўлганим билан анча таниш-билишларим боракан. Ўзбекистондан ҳам келишадиган бўлиб

қолди. Бу ёғини сурасангиз, Ленинграддан ҳам бор. Кейин ичкилигидан ҳам озгина купайтириб қўйинг.

– Вой, куёв тўра-ей, – ошпаз аёл “қаҳ-қаҳ” уриб кулди. – Етимман, дейсан-а, шунча тайёргарлик билан яна. Ҳаммаси яхши бўлади, етиб ҳам ортади. Ичкилигига келганда эса ўқишингни катталаридан сура. Пул берсанг ҳам мен оширолмайман. Маст-аластлик қилсаларинг мени ишимдан ҳайдаб юборишади. Ўзинг учра, ҳалиги факультетни парторгига. У анча хушчақчақ, келишадиган одам. Бир овиз гапингни илтимосли уқиб қолса, хуп демасдан иложи йўқ, Кўнгли шунақа бўш одам.

– Албатта учрайман унга, – деди хурсанд бўлган Фрид.

– Куёв тўра, бу ўрис қизлари қуриб кетувдими, сизларга. Мана, сен немкага уйланыпсан. Яқинда биттаси худди шу ерда тўй қилишди. Чиройли ўрис қиз қозондан ҳам қора турқдаги негрга тегиб кетди. Энди... энди кўнгли экан-да деймиз, кўнглиниям кўнгли кенг экан-да-а. Сени немканг ўтган кунги бирга киришганларингмиди? Офатижон, ростдан ҳам.

Хиёл кулган Фрид “мени айтганимни қиларсиз, мана, анча пулим бор” деб чўнтагини шапатилаганича чиқиб кетди. У шу куни Ўзбекистондан келган “телеграмма”ни олиб, Мадумар ота ўрнига Зухриддинни кутиб олди. Ўзининг тўй тараддуди билан иши кўплигидан уни меҳмонхонага жойлаштириб қўйгандан сўнг Москвани айлантириш учун ўртоқларидан бирига қўшиб қўйди. Кейин Ингани ёнига ўтди.

– Инга, бу ёқда ҳаммаси жойида, – деди унга худди ҳисоб бераётгандай бирма-бир тушунтираркан. – Онанг ҳеч бўлмаганда бир кун олдин етиб келганда янаям соз бўларди. Мени ҳеч кимим йўқлигига яраша сени онанг тўйимизни ишларига бош-қош бўлганда кўнглимиз тўлиб турармиди.

– Бунга ўзинг кўнмадинг-ку, Фрид. Тўйни бир ҳафта кейинроқ қилганимизда бир ҳафта олдин етиб келган бўларди, – Инга ҳам ўпкаланди.

– Бир ҳафтадан кейин эса ҳамма ўз юртларига кетиб бўлишади. Ҳа, майли. Ишқилиб вақтида етиб келса булди-да. Кейин биз билан бемалол бирга бўламиз, Инга. Мени онам йўқлигини ҳар ҳолда билдирмайди-ку. Онанг ҳақида менга гапириб берсанг, жуда яхши бўлармиди. Қанақа аёлу, нимани яхши кўради, Инга. Шуларни гапирмайсанми, менга. Онангни бизга ўхшашиб кетадиган томонлар борми? Нимани яхши кўрадию, нималарни ёқтирмайди. Шулар ҳақида гапирсанг, кўнглига ёқадиган нарсаларни қилиб, ёқмайдиганларидан нарироқ юрармидим, Инга. Нега индамайсан. Айт, айтақол Инга, қошкўзлари худди сеникидақами-а? Ҳеч бўлмаса феълимизда ўхшашлик томонларини гапириб бермайсанми, ҳозир.

– Келганда кўрасан, Фрид. Онам дарров бировни кўнглини олишга жудаям усталар. Бу деганим, – Инга Фриднинг қўлтиғидан қўлини чиқариб, панжаларини тепага кўтариб ўйнатганича шарақлаб кулди. – Бу деганим, ҳаммани ўзининг оғзига қаратади, Фрид. Қара, ёмон бўлса сени ҳеч киминг йўқлигингни айтсам ҳам “бахтинг ушалса бўлгани, қизим” дермиди, менга. Мен онамни бировни ранжитганини ҳеч кўрмаганман. Жудаям юмшоқ, бир мўмин-қобил аёлки, ҳар бир гапингга жилмайиб, кулиб тураверади, билдинг.

– Отанг ҳақида негадир гапиришни унчалик хоҳламайсан-а, Инга?

Инга бошини ирғаб қўйдию:

– Нима деяпсан, Фрид?! Отам ўз юртига кетиб, йўқолиб кетган демаганмидим. Эҳтимол, уни... – Инга бир нима демоқчи эдию, негадир фикридан қайтиб яна Фриднинг қўлтиғидан қўлини ўтказиб олди. – Мен сенга айтувдим, шекилли... битта акам ҳам, отам билан кетиб, йўқ бўлиб кетишган. Онамни ёзмаган ерию, суриштирмаган жойлари қолмаган. Мен кап-катта қиз бўлиб қолган човларимдаям отам билан акамни суриштириб юрарди. Кейин ҳафсаласи қолмадими ё улар

ҳақида ёмон гап эшитдим, хуллас. улар билан иши бўлмай қолди.

– Кечир, Инга, бекорга эсингга солдим-а, уларингни суриштириб. Ўзим эса ғирт ҳеч кими йўқ одамману, яна сени... Онанг яхши аёллигини билмайди, дейсанми, мени. Бўлмасам ҳеч кими йўқ мендек йигитга қизини узатишга рози бўлармиди.

– Тўғри, Фрид, – деди Инга энди бир оз эркаланиб, – ёлғиз ўзи қолишини ўйласам юрагим негадир орқага тортиб кетади. Мен сен билан қолсам онам ёлғизликда яшайди-да, энди. – Инганинг кўзлари тўлиб кипригига ёш қўнди.

– Мени эсим йўқ, Инга, – деди Фрид чўнтагидан чиқарган рўмолчаси билан Инганинг кўзларини артиб. – Билмадим! Билмадим, ўзим етимликда катта бўлганимгами, ё бутун ғам-алам юрагимда тўпланиб қолганимгами, шунақа ғамгин гапларни кўп гапирадиган бўлиб қолганман, шекилли. Тўйимиз бўляптию мен сени йиғлатиб юрганимни қара. Йўқ, энди гапни ўнги-сўлию, яхши-ёмонига қараб гапирмасам, сени хафа қилиб қўяман, шекилли. Биласанми, қўнглимга бир нарс келиб қолди.

– Ишқилиб, яхши гапми, Фрид? – кулиб сўради Инга ундан.

– Кимга қанақаю, биласанми, эҳтимол, бир-икки йилга қолмасданоқ иккаламиз Германияга кетармиз, онангни ёнига. Ахир, онангни ёши ўтяпти, уни хурсанд қилишимиз керак. Бу юртларда мени ҳеч кимим бўлмагандан кейин бу мамлакатда яшадим нимаю, Германияда яшадим нима! Барибир эмасми! Германияда онамиз бор.

– Рост айтяпсанми, Фрид?

– Бўлмасам-чи, Инга, рост айтяпман.

– Онамга шу гапни айтиб ишонтирсам бўлаверадими, Фрид?

– Сен ҳам шу гапни айт, мен ҳам айтаман. Ана, бу онамизга катта бир совға бўлади, тушундингми? Бун-

дан ҳам катта совға бораканми?! – Фрид негадир елкаларини учуриб, Инганинг пешонасидан ўпди.

– Нима, сизларда йигитлар қизларни пешонасидан ўпадими, Фрид? Ҳар доим пешонамдан ўпасан-а, сен? Бизларда унақа ўпишмайди

– Бизлардаям йигитлар қизларнинг пешонасидан ўпишмайди. Лекин кечир, Инга! Негадир, сени ҳеч юзингдан ўпгим келмайди. Бунга ўзим ҳам ҳайронман. Хафа бўлмаю, сени худди ўзимни синглимдай яхши кураман. Тушларимгаям тез-тез кирасану, ўзимни синглим бўлиб эркаланиб юрасан, аммо. Ҳар доим ҳайрон бўламан. Эҳтимол, тўйдан кейин юзингдан... – Фрид “қаҳ-қаҳ” уриб келди. – Кел, Инга, иккаламиз ростдан ҳам бир-икки йилга қолмай Германияга кетамиз. Онамиз кўниб қолса шу мамлакатда яшаймиз.

– Э, манави, беғам қочқоқларни қаранглар-а, – деб “қий-чув” кўтаришди Инга билан Фридга кўзлари тушган бир тўп йигит билан қизлар уларни ўраб олишаркан. – Яна висоллашиб юрибсизларми-а? Тўйгаям озмоздан висол қолдирмасдан. Кетдик, кетдик, Инга. Ҳе, Фрид, уни кўлини қўйиб юборсанг-чи, худди биров олиб қочиб кетадигандай, нақ билагидан маҳкам ушлаб олганингни қара-я.

Талабаликнинг сўнгги кунларини бошидан кечирашаётган йигит ва қизлар яна “Москва-река” бўйлаб оқшомни қаршиламоқчи бўлиб айланиб юришган курсдошлар Инга билан Фридга дуч келиб қолишган эдилар. Эртасига эса... ҳа, эртасига ҳар иккаласининг никоҳ кечасида сўнгги гаштнию, тўй-базм баҳонасида яна дийдорлашмоқчи бўлишди.

Инга билан Фриднинг тўйлари ана шу шўх ва бахтли ёшлик болига бир баҳона эди.

Тўйхонага айланган талабалар ошхонаси меҳмонлар билан лиқ тўлган эди.

Ҳали тўй маросимининг кириш маърузаси айтилмаган бўлса-да, ҳар ким ўз кўлига теккан “таклифнома”

бўйича жой-жойларини топиб ўтиришган, баъзилар эса аллақачон “қаҳ-қаҳ”ларини бошлашга улгурибгина эмас, тортишувларини учига чиқариб юборишганди.

– Фрид, ҳамма сенга қараяпти, – деди ўнг томонида ёнма-ён ўтирган ленинградлик “детдом”доши Фёдор Козлик унга ҳавас билан тикилиб. – Аммо келин менга жудаям ёқди. Нина келмади-да, сизларни кўриб бир ҳавас қиларди. Ҳа, майли бориб айтаман, аттанг қилдириб. Мендан бошқа “детдом”чиларинг йўққа ўхшайдими, Фрид.

– Димка келолмади. Ҳеч иложини қилолмадим. Ҳозир ҳам ачиниб ўтирибман, – деди Фрид пичирлаб. – Лекин Федя, ўнг томонингдаги иккинчи стулга қарангин-а, мўйловли бир одам ўтирипти. Бир аёлу, икки қиз билан. Кўзинг тушдимми? Уччаласи Германиядан. Анави икки қизни ёнидаги аёл келинни онаси. Ёнидаги киши эса Ўзбекистондан. Ўшалардан бошқа... мана биттаси сен... кейин талабалар. Бошқа таниш-билишларим йўқ.

Зухриддин ўтирган стул атрофида иккита қизу, битта аёл ўзаро нималарнидир гаплашишиб, тез-тез рўпараларидаги келин ва куёвга қарашганича кулиб ҳам қўйишарди. Улар олмонлар бўлса керак, ўз тилларида – немис тилида сўзлашарди. Қизлардан биттаси ўз ёнларига келиб ўтирган кишига бир қарадию, кейин яна беихтиёр бир-икки унга кўз ташлаб қўйгандан сўнг ўзларининг гапларига индамайгина кулоқ солиб ўтирган аёлга қараб:

– Манави рўпарамизга келиб ўтирган киши негандир қизингизга ўхшаб кетаркан, фрау Эмма, – деб қўйди.

Қизнинг гапидан кейин ўша фрау Эмма шундоқина рўпарасида ўтирган кишига кўз югуртириб қўйди. Ундан кўзларини олиб, бир оз ўйлангандай бўлдию, елкаси хиёл учиб, бошини чайқаган бўлди. Кейин эса:

– Берта, сен нега Ингани ёнига бориб ўтирмайсана, қизим, – деди рўпарасидаги кишига яна беихтиёр

кўз ташлаб қўйганича. Ингани кўзи биздан узилма-
япти. Бор, бор, қизим, – деди унга бир оз ялиниш оҳан-
гида.

– Бўлди, бўлди, бораман, фрау Эмма. Ингани ёнида
ўтирмасам бўлмайди-ку. Бир оз сизни ёнингизда
ўтирсам девдим-да, – у аёлнинг юзларига юзини иш-
қаган бўлди, унга энгашиброқ. – Кўзингиздан ҳадеб
ёшларингизни оқизаверманг. Берта, сен ҳам фрау
Эммани гапга солиб ўтиргин, бўптими?

– Албатта-да, фрау Эмма қувониб кетсалар ҳам
ийғайверадиган одатлари бор, тўғрими? – Берта қуло-
чини Эммага ташлаб табассум билан.

Берта Ингани ёнига бориб ўтиргунча Эмма ундан
кўз узмай қараб турди. “Қаранглар-а, бу иккала эги-
заклар ҳам куёвга чиққундай бўй-бастига бориб, юз-
лари таранглашиб ҳам қолипти” деди ўзига-ўзи у. Йи-
гит ва қизи томондан хиёл кўзи узилган Эмма беихти-
ёр рўпарасидаги кишига қаради. “Вой, ўлсин-ей, бу
кишини қаерларда кўрувдимикин-а? Анави Берта
айтгандай Ингага ўхшаб кетмасаям нимаси биландир
ўзига тортяптими, ё бўлмасам қачонлардир бир ерда
кўрганманми-а?

Ўзига бир-икки мартача қараб қолган рупараси-
даги аёлнинг ҳаракатидан ўзи ҳам ихтиёрсиз унга
яна бир қарадию, “танишми ё менга шундай туюляп-
тими” деган ўйда унинг ҳам елкалари учиб-учиб
қўйди.

– Герта, анави кишига бир қарагин-а, – деди ниҳо-
ят ҳеч нарсага тушунмай қолган Эмма ўз-ўзидан хи-
жолат бўлаётгандай бир оз ғалати бўлиб. Менга жуда-
ям танишдай-а, бу киши. Ҳозиргина эшитдинг, Берта
ҳам шу гапни қилди-я. Йўқ, Герта Бертани гапида жон
бормикин-а, дейман. Ингага ўхшайдими, ўзинг бир
қара-чи, қизим.

Герта кўзини Берта билан Ингадан узмаган ҳолда:

– Бунақа нарсаларга мени ҳушим йўқ, фрау Эмма
Ўхшатишларигаям ҳеч қизиқмайман. Бунга анави

Бертангиз ёпишиб қолади, ирим-сирим қилиб, – деди у елкаларини учириб-учириб.

Зимдан уларнинг суҳбатини эшитиб, ўзини кузатаётган Зуҳриддин хиёл орқасига қайрилиб яна Ингага қаради. “Бу қиз билан мени қанақа ўхшашлигим бор? Ие, булар немис тилида сўзлашяптию...” деган ўй хаёлига келдию, кўзлари катталашиб кетди.

– Сизлар Германияданмисизлар? – деб сўради ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ кейин.

– Ҳа, Германиядан, – деди аёл келин-куёвдан кўзини узиб, рўпарасидаги кишига қаради. – Сиз... немисчани худди немислардай биларкансиз. Ё немисмисиз?

– Сизни... сиз менга жудаям танишдайсиз. Ие, ҳалидан бери ёнингиздаги қизлар фрау Эмма дейишяпти. Ростдан ҳам Эммамисан? Тавба, вой Аллоҳ-э! Наҳотки сен... сен Эмма бўлсанг? – у гангиб, довдираганича бориб Эмманинг қўлларини ушлади. – Эмма, бу ростдан ҳам сенмисан-а?!

– Сиз... сиз кимсиз? – деди Эмма ҳайкалдек қотиб.

– Мен... мен Зуҳридинман. Биласанми, Эмма Зихрман, Зихр!

– Зихр?! Сен Зихрмисан, Зихр?! Вой, Худойим-ей, нималар бўляпти, Герта?

Зуҳриддин Эммани бағрига босди. Эмма эса йиғлаб юборди. Эмма йиғлаб юбордию, яна бирдан:

– Ўғлим, ўғлим қани? Фарруҳ қани?! – деб бақириб юборди.

Шовқиндан атрофдагиларнинг кўпчилиги шу томонга қаради.

– Секин Эмма, ҳамма қараяпти. Ўзингни қўлга ол, ҳаммасини айтиб бераман, Эмма! Фақат кейин, Эмма. Анави, – у қўлини Инга томон чўзди. – Ҳа, анави қизингми-а? Йўқ, қизимми, Эмма?! – Зуҳриддин йиғлаб юборди. Эмма, ўзингни қўлга ол. Қара-я, қизимизни тўйига насибамизни қўшганини қара. Ҳаммасини кейин... ҳа, ҳаммасини кейин гапириб бераман. Фақат... ҳа, фақат ўзингни қўлга ол, тўйини... мана шу тан-

танани биргаликда ўтказиб олайлик. Ўзим ҳам ҳозир нима бўлаётганига ақлим етмаяпти.

Эмма кўзи тўла ёш билан бошини қимирлатганича ўзини қўлга олишга, ортиқча ҳис-ҳаяжонга берилмаслик учун Зухриддинни ёнига ўтиб ўтирдию, унинг панжаларини икки қўлининг панжалари билан маҳкам қисганича карахт одамдай тек қотиб туриб қолди.

– Сиз қизингиз билан куёвингизни бахтини тилаб табриклар қўясизми? – деган қайта-қайта қулоғига чалинаётган овоздан кейин ҳушёр тортдию, атрофига қаради.

– Эмма, ўзингни қўлга ол, – деди Зухриддин уни сўяганича ўрнидан туришига ёрдамлашаркан. – Юр, юрақол, ўртага ўзим олиб чиқиб қўяй, – у яна немисчалаб, Эммани табрик сўзи айтилаётган жойдаги микрофон олдиғача бошлаб келиб, ўзи унинг ёнида турди.

Эмма ҳали ўзини тўла қўлга ололмаганди. У ортиқча ҳис-ҳаяжондан ўзини бир оз йўқотиб қўйган бўлса ҳам, бири ўнг, яна бири чап ёнида турган Инга билан Фриднинг кучоғини катта очганича кучоқлади. У нима деб яхши истақлар билдириб гапирганини ўзи ҳам эслай олмади. Аввал Инганинг пешонасидан ўпиб, маҳкам кучоқлади. Кейин уни қўйиб юбориб Фридга қарганича негадир тикилиб, қотиб қолди. Кейин уни ўзига тортиб ўпаркан, унинг бўйнидаги туморга ногоҳ кўзи қадади.

– Бу нима? – деб сўради у ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ.

– Тумор, онажон, тумор, – деди ҳайрон бўлган Фрид Эмманинг ўзида эмаслигига ақли етиб, бир оз қўлтиғи ёнидан маҳкам ушлаганича.

– Уни ким берган, болам? – яна сўради Эмма.

– Билмадим. Эслай олмайман. Бир аёлни эс-эс “йўқотмагин” деганини сал-пал эслагандай бўлиб юрман, онажон.

Эмма Фридни кучоқлаганича:

– Ўғлим! – дедию хушидан кетиб Фриднинг қўлига ўлиқдай осилиб қолди.

Қий-чув ва тўс-тўполондан гангиган Инга билан Зухриддин Эммани Фриднинг қўлидан олишаётган талабаю ва бошқа меҳмонлар қаторида анграйиб қотиб қолишди.

Инга ва Фрид “тез ёрдам” машинасида Эммани касалхонага олиб кетишди. Зухриддин эса Герда ва Бертани ёнига келиб, уларни қайси касалхонага кетганларини аниқлашгандан сўнг ўша томонга “такси” тўхтатишди.

– Нима бўлди, тинчликми? – деб сўради Герда касалхонада Ингага кўзи тушиши билан.

– Ҳали хушига келганича йўқ, – деди Инга йиғидан кўзларидаги ёш қалқиганича. – Ўзи нима бўлибди, Фрид? Сен... ҳа, сен у билан гаплашаётган эдинг-ку?

– Ҳеч нарса билмайман, – деди Фрид ҳам кўзлари нам бир ҳолатда. – Бўйнимдаги... ҳа, бўйнимдаги манави туморга кўзи тушдию, шуни сўради, холос. Кейин... кейин қўлимга осилиб қолди.

– Нима дединг, бола? – деб сўради Зухриддин ҳаяжон билан.

– Манави туморни кўриб қолди. Кейин...

– Ўғлим! – деб бақриб юборди Зухриддин ўкириб йиғлаганича.

Қаттиқ бақариқ-чақариқни эшитган оқ халатли ҳамширалар удағайлаб берди:

– Чиқинг, чиқинг, ташқарига. Бу ерда бақриб-чақариш у ёқда турсин, “шивир-шивир” ҳам мумкин эмас. Ташқарига чиқиб кетинглар, тез?!

Зухриддин Фридни қаттиқ қучоқлаб бағрига босганича қўйиб юбормай ўкириб йиғларди. – Қизим, қизим Инга, кел, кел ёнимга, сен мени қизим эканлигингни эшитдингми?

– Йўқ, сиз кимсиз? – сўради Инга ҳайрон бўлганича.

– Мен сени отангман, Инга. Манави Фарруҳ эса сени аканг. У эса мени ўғлим, болам.

– Сиз нималар деяпсиз, амаки? – деди Инганинг кўзлари катта-катта очилиб. – Буни сизга ким айтди?

Ичкаридан чиққан оқ халатли киши:

– Қайси бирингиз Фарруҳсиз? – деб сўради.

– Сен, сен... – деди Зуҳриддин ҳайронликдан икки-ланаётган Фридга. – Сен Фридмас, Фарруҳсан. Онанг сўраяпти, шекилли, – деди оқ халатли докторга бир қараб қўйиб.

– Кириг, кириг, – деди доктор Фарруҳнинг елкасига оҳиста ўнг қўлининг панжаларини қўяркан. – Онангиз ҳушига келдилар. Фарруҳ кирсин, деди. Кейин битта-биттадан қолганларингиз ҳам кираверасиз. Соғлиги жойида, – деб қўшиб қўйди у.

Фрид ҳаммага бир-бир қарадию, ҳаяжонланганича эшикни очиб ичкарига кирди. Бошини ёстиқдан хиёл кутариб турган Эмма Фридга кўзи тушиши билан уни ёнига чақириб, унинг бўйнидан тортганча қучоқлаб ўпа бошлади.

– Ўғлим, Фарруҳ, Худога айтганимиз бор экан. Кўзларимга ишонмайман, болам. Наҳотки, сен бўлсанг, – Эмманинг кўзларидан ёшлар ёстиққа тўкиларди. – Буйнингдаги туморни ечиб, ичини очгин-да, ўғлим. Кейин мен онанг эканлигимга ишонасан.

Фрид ишониб-ишонмай бўйнидаги туморни ўнг қўлининг панжалари билан бир тортиб узди-да, уни Эмманинг кафти устига қўйди. “Ўзинг оч, болам” дегандай ишора қилди у. Фрид ёнидан қаламтарошни чиқариб, туморнинг чеккаларини бир бошдан кесиб очди-ю, унинг ичидан чиққан хат билан бармоқдай келадиган расмни узатди.

– Манави ким, ўғлим? – деб сўради Эмма расмга ишора қилиб.

Фрид ранги анчайин хиралашган расмга синчковлик билан узоқ қарадию, Эммани маҳкам қучоқлади:

– Онажон, мен ҳам одам эканманку-а? Мениям онам бўлган экан-а, – дерди уни қўйиб юбормай.

– Ўғлим, ҳаммамиз тўпланганмиз. Отангни кўрдингми а?

– Ҳа, ўша отам бўлса... уни кўрдим. Ўғлим деди-ку, ҳалиги Мадумар отани мени ёнимга юборган одами. У қаердан пайдо бўлиб қолди, онажон?

Эмма яна ҳўнграб йиғлади.

– У билан йигирма беш йилдан сўнг эндигина учрашган жойимиз эди, ўғлим. Бор, ўғлим, уларни чақир.

Эмма яна “ув”лаб йиғлади, ўзини ҳар қанча қўлга оламан деса ҳам ич-ичидан қандайдир вулқонга ўхшаш ўкирикдан ўзини ушлаб қололмади.

Эшик олдида турган доктор ичкарига мўраладию, Эмманинг йиғлаётганига кўзи тушиб, жаҳл қилишдан бошқа иложини тополмади. Шундагина у томондаги “ҳиқичоқ”ни тўхтата олмаса ҳам бошини ликиллатганича доктордан узр сўрагандай бошини уч-тўрт марта пастга босди.

– Ҳаммаси ўзингизни соғлигингиз учун керак, хоним. Энди бу хонимни соғлигини ўйласангизлар уни тинч кўясизлар, холос. Ортиқча ҳаяжонланиш мумкин эмас. Сизлар ўз жигаргўшаларингизга ачинсангиз бўларди.

Докторнинг бу гапи Эммага баттар таъсир қилди, бошини пастга осилтирганича ихтиёрсиз яна ундан узр сўрагандай кўзларини юмиб очди. Лекин доктор ҳам уларнинг гап-сўзларидан гап нимадалигини англагандан кейин “ҳар ҳолда ортиқча ҳаяжонлантирманглар” деган мазмунда гап қилди, холос.

– Ўғлим, – деди Эмма ёнида ўтирган Зуҳридиннинг қўлларини маҳкам чангаллаганича. – Отанг билан мен ҳам мана йигирма беш йилдан сўнг учрашиб турибмиз, билдингми. Униям дарди ортиқча, шекилли. Унинг чўккан кўзларидаги умидсизликлар шундоққина кўриниб турибди.

Фрид йиғидан ўзини тутолмадим, отилиб ташқарига чиқиб кетди. Эмма Зуҳридинга “ортидан бо-

ринг, ўғлингизни” дегандай ишора қилди. Зухриддин ўғлининг ортидан ташқарига чиқди. Фрид тўлиб-тўлиб йиғлаётган эди.

– Йиғлама, ўғлим, – деди Зухриддин уни қучоқлаб бағрига босаркан. – Энди ҳаммаси ўтди. Ўша доғули кунларнинг ҳаммаси ўтмиш бўлиб қолди, билсанг, – у Фридни юпатишга ҳаракат қилардию, ўзининг ич-ичидан келаётган қуюндай ситам дардлари унинг кўзларидан селоб ёшлари пастга тўкарди.

Ота-ўғил бир-бирларига билдирмай анча йиғлашдию, кейин ичкарида ўзларининг жигар парчаси борлиги эсига тушиб, бир-бирига қарашганча жим туриб қолишди.

– Юр, ўғлим, онанг... – дедию эсига қизи тушиб, – ие, синглинг ҳам ўша ерда-ку, – деб юборди.

Эммага уч кундаёқ жавоб бериб юборишди.

– Ҳар ҳолда ўтмишларингизга кўпроқ берилманг, – дейишди касалхонадагилар унга. – Фам-ташвиш ҳам сизни еб бўлибди. Ўзингизнинг умрингизга ўзингиз ачининг, – деди Владимир Никитич дегани.

Эмма унга “раҳмат” айтдию, кейин қўшиб қўйди:

– Қувонч билан яшасам бўладими, доктор?

– Албатта-да.

Эмма юзи тўла табассум билан:

– Ўғлим топилсаю... кейин йигирма йиллик айрилиқдан кейин эримни топиб олсаму, қувонмасдан нима қилай. Юрагим ёрилиб кетмай шу қувончларни кўтарди. Аммо шунча айрилиқниям кўтарган юрагим жудаям бақувват эканми? – деб қўйди.

Улар меҳмонхонадан жой олишиб, бир ҳафта Москвада туришди. Лекин бир-бирининг дийдорларига ҳали тўйишмаган эди. Эмма Герта билан Бертани Берлинга кузатиб қўйдию, ҳали нима қилишлари ҳақида бирон-бир фикрга келишолмаган эди.

– Сен нима дейсан, Зихр? – деб сўради Эмма Инга билан Фарруҳ йўқлигида ўзлари бирор-бир қарорга

келиш мақсадида Зуҳриддинга қараб. – Берлинга кетамизми-а?

– Сен жудаям қизиқ савол бердинг-ку, Эмма? – деди таажжубланган Зуҳриддин. – Ҳамма гапни сенга айтиб, тўкиб солдим. Ўз юртимдан айрилиб, бирон-бир ёруғ кунни кўрдимми? Сен аввало мендан мана шуни сўрашинг керак эди. Йўқ, сен мен билан Ўзбекистонга кетолмайсанми-а? Мен ўз юртимдан кетиб рўшнолик дунёсини кўролмадим. Ҳозирги кечираётган умрим Худони инояти, холос. Мен энди бу кунларни кўраман деган ўй-хаёлу, орзулардан ҳам бутунлай йироқлашиб кетгандим. Тақдир бизни оз бўлмаса яна кулфатларга ташлашдан сақлаб қолди. Лекин шу тақдирни ўзи яна бизларни бир-биримиз билан топишишимизга имкон ҳам яратди.

Эмма индамади. У хаёлот дунёсига фарқ ўтирарди. Лекин худди Зуҳриддин айтганидай Аллоҳ яна ўзи сақлаб қолган “тўй” баҳонаси билан бир-бирини топишган бахтдан қанчалар хурсанд бўлмасин, чигал тақдир ипларини ечишга ожизлик қилаётган эди.

Хонага Фрид билан Инга кирди.

– Кеча мен университетда бўлдим, – деди Фрид дам Эммага, дам Зуҳриддинга қараб. – Мени Владивостокка юборишяпти. Сизлар нима қил, дейсизлар? Лекин бормасдан иложим йўқ.

– Инга, сен Германияга қайтарсан? – деди Эмма.

– Албатта-да, – деди Инга Зуҳриддин билан Фридга бир қараб қўйиб.

Уларнинг тўртталаси ҳам бир-бирига қараганича жим туриб қолишди.

– Яна бир кун вақтимиз бор, – деди Эмма боши қотганича. Имкон бўлса бир шаҳар айланмаймизми-а, Зихр? Ҳамма масалани йўл-йўлакай бир-биримиз билан бамаслаҳат гаплашиб ечаверамиз.

Зуҳриддинни бу томонларда бир кун ҳам тургиси йўқ эди. У масалани кўндаланг қўйибми ёки бўлмаса

бир-бирларининг юзларига айтишиб, бўладиган ишни қилганича тезроқ уйга қайтишни истарди. Лекин уларнинг тўртталаси бир бўлишиб бу масалани узил-кесил ҳал қилиши ҳам мумкин эмаслигини Эмманинг гап-сўзларидан тушуниб қолди. Шунинг учун шаҳар ай-ланиш баҳонасида бир-бирларининг фикр ва мулоҳазаларини ва уларнинг ниятларини билишни истарди.

– Мени Москвада биринчи бўлишим, – деди Зуҳридин Эммага қараб. – Менга қолса, ВДНХ деган ери бор-ку, ўша ерга борсак яхши бўлармиди. Сен-чи, Эмма?

– Мен сенинг таклифингга қўшиламан, Зихр. Булар нима деркин, – деб болаларига қаради у.

– Биз сизларнинг хизматларингиздамиз, дадажонимиз билан онажонимиз, – деди Фрид уларнинг бўйинларидан қулочини ёзиб ўтказиб оларкан. – Мен... мен ҳеч қачон бунчалик бахтга эришаман, деб ўйламагандим. Бирданига ҳам оталик, ҳам оналик бўлдим-а, Инга. Ие, ҳам сингилик бўлдим. Рост айтсам, ҳеч қачон бундай бахтни тушимда ҳам кўрмаган эдим. Мени бошимга бахт қуши қўнгани рост бўлсин деб, сизларни топган кундан бошлаб Худога шукр қиляпман, – унинг киприкларида қувонч ёшлари йилтиради. – Илгарилари йиғлашниям билмасдим.

Эмма юзини Фриднинг юзларига қўйиб, уни қучоқлаб олди.

– Сен нима дейсан, Фрид? Университет йўлланма-ни Владивостокка берса барибир бирга бўлолмас экан-мизда-а? – кўзларига ёш олди Эмма.

– Аммо, Ўзбекистонга бериши мумкин, у ер-бу ерга учраб, илтимос қилиб кўрсам, – деди Фрид онасига қараб. – Сиз дадам билан Ўзбекистонга кета оласизми, онажон?

Эмма ўйланиб қолди. Кейин:

– Германия ҳукуматию, СССР ҳукуматлари ҳал қилишади буни, – деди Эмма ўйга ботганча. – Сени Германияга юборишмайдими?

– Юбормаса керак, онажон. Сизни дадамнинг юртига кетишингиз осонроқ кўчса керак, ундан кўра.

Инга-чи, Инга? Уни эса бу томонларга келиши янада қийин бўлади.

– Келинглар, бу гапларни кечкурун муҳокама қил- сак, – деган таклиф киритди яна Эмма. – Ҳозир эр- хотину, ота-она ва болалар бир яйраб шаҳар айла- найлик, яхшиси. Ё маъқул эмасми? – Эмма Инга би- лан Фридни икки ёнига ўтқазиб қўлларидан ушлаб олди. – Зихр, сен эса Фриднинг қулларидан ушлагин, хўпми. Аммо бармоқларини қайириб, ўғлимга озор етказа кўрма. Сени шунақа одатинг бор эди-а, эс- лайсанми?

– Эслайман-у, аммо уларнинг ҳаммаси миямдан чиқиб кетган. Аммо бошимда ширин хотиралардан ташқари ҳеч нарса қолган эмас. Ҳамма-ҳаммаси ўчиб кетган. – деди Зухриддин бир оз хўрсиниб.

– Аммо феълингни мен эслаб қолибманми. Учраш- ганимизда доимо бармоқларимни ўйнаб, қайирга- нинг-қайирган эди.

– Булар эсимда, Эмма. Уларнинг ҳаммаси хотирам- да ёзилиб қолган.

– Онажон, нега менинг хотирамда дадам қолмаган- а? – деб эркаланиб сўради Инга.

– Ҳали сен экансан, мени ҳам ҳеч қанақа хотирам- да дадамнию, онамни исм-шарифи қолмаган экан- ку-а? Нечун ўшанақа бўлувдийкин, ҳеч билолмаган- ман. Аммо оналаримиз жудаям зўр экан. Онам бўлма- ганда биз ҳеч қачон учрашолмаган бўлардик, – деди Фрид бошини қайта-қайта чайқаркан. Мен ўз исми- ниям билмас эканман-ку, Инга. Одамларни ота-она- си бўлгану, нега мени ҳеч кимим йўқ, деб ҳар доим ҳам ўксиб юрардим.

Зухриддин Фрид билан Инганинг кап-катта бўлиб қолишганига қарамасдан эркаланишлари, Эммани болаларнинг қилиқларига кулганича қараб туришидан ортиқча завқланиб кетди, шекилли, хотинининг қўлти- фидан қўлини ўтқазиб, унинг елкаларига жағини ти- ради.

– Қорнинглар қанақа, болаларим? – деб сўради ўша-ўша ўзида йўқ ғалати бир завқ билан. – Агарда менинг таклифимга кўнсаларингиз, – у қўлини чўзганча рўпарадаги кафени кўрсатди. – Тамадди қилгач, биттами-иккитами “шампанское” ичармидик.

Эммаю, ўзига осилиб олган Инга билан Фрид қарсак уриб юборишди:

– Дадамиз бизни меҳмон қилмоқчи, шекилли. Бировни чўнтагидан чиққан пули жуда ширин бўладида, – деб кулишди Инга билан Фрид.

– Энди болаларим, сизларнинг пулларингиз ҳам кўп бўлади. Мана университетни тамомладингизлар, талабалик қийинчиликлари ортда қолди.

– Бунинг устига энди ота-оналаримиз ҳам ёнимизда, – деди Фрид ўз хурсандчилигини ҳали ҳам яширолмасдан.

Улар кафени тўлдириб ўтиришди. Зухриддин чўнтагини ковлаётган эди, Эмма унинг қўлларини ушлаб, босди:

– Йўқ, Зихр, ўзим тўлайман. Сен соғлигинг учун пулни эҳтиёт қил. Шунча йиллар ҳалиги авахталарда азоб тортиш осонми, сенга. Менда пул бор.

– Мендаям пул бор, – деди Зухриддин ёнидан бир даста пул чиқараркан. – Отам анча бақувват эканлар, шекилли. Ундан ташқари ишгаям кирдим, – деди бир оз мийиғида кулиб.

Эмма кўнмади. Ўзи пул тўлади. Кейин бир оз дам олиш учун меҳмонхонага қараб жўнашди.

– Зихр, мен Ингани ташлаб юртингга боролмайман. Иккимиз ҳам бошқа юртнинг фуқароларимиз. Сенга ҳам Германияга ўтишингга рухсат беришмайди, деяпсан. Ўғлимиз Фрид ҳам сенинг юртингдан. Қара-я, муаммоларимиз жудаям кўп-а, Зихр. Ё тақдиримиз шунақа ёзилиб қолувдимикин, азалдан. – Ўз-ўзидан хафа бўлиб кетди Эмма.

– Эмма, – деди Зухриддиннинг яна бир оз кайфияти тушиб, – сенга бир гапни айтмоқчийдим, нуқул

эсимдан кўтарилиб қоляпти. Ҳозир қандайдир миямга келиб қолди. Аканг борлигини менга айтувдинг-а?

– Айтувдим, тўғри, эсингда экан. Ҳа, акам нимага эсингга тушиб қолди?

– Уни ҳеч қаерда дараги йўқми?

Эмма бошини чайқади:

– Йўқ, дараги йўқ. Ўшанда Сталинградга яқинлашяпмиз, деган хатини олгандим. Нима учун сўраяпсан, Зихр? – ҳайрон бўлиб сўради у.

– Ханс фон Шульц-а? Нечанчи йилда туғилган эди?

– Ханс фон Шульц, 1920 йилда туғилган. Ростини айт, нима учун сўраб, суриштириб қолдинг?

– Мендан хафа бўлма, – деди Зухриддин бир оз хомуш тортиб. – Ўтир, кел, ёнимга ўтиргин.

Эмма ҳайрон бўлганча индамай келиб Зухриддиннинг ёнига ўтирди. Инга билан Фрид ҳам ёнларидаги стулга жимгина чўкишди. Фридга бир кўз ташлаб қўйган Зухриддин Эммага юзланди:

– Аканг ростдан ҳам 1920 йилда туғилган Ханс фон Шульц бўлса, у Сталинграддаги офир жангда асир тушган экан.

– Тирикми, Зихр, акам тирикми? – ўрнидан туриб кетган Эмманинг кўзлари Зухриддинга қадалди. – Сен уни қаердан биласан, ё кўрдингми-а?

Зухриддин бошини чайқади.

– Уруш тугаб, бир йилдан сўнг бизнинг юртда оламдан ўтган экан. Ўзингни қўлга ол, Эмма. Сен билан бизни гарданимизда энг офир мусибатлари тушишига кўникиб қолдик, чамаси. Бу ҳам-андуҳларга сен билан менгина чидаймиз, холос. Бошқа одамлар бўлганда аллақачон бу ташвиш гирдобида фарқ бўлиб кетишарди, дейман. Қара-я, тақдир тақозосини, Эмма. Келиб-келиб, менинг отам аканг Ханс фон Шульцни ўз кўллари билан қабрга қўйибди. Ҳатто “Ханс фон Шульц, 1920-1946 йил” деб эсдалик ёзиб ҳам қўйибди. Буни мен ўз кўзим билан кўриб, отам билан гап-лашдим ҳам.

Эмма ун чиқармай ич-ичидан анча йиғлади, чоғи. Узоқ сукутдан сўнг Инга узатган сочиққа юз-кўзларини артиб бўлгандан сўнг стол устида турган шишадаги минерал сувдан ярим стаканча қуйиб ичди.

– Мен акамнинг тириклигидан умидвор бўлиб юрардим, – деди ниҳоят гапнинг тўғриси айтиб. – Мен ростдан ҳам акамни тириклигига илҳақ эдим. Энди умид учқунларимни биттаси аланга олган бўлса, – у ёнгинасида тик турган Фридни қучоқлаб ўзига тортди, – биттаси ўчиб бўлди. Зихр, мен сени юртингга барибир боришим керак экан. Акамни қабрини кўришу, фотиҳаю, бир ис-пис чиқаришим жудаям лозим бўлиб қолди. Барибир юртингга бориб қоламан, шекилли. Ингаям мени ташвишлантиради. Унгаям биронта бир лойиқ куёв дуч келиб қолса яхшироқ бўларди. Сен билан ёшимиз ўтиб, қарияпмиз энди.

Зухриддин Эммага бир қарадию “бўлмасам-чи, аллақачон неваралик бўлардик, тақдир мана шунақа чаппасидан келмаганда” дегандай оҳиста бошини силкиб қўйди.

– Аммо, ўғлим, – деди Фрида Зухриддин бир имошорага ўхшаш гап қилиб, – сен ҳозирча менинг исми-шарифимга ўтмай турсанг яхши бўлармикин, – деди негадир хавотирга ўхшаш бир алфозда. – Негаки, ўзинг биласан, кеча ва ўтган кунлар бошимдан ўтган ҳамма нарсаларни сизларга тўкиб солдим. Нима қилсаям авахтасида ётдим, асирликдан баттар лагерларида бўлдим. Гўё сен ватан хоинини фарзанди бўлиб қоласан. Ҳозирги ишинггаям менинг тақдирим ёпишиб тушмайди, ўғлим. Ана шу “ватан хоини” тамғасини менинг ҳужжатларимдан ўчиришиб юборган тақдирларидагина сен менинг исм-шарифимни олишинг, тўғрироқ бўлар. Ҳозир униб-ўсишинггаям менинг исми-шарифим тўсқинлик қилмай қўймайди.

– Сен ўз ихтиёринг билан асирга тушмагансан-ку, Зихр? – деб сўради Эмма ҳайрон бўлиб.

Зухриддин Эмманинг саволига бўйнини қисибгина қўя қолди.

Эртаси куни тушга яқин “Москва-Берлин” поезди-га Эмма билан Ингани Зухриддин билан Фрид кузатиб қўйишди. Фридни Владивостокка ишга кетишига ҳали ўн беш кунча вақт бор эди. Шунинг учун ота-ўғил Тошкентгача самолётда учинди. Кейин эса бир кун шаҳарда қолишиб, эртаси куни водийга кетаётган поездга чиқишди.

Фрид Зухриддинга қараб бошини чайқаганча қанча қулса, кейин кулиб бўлиб худди ёш болалардай дадасига келиб ёпишардию, юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпиб бўлгандан сўнг:

– Вой, дадажон-ей! Оппоқ дадамчалик ҳам бўлмадингиз-а? У менга тўй қилиб, “Бу, Фрид, тез-тез кўрниб тур, ўғлим” деди. Сиз бўлса доимо мендан қочиб юрдингиз-а? – деб қуларди.

Адабий-бадиий нашр

Одил Абдурахмон
УРУШ ВА ҚИСМАТ
Роман

Муҳаррир
Феруза ҚУВОНОВА

Бадиий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Мусаҳиҳ
Муҳаббат МЕНГНОРОВА

Компьютерда саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

Босишга 31.01.2013 й. да рухсат этилди.

Бичими 84x108 1/32.

Босма тобоғи 7,375. Шартли босма тобоғи 12,39.

Гарнитура «Bookman Sug+Uzb». Офсет қоғоз.

Адади 2000 нусха. Буюртма № 35.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.

Лицензия рақами: А1 № 198. 2011 йил 28.08 да берилган.

Матни «SHAMS-ASA» босмахонасида босилди.

Тошкент, Бунёдкор шоҳ кўчаси, 28-уй.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида муқоваланди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс – 273-00-14; web-сайтими: www.yangiasr.uz

интернет-дўкон: www.yangidavt.uz

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

«ЯНГИ АСР АВЛОДИ» НММ
2013 ЙИЛДА
ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ ТАҚДИМ ЭТАДИ:

Тоҳир Маани
«ШАЙТАНАТНИНГ ЖИН КЎЧАЛАРИ»
Бичими 84X108 1/32, 544 бет.
Қаттиқ муқова.

Азиз фарзандларимизга «Қозонга яқин юрсанг – қораси юқади, ёмонга яқин юрсанг – ёмонлиги юқади», деб тарбия бериб, уларнинг ёмонлар таъсирига тушиб қолишидан асраймиз. Аммо, афсуски, «Асраган кўзга чўп тушади», деганларидек, айрим оилаларнинг суюкли фарзандлари тўғри йўлдан чекиниб, жиноят оламининг аянчли кучасига кириб қолади. Биз «қора қозон»га ўхшатаётган жиноят олами ёшлар кўзига жилваланиб кўринади. Ташна одамни саҳро сароби ўзига тор-тгандек тортаверади. Ёзувчи жиноят оламини «Шайтанат» - шайтонлар етовидаги олам деб атаган. Фарзандларни тўғри тарбия этишда ўша «қора қозон»дан эҳтиёт қилишда ёрдами тегармикан, деган хайрли ниятда мазкур китоб нашр этилди.

Менглибой Муродов
«ГУНОҲ»
Бичими 84X108 1/32, 304 бет.
Қаттиқ муқова.

Инсон, айниқса, ўзининг ёшлик йилларида баъзан ўткинчи ҳис-туйғулар таъсирида, баъзан ҳақиқий ишқнинг ўрнини босган ҳавас ва ёки эҳтирос оқибатида билиб-билмай каттакичик хатоликларга йўл қўйиши ҳам мумкин. Афсуски, бундай адашишлар беиз кетмайди. Ахир бежиз қайтар дунё, дейишмайди-ку.

Фахриддин Содиқ
«БИРИНЧИ БАХТ»
Бичими 84x108 1/32, 218 бет.
Юмшоқ муқова.

«Одамга тўғри йўлдан юрадиган оёқлар эмас, ўнг ва чап оёқлар берилган. Тўғри йўлни танлаб юриш одамнинг ўзига

борлиқ". Ҳаётимизнинг ҳар бир манзарасида кечаги кун сабоғи, бугуннинг шиддати ва келажакнинг аломати бор. Бу ҳаммамизга маълум. Ҳаётининг манзарасининг муъжаз тафсилоти – ҳикоя. Ич-ичингиздаги зиддиятлар билан курашасиз. Ким устун келади – сизми, зиддиятларми? Ҳикоя айнан сизга хос бўлган кечинма ва қадриятингиз, шунингдек, изтироб ва қувончингиз ҳақида. У шуниси билан, ҳаётининг билан қадрли. Ҳикоянинг воқеалари кўз ўнгингизда давом этади.

Шукрулло

«КАФАНСИЗ КЎМИЛГАНЛАР»

Бичими 84X108 1/32, 444 бет.

Қаттиқ муқова.

Кисмининг ўз бошидан ўтказган қийинчиликларини, тўғрироғи, хўриликларини эслашдек оғир азоб бўлмайди. Уни ёзиш эса... Қатаронлик даври тасвири, янада оғири – ўзининг «халқ душмани» деб айбланиши ҳақида ёзиш, маҳбуслигини эслаш, қамоқ воқеалари, лагер ҳаёти, сўзсизлик... Буларнинг ҳаққоний тасвири Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар»ида яққол ифодаланган. Асарнинг яна бир қиймати бор, бу ҳам бўлса – унинг мазкур мавзудаги ягона асарлигида.

Ушбу хотира-роман ўқувчига қатарон даври ҳақида тирик лавҳаларни намойиш этади.

Саид Аҳмад

«ЙЎҚОТГАНЛАРИМ ВА ТОПГАНЛАРИМ»

Бичими 84X108 1/32, 302 бет.

Қаттиқ муқова.

Ушбу китоб муаллифи – Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Саид Аҳмад ҳозирги кунда унутилмас хотираларга айланган атоқли адабиёт арбоблари билан узоқ вақт бирга бўлган. Уларга сафарларда ҳамроҳлик қилган. Халқимиз ардоғидаги бу беназир инсонларнинг нузли кунларида ҳам, алам-изтироб чеккан онларида ҳам ёнларида бўлган. Хотираларда адабий тўқималар йўқ. Тасвирланган воқеалар синчковлик билан кузатиш, ёзувчининг ўткир нигоҳидан ўтган соф ҳақиқатдир.

Ўйлашмики, бу асар ўқувчиларни бефарқ қолдирмайди. Уларни ўйлашга чорлаб, бу ёруғ кунларда яшаш бахти қанчалар машаққатлар ҳисобига келганини баён қилади.

Шукур Холмирзаев

«ЎН САККИЗГА КИРМАГАН КИМ БОР»

Бичими 84x108 1/32, 284 бет.

Қаттиқ муқова.

Мазкур китобга Ўзбекистон Халқ ёзувчиси, иқтидорли адиб Шукур Холмирзаевнинг энг сара қиссалари ва ҳикоялари киритилди. Уларда севги-муҳаббатнинг ўзгача талқини, ошиқлик ва ожизлик, матонат ва разолат, инсон маънавияти билан боғлиқ бўлган ижтимоий ва ахлоқий масалалар баён этилади.

Одил Ёқубов

«УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ»

Бичими 84x108 1/32, 336 бет.

Қаттиқ муқова.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” номи асари ўқувчиларга яхши таниш. Романда бобокалонимиз Муҳаммад Тарағай Улуғбекнинг ҳаёти, фожевий қисмати ҳақида ҳаяжон билан ҳикоя қилинади.

Асар муаллиф томонидан қайта ишланиб, Улуғбекнинг умри сўнггида мушарраф бўлган севгиси, Соҳибқирон бобоси Амир Темури ҳақидаги хотиралари ва бошқа баъзи бир лавҳалар билан тўлдирилган.

Баалтасар Грасиан

«ЧЎНТАК ФОЛИ ЁКИ ЗУККОЛИК ВА ЎТКИР АҚЛ САНЪАТИ»

Бичими 84x108 1/32, 92 бет.

Юмшоқ муқова.

Баалтасар Грасиан машҳур испан донишмандларидан биридир. Петербургда “Чўнтак фоли ёки зукколик ва ўткир ақл санъати”нинг яхлит китоб шаклидаги таржималари пайдо бўлган ва катта шухрат қозонган.

“Чўнтак фоли” – ҳаётини тажрибалаб асосида дунёга келган асар бўлиб, бу китоб инсонга тўғри йўл кўрсатувчи ва ҳар бир ишни амалга оширишда доно маслаҳатчидир.

Ўткир ақл, донишмандлик, заковат ва нозик сиёсат билан баён қилинган бу ҳикमतлар сарчашмаси ҳар бир ўқувчи учун “шахсий” ёрдамчи бўла олади.

Конфуций

«МУҲОКАМА ВА БАЁН»

Бичими 84x108 1/32, 112 бет.

Юмшоқ муқова.

Ўзбекчага аслиятдан, яъни бевосита хитой тилидан ўтирилган асарда Конфуцийнинг қонун ва жамият, шахс ва ҳуқуқ, адолат ва маънавият, ҳокимият ва масъулият сингари масалалар юзасидаги қарашлари ўрин олган.

Вильям Шекспир

«ДРАМАЛАР»

Инглиз тилидан Фаррух АТАЕВ таржимаси

Бичими 84x108 1/32, 84 бет.

Юмшоқ муқова.

Ҳар бир халқнинг маънавияти ўзга халқлар адабиёти, санъатидан баҳраманд бўлиш орқали қувватланиб боради. Бу борада эса бадиий таржиманинг аҳамияти беқиёсдир.

Ўқувчи Шекспирнинг шеърый услубдаги драмаларининг насрий услубда содда ва лўнда эканлигига гувоҳ бўлади ва қисқа фурсат ичида Шекспир маҳоратидан баҳраманд бўлади.

Китобга «Юлий Цезарь», «Макбет», «Қирол Лир», «Бўрон» каби машҳур асарлар киритилган.

Драмаларда тирикликнинг устунлиги – яхшилик, меҳр-оқибат, ишонч, одамийлик, вафо, муҳаббат эканлиги ўз аксини топган.

Стендал

«ҚИЗИЛ ВА ҚОРА»

Бичими 84x108 1/32, 708 бет.

Қаттиқ муқова.

Машҳур француз ёзувчиси Стендалнинг «Қизил ва қора» романи ҳақли равишда дунё адабиёти дурдоналари қаторидан ўрин олган.

Роман қаҳрамони бўлиши Жюльен билан де Реналь хоним ўртасидаги муҳаббат шу қадар табиий ҳамда тиниқ тасвиранадикки, китобхон беихтиёр уларнинг мусаффо туйғуларига мафтун бўлиб қолади.

Романда яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва разиллик ўртасидаги кураш зўр куч билан тасвирлаб берилган. Асарнинг «Қизил ва қора» деб номланишининг боиси ҳам шунда.

Оноре де Бальзак

«САҒРИ ТЕРИ ТИЛСИМИ»

Бичими 84x108 1/32, 344 бет.

Қаттиқ муқова.

Мазкур асар француз адиби Оноре де Бальзак қаламига мансуб бўлиб, унда XIX асрнинг бошларига доир воқеалар қаламга олинади. Орадан икки аср ўтган бўлса ҳамки, бу фалсафий асардаги ўлмас туйғулар, орзулар ва армонларнинг тафсилотлари ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бош қаҳрамон Рафаэлнинг тоза ва оддий, эзгулик билан кечаётган ҳаётига кириб келган ғаройиб тери унинг ҳаётини, бутун воқеликни ўзгартириб юбориши ўқувчини ҳам хаёллар оламига шўнғишига мажбур этади.

Қашшоқ турмуш, амалга ошмаган истаклар, ҳаётнинг эгри-бугри чизиқлари, бир сўз билан айтганда «Фалсафий эртак»ни ўқиб ўзингиз баҳо берасиз, деган умиддамиз, азиз китобхон.

Э.Хемингуэй

«ЧОЛ ВА ДЕНГИЗ»

Бичими 84x108 1/32, 278 бет.

Қаттиқ муқова.

Ушбу китобга дунё миқёсида машҳур адиб, «Нобель» мукофоти соҳибдори Э.Хемингуэйнинг энг сара асарлари киритилган. «Чол ва денгиз» қиссасида инсоннинг улуғлиги, ундаги ирода ва матонат, оқиллик ва азму қароридан оришмаслик ўзгача талқинда акс этган.

«Алвидо, қурол» романи эса қаҳрамонларнинг фикр-хаёллари, кечмишлари, урушнинг инсоният бошига солган мудҳиш кулфатлари ҳақида ўйлашга, тинчликнинг қадрига етишга чорлайди.

Серқирра ижодкорнинг миллионлаб нусхада чоп этилган асарларини мутолаа қилишга шошилинг, азиз китобхон.

Муражаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс – 273-00-14; web-сайтими: www.yangiasr.uz

интернет-дўкон: www.yangidavr.uz

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru